

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

БОРОВИК Анатолій Миколайович

УДК 94 (477) 6 “1917/1920”

**Українізація загальноосвітніх шкіл
за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант – Бойко М. К.,
доктор історичних наук, професор

Чернігів – 2005

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерела дослідження	16
1.1.Стан наукової розробки проблеми.....	16
1.2.Джерельна база дослідження.....	33
Розділ 2. Організаційні заходи з українізації загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920рр.)	44
2.1.Практичні кроки по реалізації планів українізації шкіл за Центральної Ради.....	44
2.2.Урядові заходи з українізації шкіл у добу гетьмана П.Скоропадського	80
2.3.Українізація загальноосвітніх шкіл за Директорії УНР.....	101
2.4.Політика українських урядів щодо шкіл національних меншин.....	126
Розділ 3. Реформування системи підготовки учителів та роль	

педагогічних громадських організацій у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл.....	154
3.1. Основні напрямки реформування системи підготовки учителів для нової української школи.....	154
3.2. Організація учительських курсів українознавства.....	186
3.3. Діяльність шкільних рад у вирішенні проблем українізації.....	207
3.4. Професійна спілка учителів та її роль в реформуванні школи.....	224
Розділ 4. Підготовка українських підручників й формування нового змісту національної освіти.....	250
4.1. Створення українських підручників за Центральної Ради.....	..
250	
4.2. Організаційні заходи Міністерства освіти і мистецтва по підготовці шкільних підручників за Гетьманату.....	272
4.3. Вирішення проблем підготовки українських підручників за доби Директорії УНР.....	297
4.4. Діяльність педагогічної місії за кордоном	313
Висновки.....	334
Список використаних джерел та літератури.....	343
Додатки.....	402

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. До утворення незалежної держави України історична наука обходила мовчанкою ряд важливих проблем національно-визвольної боротьби українського народу. Особливо це стосувалось періоду 1917-1920 рр., одного з найбільш складних в історії України, що увібрав у себе величезну кількість суспільнозначимих подій і явищ .

З набуттям Україною незалежності значно посилювався інтерес, як широкої громадськості, так і вчених, до вивчення питань історії української державності . Особливої актуальності набуває також дослідження історії виникнення національної освіти, адже відродження і оновлення її на сучасному етапі неможливе без вивчення і врахування досвіду минулого, особливо періоду 1917 – 1920 рр. Саме у цей час були зроблені перші реальні кроки по її створенню.

Тривалий час в Україні найбільш болісною проблемою була відсутність української школи. Але любов до рідного слова, вірність йому, боротьба за нього не давали змоги забути свої національні джерела та коріння. Впродовж багатьох років відомі просвітителі М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, М . Грушевський та інші діячі української культури – боролись за створення національної школи. Стрижнем її існування повинен був стати принцип природовідповідності, тобто природної мови дитини, використання її як найважливішого засобу виховання та розвитку молоді. З розгортанням національно-демократичної революції 1917-1920 рр. ця проблема з теоретичної площини перейшла у сферу конкретної діяльності нових органів влади.

Важливими чинниками на той час, що об'єктивно стимулювали суспільну думку в напрямку реформ шкільної освіти, були активізація свідомості населення України та потяг широких народних мас до освіти, що й забезпечило всенародну підтримку розвитку саме української школи. Разом з тим існував ще один фактор, що сприяв процесу освітянських перетворень, – це різнобічна підтримка шкільних реформ з боку новоутворених українських урядових структур. Не менш важливе значення для утворення української школи мали й певні суб'єктивні обставини. Найважливішою з них можна вважати ту, що саме у цей період розробкою планів українізації школи та їх впровадженням займались українські патріоти, а саме: І. Стешенко, П. Холодний, С. Русова, О. Музиченко, А. Лещенко та інші.

Аналіз процесу українізації загальноосвітньої школи 1917 – 1920 рр. показує, що на кожному з етапів революції, в залежності від об'єктивних обставин, що складались, до планів шкільних реформ вносились певні корективи. В цілому за весь цей час були здійснені реальні кроки по створенню української школи. Проте у науковій літературі ця проблема не отримала належної історично-об'єктивної оцінки. Саме аналіз та оцінка досвіду минулих років заслуговують на увагу для визначення поступальних кроків вперед шкільної освіти в майбутньому.

В історичній літературі поняття "українізація" більш відоме як тимчасова політика ВКП(б), яка проводилась у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття.

ЦК КП(б)У та уряд УСРР запроваджував українську мову в школах, пресі й інших ділянках культурного, адміністративного і господарського життя. Вона стала державною мовою республіки. Але даний термін широко використовувався й у період революції 1917-1920 рр. як в офіційно-діловому, так і розмовно-побутовому стилях мови. Ним користувались, коли мова йшла про необхідність впровадження української мови в органах державної влади і управління, в установах освіти, культури, в періодичних виданнях, тощо.

Проте даний термін стосується не лише мовної політики урядів. З процесом українізації були пов'язані зміни, що відбувалися у різних сферах життя суспільства, а саме: соціальній, культурній, військовій, духовній та інших. Українське національне відродження дало поштовх значній частині населення повніше усвідомити себе національною спільністю, відчуті роль і значення своєї історії, культури, мови і традицій. Але відродження історичної пам'яті, національної свідомості, вироблення нового світогляду, способу мислення – це тривалий процес. Вирішувати ці проблеми у військових революційних умовах було дуже складно. Проте всі складові процесу українізації були започатковані саме у період виборювання державності 1917-1920 рр.

У нашому дослідженні цей термін стосується лише вирішення мовної проблеми в освіті. В ньому мова піде про започаткування процесу українізації загальноосвітніх шкіл, що розпочався за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. У роки виборювання державності 1917-1920 рр. було запроваджено ряд організаційних заходів з українізації, а саме: перехід шкіл на викладання українською мовою, введення до структури освіти українознавчих дисциплін, створення українських підручників, словників, методичної і дитячої літератури й засобів навчання, підготовка та перепідготовка учителів у відповідності до нових умов, популяризація серед школярів національних традицій і звичаїв, інше.

Ця ланка освіти стала в центрі уваги дослідження тому, що в загальноосвітній школі розпочалось найбільш широке впровадження мови корінного населення України в навчальний процес. Відомо, що довгий час російський уряд проводив політику русифікації. Найбільш радикальні дії по відношенню до української мови були здійснені царським міністром внутрішніх справ П. Валуєвим, котрий розіслав 20 липня 1863 р. таємний циркуляр, в якому заявив, що української мови “нет, не было и быть не может”. Циркуляром заборонявся друк книжок українською мовою, за виключенням літературних творів, і то після перевірки їх цензорами. У 1866 р. П. Валуєв видав нову таємну інструкцію цензурним комітетам, наказуючи заборонити до друку будь-яку популярну літературу українською мовою, уважно перевірити всі попередні українські видання. Навіть у популярних газетах того часу “Губернских ведомостях” було заборонено друкувати будь-що українською мовою [1, с. 13].

Ще більше шкоди заподіяв використанню української мови і культури так званий Емський указ, виданий і підписаний російським царем Олександром II 30 травня 1876 р. в німецькому місті Емсі, де цар у той час перебував на

відпочинку. Емським указом заборонялось: а) ввозити на територію Російської імперії будь-які книжки українською мовою з-за кордону; б) друкувати твори українською мовою; в) публікувати українські переклади з іноземних мов; г) заборонялись театральні вистави і концерти українською мовою та друк українських текстів пісень. Тобто українцям заборонялось читати, писати, друкувати і навчатись українською мовою [1, с. 14].

Проте русифікаторський процес за царизму хоч і був тривалим, але заторкнув в Україні незначну частину населення, яке здебільшого проживало у великих містах. Основна частина його, що проживала в селах, а це близько 90% , продовжувало використовувати українську мову на побутовому рівні. У школах же навчання велось російською мовою.

Проти такого становища української мови виступало корінне населення України. Перші значні поступки були здійснені царатом під тиском національних стремлінь неросійських народів у 1905 р. Саме у той час Російська Академія Наук визнала українську мову як самостійну, а уряд скасував заборону друкувати українські книжки, показувати театральні вистави українською мовою, тощо. Однак з початком Першої світової війни відновили дію суворих імперських законів по відношенню до української мови.

Лише з поваленням царського самодержавства виникли всі передумови для проведення дерусифікації мовного середовища в Україні та українізації навчальних закладів.

Чи тотожні поняття “українізація” та “русифікація” і йому подібні – “полонізація”, “румунізація” та інші?

На перший погляд всім цим поняттям притаманна така спільна риса, як насильницьке насадження мови метрополії підкореним народам. В історії існування імперій найчастіше відбувались процеси, коли підкореним народам нав’язувалась мова імперії. Причому її впровадження відбувалось саме насильницьким способом, адже ніхто не питав у корінного населення, чи бажають вони замість рідної мови використовувати іншу. Починалось введення мови метрополії обов’язково у школах, державних, громадських і культурних установах, пресі, тощо.

Корінне населення використовувало різноманітні форми протесту проти такої мовної політики. Хоч за довгі роки поневолення частина підкореного населення звикала до нової мови. Народи, які відносно короткий час перебували під гегемонією метрополії, не піддавались мовній асиміляції, а, визволившись, піднімали розвиток своїх національних мов на високий рівень.

Тому процес українізації відрізняється від подібних йому тим, що введення української мови в різні сфери суспільного життя відбувалось не на поневолених територіях, а саме для корінного населення України пропонувалась до використання рідна його мова. А разом з цим відбувалось повернення народу до своїх джерел, культури, традицій та державності.

Чи міг такий процес проходити насильницьким шляхом?

Звісно ні. Таку відповідь могла дати основна частина корінного населення України, яка не лише не противилась цьому, а й радо вітала зміни мовної політики на державному рівні. Особливу підтримку українізація мала на

селі, де населення і за імперії спілкувалось рідною мовою. Проте не можна не помічати, що процес українізації мав і своїх противників. До них здебільшого входили росіяни, що приїхали працювати в Україну, та частина асимільованого українського населення. З точки зору цієї частини жителів України процес українізації мав насильницький характер, адже за довгий час спілкування вони вже звикли до російської мови, а разом з тим вказували на інші переваги більш цивілізованої мови. Тому в протистоянні між прихильниками і противниками відбувався початковий етап українізації.

Дослідження процесу українізації загальноосвітніх шкіл має важливе наукове та практичне значення. По-перше, значимість об'єктивного аналізу процесу українізації загальноосвітньої школи посилюється з огляду на те, що ця проблема залишається і на сьогодні досить важливою. В останні роки прийнята низка законів і постанов Верховної Ради України, у яких визначені нові підходи її вирішення. Основні засади державної політики відображені у Конституції України, Державній національній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття), Законі України "Про загальну середню освіту" та інших документах [2–7]. Мовна політика у галузі освіти трактується як один із важливих напрямків національного державотворення. Тому розуміння загального комплексу існуючих освітянських проблем та вироблення конструктивних підходів до їх вирішення можливе лише за умови відтворення реальної історії попередніх шкільних реформ, узагальнення позитивного досвіду і врахування помилок та недоліків, що мали місце раніше.

По-друге, у роки розбудови української держави особливу увагу звернуто на запровадження в різних сферах суспільного життя, і у тому числі освіти, української мови. Проте, на сучасному етапі розвитку, а особливо в період передвиборчих компаній, знову, як і у період революції звучать голоси про насильницьку українізацію та вимога про визнання російської мови, як другої державної чи офіційної. Тому особливу актуальність набуває вивчення процесу українізації загальноосвітньої школи на етапі її започаткування за часів революції 1917-1920 рр. Вивчення цих проблем сприятиме використанню історичного досвіду минулого та уникненню помилок в майбутньому.

По-третє, дослідження обраної теми пов'язане із завданням історичної науки: розкриттям конкретних шляхів і форм становлення та розвитку української національної системи освіти. Відтворення цілісної картини початкового етапу українізації школи дає можливість висвітлити її як складову частину революції 1917-1920 рр. Розробка цього аспекту проблеми визначається необхідністю подолання ідеологічних упереджень та штампів, що склалися в історичній науці в минулі десятиліття.

По-четверте, вивчення зазначених проблем обумовлене відсутністю спеціального комплексного дослідження українізації загальноосвітньої школи періоду 1917 – 1920 рр. та необхідністю максимально об'єктивного і повного дослідження цього процесу на основі введення до широкого наукового обігу масиву нових архівних документів, що висвітлюють проблему.

Таким чином, потреба у даному дослідженні зумовлена не лише схожістю подібних процесів і проблем, яких зазнало українське суспільство у ті роки та

за сучасних умов у розбудові національної школи, а й відсутністю комплексного дослідження з вказаної проблеми. Аналіз процесу українізації освіти, започаткованого у 1917 - 1920 рр., є не лише важливим з наукової точки зору, а й значною мірою повчальним з погляду сьогодення.

Зв'язок роботи з державними і науковими програмами та темами. Обраний напрямок дослідження пов'язаний з комплексною науковою темою історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка “Політичні та соціально-культурні процеси в Україні (1917-1939 рр.)”. Робота виконана в рамках підрозділу теми “Історія розвитку освіти в Україні”, яка розробляється кафедрою історії слов'ян.

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її вивчення. Оскільки в існуючих наукових розробках зазначена тема комплексно і всебічно не розглядалась, автор поставив **за мету**, спираючись на архівні джерела, опубліковані документи та результати наукових досліджень проаналізувати плани та практичні кроки з українізації загальноосвітніх шкіл періоду виборювання державності 1917-1920 рр., комплексно вивчити сукупність питань з названої тематики на основі виявлення характерних рис та особливостей цього процесу. Для досягнення мети автор ставить такі **завдання**:

- розглянути розвиток історіографії проблеми, встановити його основні етапи, простежити процес розширення знань та з'ясувати коло невивчених або маловивчених питань. Визначити інформаційні можливості використання джерел;

- розкрити зміст організаційних заходів процесу українізації загальноосвітніх шкіл та простежити її хід проведення за Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР, визначити особливості кожного з етапів;

- з'ясувати і проаналізувати політику українських урядів щодо шкіл національних меншин в зв'язку з українізацією навчальних закладів;

- встановити основні напрямки реформування системи підготовки учителів, визначити роль і значення курсів українознавства для вирішення термінових завдань переходу на викладання українською мовою та для вивчення українознавчих дисциплін;

- узагальнити результати діяльності громадських педагогічних організацій, а саме шкільних рад та професійної спілки учителів, й визначити їх роль в українізації школи;

- дослідити хід підготовки українських підручників та процес забезпечення ними шкіл на кожному з етапів революції, визначити їх роль у формуванні нового змісту національної освіти;

- з'ясувати досягнення й прорахунки у діяльності педагогічної місії за кордоном та показати спроби українських видавничих товариств, що діяли за межами України, в забезпеченні шкіл підручниками.

Об'єктом дослідження є освіта в Україні у період революції (1917 – 1920 рр.).

Предметом дослідження є процес українізації нижчої та вищої початкової і середньої загальноосвітньої школи – тих ланок народної освіти, в

яких першим розпочався названий процес і які є маловивченими в історичній науці; виявлення провідних напрямків, тенденцій, а також особливостей початкового етапу українізації шкіл. У центрі уваги автора такі складові процесу українізації як: визначення планів та шляхів їх реалізації, урядові організаційні заходи, система підготовки учителів в нових умовах, курси українознавства, шкільні ради, професійна спілка учителів, підготовка українських підручників та забезпечення ними школярів, формування нового змісту освіти.

Методи дослідження. З врахуванням поставлених завдань були використані загальнонаукові методи, а саме конкретно-історичний та логіко-теоретичний у їх поєднанні. Це проявилось у дослідженні різних етапів українізації освіти, а також у виявленні особливостей кожного з них. Використовувався формаційний підхід, який дав можливість прослідкувати якісні зміни між старою дореволюційною системою освіти та новою національною, що зароджувалась у період революції. Цивілізаційний підхід дозволив значно повніше враховувати національні, політичні, військові, культурні та освітні особливості досліджуваного періоду. Це дозволило створити цілісну картину взаємодії різних чинників, що в той чи інший спосіб вплинуло на процес українізації загальноосвітньої школи у специфічних умовах революції.

Поряд із загальнонауковими методами в роботі широко застосовувались власне історичні методи дослідження. До їх числа відносяться: порівняльно-історичний (використовувався для характеристики дій урядів з українізації загальноосвітніх шкіл за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР); емпіричного аналізу (для накопичення та аналізу історичних фактів з різних аспектів досліджуваної проблеми); аналітичний (покладений в основу аналізу конкретних подій); статистичний (для визначення темпів українізації, становлення мережі національних шкіл й для підрахунків кількості віддрукованої навчальної літератури) та метод історичної реконструкції. Саме на основі їх було досліджено визначені в дисертації основні проблеми.

Хронологічні рамки. Робота охоплює добу Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, відповідно починається з березня 1917 р. – часу утворення Центральної Ради та завершується листопадом 1920 р., коли Директорія УНР припинила своє існування на території України. Визначаючи доцільність вказаних хронологічних рамок, автор виходив з того, що впродовж саме цього часу перед державними структурами і безпосередньо Генеральним секретаріатом освітніх справ, Міністерством народної освіти стояли однорідні завдання з українізації школи. Хоч разом із зміною органів влади періодично змінювалось керівництво освітянською галуззю та його підрозділів, але всі вони більшою чи меншою мірою були прихильниками процесу українізації. Існували деякі розбіжності у методах, темпах та напрямках її проведення, але процес українізації шкіл не припинявся і мав певні практичні результати на кожному з етапів. Наскрізне дослідження даної проблеми за увесь період української національно-демократичної революції, на думку автора, має переваги перед звуженням хронологічних рамок дослідження окремого періоду

революції. Такий підхід дає можливість прослідкувати не лише поетапні особливості досліджуваних проблем, а й порівняти здобутки та прорахунки кожного з них, визначити послідовність та системність проведених заходів і їх результативність.

Територіальні рамки дослідження. Робота базується на матеріалах тієї частини України, яка до 1917 р. перебувала у складі Російської імперії, а з початком революційних подій увійшла до складу Української Народної Республіки.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням процесу українізації загальноосвітніх шкіл за часів революції 1917-1920 рр. У межах здійсненого дослідження були отримані наступні результати та сформульовано й розкрито наукові положення, які мають наукову новизну:

- у контексті переосмислення напрацювань вітчизняних та зарубіжних істориків з'ясовано стан наукової розробки зазначеної теми; до наукового обігу залучено значну кількість архівних документів та матеріалів різних періодичних видань того часу;

- здійснено комплексний аналіз урядових організаційних заходів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР з українізації загальноосвітніх шкіл;

- проведено всебічний огляд теоретичних розробок та планів Генерального секретаріату освітніх справ й Міністерства народної освіти з українізації шкіл, показано їх практичну реалізацію і прорахунки у їх виконанні ;

- залучено до наукового обігу ряд документів, що дали змогу характеризувати кількісне зростання мережі різних типів загальноосвітніх навчальних закладів, шкіл національних меншин, а разом з тим й чисельність українізованих шкіл;

- дістали подальший розвиток теоретичні розробки з питань реформування системи підготовки учителів для української школи; сформульовано і аргументовано висновок щодо ролі учительських курсів українознавства, з'ясовано їх позитивні здобутки та об'єктивні й суб'єктивні причини невдач;

- проаналізовано діяльність шкільних рад різних рівнів та професійної спілки учителів, визначено їх роль у справі українізації школи;

- виявлено й розкрито здобутки та прорахунки в справі підготовки українських підручників на кожному з етапів революції; аргументовано тезу про їх роль у формуванні нового змісту національної освіти;

- зроблено висновок про збереження принципів надбань у проведенні комплексу організаційних заходів з українізації загальноосвітніх шкіл українськими урядами періоду революції. Успішному проведенню українізації шкіл сприяла також велика підтримка цього процесу з боку населення. Це в свою чергу значною мірою вплинуло на подальше здійснення політики українізації радянською владою.

Практичне значення одержаних результатів. Зібрані й проаналізовані документи і матеріали, наведені статистичні дані, зроблені узагальнення й висновки сприятимуть більш повному та багатогранному висвітленню процесу освітніх перетворень в роки визвольних змагань.

Матеріали дослідження стали основою для написання монографії та ряду наукових статей. Теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи можуть використовуватися для написання узагальнюючих праць з історії України, навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, різноманітних довідникових видань. Вони стануть у нагоді для розробки лекційних і семінарських занять вузівських спецкурсів та для популяризації серед студентів знань про витоки процесу українізації. Матеріали дисертації можуть також використовуватись науковими працівниками архівів, музеїв, бібліотек у діяльності культурно-освітніх товариств.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки наукового дослідження були оприлюднені на наукових конференціях та конгресах, а саме: міжнародній науковій конференції "Історія та культура Лівобережної України" (м. Ніжин, 2001 р.), міжнародній науковій конференції "Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми історії та політології" (м. Київ, 16 травня 2002 р.), міжнародній науковій конференції "Історична наука: проблеми розвитку" (м. Луганськ, 17-18 травня 2002 р.), міжнародній науковій конференції, присвяченій 200-річчю Чернігівської губернії та 70-річчю утворення Чернігівської області (м. Чернігів, 20 вересня 2002 р.), у двох міжнародних наукових конференціях "Знаки питання в історії України" (м. Ніжин, 31 жовтня – 2 листопада 2002 р. та 5-6 листопада 2004 р.), II Міжнародному науковому конгресі "Українська історична наука на сучасному етапі розвитку (м. Кам'янець- Подільський, 17-18 вересня 2003 р.), на наукових конференціях професорсько-викладацького складу Чернігівського державного педагогічного університету (1998-2005 рр.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у монографії "Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки". – Чернігів, 2003. – 270 с.; та 23 статтях, 21 з яких надруковані у фахових наукових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Повний обсяг тексту становить 439 сторінок. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, 6 додатків.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Питання українізації та формування національної системи освіти у 1917-1920 рр. приваблювали значне коло дослідників вітчизняної історії. Вивчення цих питань, виходячи з проблемно-хронологічного підходу, умовно можна поділити на три періоди: 1) 1917- 1920 рр., 2) 1921- і до кінця 80-х років ХХ століття, 3) з кінця 80-х років – до наших днів. У вітчизняній історіографії за цей час існувало дві історіографічні школи – національно-демократична та радянська. Позиції національно-демократичної історіографії були започатковані на першому етапі вивчення і продовжені на останньому.

Висвітлення питань реформування школи розпочалось синхронно з практичними кроками по її здійсненню. На сторінках журналу Всеукраїнської учительської спілки "Вільна українська школа" з'явилося багато публікацій з цієї тематики. Авторами статей були активні прибічники української школи О. Дорошкевич, О. Музиченко, Ф. Сушицький, П. Холодний, Я. Чепіга та інші безпосередні учасники реформи школи [8-15]. Переважна більшість статей носили не лише теоретичний, а здебільшого методичний та пропагандистський характер. Зазначені праці розкривають різнобічні проблеми реформування системи освіти, хід українізації, підготовку педагогічних кадрів, формування мережі учительських професійних спілок, створення нових українських підручників та інші.

Саме за часів революційних змін склались сприятливі умови для підготовки ґрунтовних праць з історії України, у яких були висвітлені питання організації національної системи освіти. У роботах державних діячів УНР В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри були також порушені питання культурно-освітнього життя українського народу [16-19].

Перша ґрунтовна, узагальнююча праця з історії створення національної школи того часу була підготовлена комісаром народної освіти Київської губернії С. Постернаком і видана у 1920 р.[20]. У тринадцяти розділах цієї книги автор показав прояви впливу революційних подій на формування національного характеру освітнього руху в Україні. С. Постернак охарактеризував основні напрямки реформи освіти від початкової до вищої школи. Він з'ясував роль позашкільного і дошкільного виховання у формуванні національно свідомої людини та вказав на позитивні зміни, які відбулися в науці, мистецтві й книговидавничій справі. Автор також приділив значну увагу питанням українізації загальноосвітньої школи і наголосив, що ці перетворення стали можливими лише за широкої підтримки з боку української громадськості. Він наводить узагальнюючі статистичні матеріали про мережу шкіл того часу. С. Постернак звертає увагу на створення законодавчої бази діяльності педагогічних колективів, особливо в подоланні негативного впливу деяких батьківських комітетів середніх шкіл у процесі їх українізації. У роботі також висвітлено діяльність Міністерства освіти з підготовки учительських кадрів,

розширення мережі фахових навчальних закладів і, в тому числі, створення українських університетів.

Отже, у першому періоді вивчення процесу українізації шкіл відбувалось паралельно з його ходом. Аналіз освітянських реформ здійснювали українські педагоги - їх безпосередні учасники. Ці праці нині є унікальним джерелом для з'ясування різноманітних проблем реформи школи періоду національно-демократичної революції в Україні. Вони дають можливість узагальнити й систематизувати тогочасний досвід, хоч деякі роботи не позбавлені суб'єктивізму.

Значний вплив на формування необ'єктивної оцінки шкільної реформи 1917 – 1920 рр. у радянській історіографії, тобто у другому періоді вивчення проблеми, мало негативне ставлення лідерів більшовицької партії та радянської влади до діяльності Української Центральної Ради, гетьманату П.

Скоропадського та Директорії УНР. Це привело до того, що в історичній науці утвердилась лише негативна оцінка ролі українських урядів періоду 1917 – 1920 рр. у державотворчих процесах того часу, а, разом з тим, і в освітянських перетвореннях. Типовим твердженням радянської історіографії було те, що лише завдяки розпочатим перетворенням більшовицької партії та радянського народного комісаріату освіти було здійснено рішучі кроки у реформуванні школи. Початковий етап українізації школи пов'язували з політикою українізації, що була розпочата більшовиками з 1920 р. А все, що стосувалось діяльності демократичних урядів у цьому напрямку, було під офіційною заборонаю, або ж подавалось крізь призму "буржуазного націоналізму".

У 20-ті роки, коли радянська влада здійснювала політику українізації, жоден з авторів досліджень історії освіти навіть не наважився згадати у позитивному плані про початковий етап українізації, розпочатої Центральною Радою. У книзі Г. Гринька "Очерки советской просветительной политики" акцентується увага на основних заходах радянських органів влади у галузі освіти і дається лише побіжно оцінка реформам своїх попередників [21]. На думку автора, період 1917 - 1920 рр. був рухом за інерцією, поштовхом до якого стала Лютнева революція, а теоретичною основою – розробки німецької соціал-демократії з питань освіти.

Дослідження Я. Ряппо "Народна освіта на Україні за десять років революції", що вийшло у 1927 р., ніби-то мало підсумувати розвиток освіти від Центральної Ради і до радянської доби [22]. Проте автор також з'ясовує лише досягнення у галузі освіти радянського часу.

Заслуговує на увагу робота М. Авдієнка, у якій він аналізує розвиток школи до кінця 20-х років ХХ століття [23]. У книзі використано значну кількість статистичного матеріалу радянського часу. Автор вважав, що процес становлення освіти в Україні розпочато лише з ініціативи комуністичної партії у 1921 р., яка визначила основні напрямки навчання і виховання. Національний аспект шкільної політики у книзі відсутній.

У подальшому дослідження історико-освітніх проблем в Україні дедалі все більше гальмувалось через втручання більшовицьких ідеологів у творчий процес. Тому дослідження 30-50-х років навряд чи можна назвати об'

ективними щодо національно-демократичних перетворень в Україні у 1917-1920 рр. Все більш пріоритетними у працях науковців були питання історії Жовтневої революції, громадянської війни, ролі більшовицької партії в цих подіях та інші. А разом з тим нав'язувалась ідея про невпинну боротьбу Комуністичної партії та радянського керівництва проти ворожих елементів. Про це свідчить видання народного комісаріату освіти "На фронті культури"[24]. У книзі названо поіменно "ворогів" союзної політики в Україні. М. Скрипник звинувачувався у троцькістському підході до історії і у наклепах на минуле більшовицької партії. Оплотом контрреволюції у педагогіці названо Харківську педагогічну школу, яка мала буцімто "явно фашистський зміст".

Праці 20-30 років мали певні, притаманні їм, специфічні особливості. Авторами їх були переважно не науковці-історики, а партійні та державні керівники, які, аналізуючи розвиток освіти в Україні, згадували лише про радянський період реформ. У них можна знайти фактичний матеріал про хід українізації шкіл за радянського часу. Аналіз цих подій здійснювався з позицій правлячої партії, був неповний і однобічний, адже з поля зору дослідників зникли події початкового етапу українізації.

Після того, як у 30-х роках посилилась кампанія боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", що фактично спрямовувалась проти передової української інтелігенції, політика українізації була припинена, як і будь-які дослідження у цьому напрямку. До середини 50-х років навіть згадки про українізацію не було.

Історична наука в умовах десталінізації другої половини 50-х років виявила деякий інтерес до освітянської тематики, хоч висвітлення питань політики українізації на цей час були неактуальними. У зв'язку із святкуванням 40-ї річниці Жовтневої революції з друку вийшло кілька узагальнюючих праць з історії освіти України, але там освітянська політика українських урядів 1917-1920 рр. оцінювалась негативно, або і зовсім не згадувалась. Так, М. Грищенко у роботі "Розвиток радянської школи на Україні" жодним словом не згадав про позитивні результати реформи школи та її українізації за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР [25]. Він вказує, що з перших днів після перемоги Жовтневої революції на території України розпочалась велика робота органів радянської влади у справі будівництва радянської школи.

У роботі Л. Черкашина виділено окремих розділ про загальне навчання в Україні періоду 1917 – 1920 рр. [26]. Але саме у ньому автор вдається до перекручення фактів. Центральну Раду визначає як антинародне утворення, прирівнює її до діяльності білополяків, "які руйнували школи", що були осередками радянської культури. Автор обминає увагою важливі реформи українських демократичних урядів по здійсненню всенародного навчання і вказує на декларовану радянською владою доступність до навчання дітей робітників і селян, "позбавлених раніше можливості вчитися". Жодним словом також не згадує про надання школі національного характеру та її українізацію.

Ще одна узагальнююча праця, присвячена 40-річчю революції, вийшла у 1957 р. - "Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957)"[27]. У ній вміщено ряд статей, серед яких виділяється робота М.

Гриценка "Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР". Характеризуючи початковий етап революції, автор називає М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру – "агентами іноземного імперіалізму... запеклими ворогами українського народу". Автор не обминув увагою процесу українізації школи і показав її в дусі традиційних поглядів радянської ідеології. Характеризуючи Генеральний секретаріат освіти, автор, не навівши переконливих фактів, стверджував, що його діяльність полягала, головним чином, "у насильницькій українізації всієї шкільної мережі, у забороні викладання російської мови" [27, с. 35].

У середині 60-х років історіографічний доробок з досліджуваної проблеми поповнився монографією М. Гриценка "Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965)" [28]. У розділі "Революційні перетворення в галузі народної освіти і школи на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції, в період воєнної інтервенції і громадянської війни (1917-1920 рр.)" автор вдається до детальної характеристики радянської реформи в освіті. Разом з тим він визнає, що ці перетворення відбувались не на усій території України. На іншій її частині, "захопленій буржуазно-націоналістичною Центральною радою", проходили інші перетворення, у тому числі в освітній сфері. Не вдаючись до подробиць реформ Центральної Ради, дослідник детально зупинився на формуванні законодавчої бази освіти в Україні і РРФСР.

У 1965 р. була написана, а у 1968 р. у Мюнхені вийшла з друку робота І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" [29]. У ній автор критично проаналізував роботи В. Леніна та політику Комуністичної партії з національного та мовного питання. Особливо він акцентував увагу на згортанні українізації на початку 30-х років. Ця робота викликала різке невдоволення радянського керівництва, а автор зазнав репресій.

Про українізацію шкіл та створення їх мережі у 1917-1920 рр. не згадувалось у фундаментальних багатотомних працях "Історія Української РСР" та "История Украинской ССР" [30, 31].

Отже, з 1921 р. і до кінця 1980-х років ми взагалі не зустрічаємо робіт, автори яких би ставили мету вивчення проблем українізації загальноосвітніх шкіл за часів національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Про ці проблеми частково згадувалось у контексті буцімто насильницької українізації шкіл буржуазно-націоналістичними урядами. Система ідеологічних поглядів та закомплексованість так званим партійно-класовим підходом, що панувала у історичній науці радянської України, значною мірою вплинула на об'єктивність висвітлення питань українізації школи. Та вина у цьому не стільки учених-істориків, скільки відсутність можливості доступу до першоджерел і архівних документів та певні ідеологічні бар'єри у висвітленні цих питань.

У третьому періоді розвитку історіографії проблеми ситуація почала змінюватись після того, як у кінці 80-х років у країні відбуваються політичні зміни, активізується боротьба за відновлення історичної справедливості. Здобуття ж Україною державної незалежності в 1991 р. обумовило нові підходи до вивчення проблеми. Дослідники почали звертатись і до питань політики

українізації. Першими, з'явилися статті Н. Горбача та В. Лозицького, присвячені цій проблемі [32, 33]. Н. Горбач досліджував ідейну боротьбу, яка точилась серед партійного керівництва України з національного питання. Провідну роль у справі українізації автор відводив М. Скрипнику. В.

Лозицький розглянув основні напрямки та етапи українізації, вказав на досягнення та помилки її проведення. Але обидва автори не ставили за мету з'ясування шляхів і методів українізації школи та й характеризували вони лише радянський період українізації 20-30-х років.

У 90-х роках були опубліковані праці, які частково торкалися проблем українізації школи. Серед них роботи В. Даниленка, Я. Верменич, Я. Дашкевича і В. Чеховича [34-37]. У статті "Троянський кінь "українізації" В. Даниленко та Я. Верменич розкривають питання вирішення радянською владою національної проблеми у 20-30-х роках ХХ століття. Особливу увагу вони звертають на використання терміну "українізація". На їх думку даний термін досить невдалий та історично не виправданий. З різних причин у той час виникає потреба у правлячій партії скорегувати свої пріоритети з національного питання і проголосити політику так званої коренізації. В Україні вона дістала назву "українізації". Цей термін, популярний у період державотворення 1917-1920 рр., був запозичений більшовиками для зміцнення своєї влади в Україні у 1920-ті роки. Автори вважали, що повернення народу до свого коріння, культури і мови неповною мірою відповідає терміну "українізація". Більш точним визначенням цього процесу, буде на їх думку, відповідати термін "дерусифікація".

Проте всі вищезазначені автори також розглядають проблеми політики українізації періоду 20-30-х років. Вони з'ясовували причини появи цієї політики, формування законодавчої бази, проаналізували постанови ВКП(б) і уряду, які визначали напрямки та темпи її проведення. Не обійшли увагою і українізацію освітніх установ.

У цей час з'являються і дисертаційні дослідження проблем українізації Л. Блінди, Г. Васильчука та Я. Верменич [38-40]. Побіжно висвітлюючи проблеми українізації шкільної освіти, головну увагу автори приділили аналізу загальних аспектів політики українізації, вивченню її ролі і місця у суспільному житті. Як і в попередніх дослідженнях, хронологічні рамки цих робіт також сягають радянської доби 20-30-х років. А в кандидатських дисертаціях О. Бондар та П. Бондарчук зроблені спроби дослідити процеси українізації у військових формуваннях та профспілкових організаціях також у період 20-30-х років [41, 42].

Крім того, на початку 90-х років було опубліковано ряд наукових досліджень, присвячених проведенню українізації в окремих регіонах України. Це роботи С. Гусевої та М. Цибенко [43], де мова йшла про вирішення національного питання та проблеми українізації на Півдні України та дослідження Б. та Г. Корогодів про українізацію на Сумщині у 20-ті роки [44].

Отже, у дослідженнях кінця 80 – початку 90-х років не ставилась мета вивчення процесів українізації періоду української революції, а вся увага зосереджувалась на політиці ВКП(б) у 20-30-х роках. Вказуючи на причини

початку політики українізації, автори вважали, що події Лютневої революції у Росії та піднесення національної свідомості українського народу за час революції дали поштовх до вимушеної тимчасової політики правлячої партії. Продумані організаційні заходи урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР залишились поза їх увагою.

Другою проблемою, що привернула увагу дослідників на початку 90-х років, було формування національної системи освіти та політика національно-демократичних урядів у галузі культури та освіти у 1917-1920 рр. Це насамперед роботи В. та С. Майбород та С. Філоненка [45-48]. У означених роботах досить доказові твердження про шляхи та напрямки реформування освітньої галузі. Досягнення у формуванні національної системи освіти вони відносять виключно до завоювань демократичних урядів. Автори побіжно згадують про українізацію шкіл, але не заглиблюються у питання реалізації планів українізації на окремих етапах революції.

Д. Розовик у статті "Центральна Рада й українська культура" сконцентрував увагу на проблемах культурного будівництва за Центральної Ради [49]. Характеризуючи шкільну реформу, автор згадує й про її українізацію, причому використовує не дуже вдалий, на наш погляд, термін "перебудова російських шкіл на українські". Не можна погодитися із твердженням автора, що цей процес тривав протягом травня-липня 1917 р. Разом з тим не варто перебільшувати роль Центральної Ради у вирішенні проблем українізації шкіл, оскільки на травень-липень 1917 р. вона перебувала у повній залежності від Тимчасового уряду, який не бажав проведення не лише суцільної українізації шкіл, а навіть і часткової. Та чи можливою була така шкільна "перебудова" за відсутності шкільних підручників, підготовлених учителів та ще й наприкінці навчального року?

Крім того автор вказує, що в 1917-1918 навчальному році було розпочато широку українізацію початкових шкіл і стверджує, що "їх тоді було близько 5,4 тисяч". Із змісту статті неможливо однозначно сказати, чи названо у даному випадку загальну кількість початкових шкіл чи лише українських. Він також писав, що за досліджуваний ним період удалось створити понад 100 українських гімназій та інших навчальних закладів. Вказуючи названі цифрові показники, автор зробив посилання на дві справи 1064 фонду Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Але, наприклад, у справі 9, опису 2, вказаного вище фонду зібрані повідомлення гетьманської мирної делегації про стан переговорів з радянською Росією і жодних спогадів про шкільну мережу чи її українізацію ми не знаходимо. Це ж стосується і 20-ї справи.

В роботі Д. Розовика, написаній у співавторстві з В. Мазуром, знову звертається увага на освітянський аспект діяльності Центральної Ради [50]. Автори намагаються розібратись у причинах конфліктних ситуацій, що виникали у процесі українізації шкіл. Центром протидії цим процесам вони називають надміру русифіковане місто Київ.

У другій половині 1990-х років з'явилося ряд дисертацій, автори яких торкаються тих чи інших аспектів досліджуваної теми. Так, О. Машевський та

А. Пижик зосередили увагу на вивченні культурно-освітньої політики урядів гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР [51, 52]. О. Машевський у розділі про розвиток освіти за доби Гетьманату називає окремі заходи її реформування, охопивши всю структуру освіти, починаючи від дошкільної і завершуючи вузівською. Автор прийшов до висновку про значне зростання кількості навчальних закладів. Проте він не зміг встановити кількісних параметрів діючих нижчих початкових та середніх шкіл. Випала з поля зору дослідника і проблема створення мережі українських загальноосвітніх шкіл та їх чисельності.

О. Машевський також приділяє увагу проблемі забезпечення шкіл українськими підручниками, розповідає про роботу комісії видавничого відділу Міністерства освіти і мистецтва, виставки навчальних посібників та інше. Він приходить до висновку, що нижча початкова школа у 1918 – 1919 навчальному році була забезпечена навчальною літературою, але не згадує жодного автора та назви підручників, відсутні характеристики їх змісту.

А. Пижик у окремому розділі кандидатської дисертації з'ясовує політику Директорії УНР в галузі освіти. Віддаючи належне попередникам Директорії у створенні національної початкової школи, автор констатує, що українська середня та вища школи перебували на стадії свого становлення. У роботі з'ясовується проблема налагодження ефективного управління освітою, діяльності комісії з розробки проекту та статуту єдиної школи в Україні. Автор розглядає також питання розробки і реалізації окремих заходів з українізації навчальних закладів, підготовки учителів та проведення курсів. Аналізуючи плани освітянського реформування та їх реалізацію, автор приходить до висновку, що нестабільне внутрішньо-політичне становище, війна проти більшовиків та денікінців не дали змогу реалізувати задумане.

Кандидатські дисертації І. Передерій та Н. Агафонові присвячені становленню основ національної системи освіти [53, 54]. Перша дослідниця вивчає лише добу Центральної Ради і визначає історичні чинники піднесення національно-освітнього руху, механізми управління шкільними установами, участь громадських та культурно-просвітніх організацій у боротьбі за рідну школу та інші. І. Передерій зробила спробу встановити чисельність різних типів навчальних закладів, які діяли у той час. Посилаючись на архівні матеріали, вона не дуже переконливо стверджувала, що з березня 1917 р. до квітня 1918 р. "напевне було засновано 276 вищих початкових шкіл", а українізовано 262, тобто майже 74% всіх шкіл" [53, с. 13]. Сумніви дослідниці у правдивості цих цифр були небезпідставними. Кількість заснованих у 1917 р. вищих початкових шкіл, за різними архівними даними становила: 309, 321 та 327 [55, арк. 116-118; 56, арк. 88-90 зв.; 57, арк. 13], а разом з тими школами, що були відкриті до 1917 р. – 354, їх кількість на квітень 1918 р. перевищувала 650 шкіл. Тоді 262 українізовані школи не могли становити 74% від загальної кількості шкіл цього типу.

Проблеми становлення національної системи освіти досліджувала також Н. Агафнова. Вона розширила часові рамки від діяльності Центральної Ради до початку реформування освіти за радянської влади. Не обійшла вона увагою і

питань українізації школи. Особливо це стосується поляризації поглядів різних громадських і політичних сил на процеси українізації. Охопивши діяльність багатьох, різних за політичним спрямуванням сил та значну кількість проблем, авторка лише побіжно характеризує діяльність урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР по формуванню національної системи освіти. Більше уваги вона звернула на висвітлення проблем становлення системи освіти в перші роки радянської влади. Можливо тому Н. Агафонова майже не звертає уваги на особливості кожного із етапів реформування школи, а також її українізацію. Випали з поля зору дослідниці питання формування мережі українських навчальних закладів протягом усього досліджуваного періоду.

Заслуговують на увагу також дисертаційні роботи Н. Ротар, Ю. Телячого, В. Богуславської, А. Кравченко та М. Марчук [58-62]. Перша дослідниця вивчала діяльність українських національно-демократичних урядів у галузі освіти 1917-1920 рр., зосередивши увагу на реформі початкової, середньої та вищої школи. Не обійшла вона увагою і питань українізації цих шкіл. У той же час у роботах Н. Ротар та В. Богуславської є підміна поняття "шкільний комплект" поняттям "школа". Провівши підрахунки діючих нижчих початкових шкіл, вони не звернули увагу на те, що у анкетних запитаннях було вказано не кількість шкіл, а – шкільних комплектів. Проте це не рівнозначні поняття, бо в одній школі могло бути по кілька комплектів. У статистичній звітності того часу поняття "шкільний комплект" використовувався для контролю за фінансуванням кожної школи, адже у кожному комплекті нижчої початкової школи працював окремий учитель. Тому по кількості шкільних комплектів можна було визначити кількість штатних одиниць учителів цих шкіл.

Також у дослідженні В. Богуславської зустрічаються деякі неточності у використанні статистичних матеріалів з інших джерел. Так, посилаючись на 324 сторінку книги С. Постернака "Із історії освітнього руху на Україні" вона зазначає, що до 1917 р. на території України "діяли 356 семирічних шкіл, 480 середніх і понад 8000 початкових" [60, с. 91]. Але ж у вказаній праці є всього 128 сторінок, крім того є недоречним використання терміну "семирічні школи" без будь-яких пояснень. Подібні неточності стосуються також і посилання на ту ж роботу С. Постернака і ту ж неіснуючу 324 сторінку, де авторка говорить про збільшення кількості шкіл "майже на 2000", причому без указаного типу шкіл та часу, за який таке збільшення відбулось [60, с. 96].

Кандидатська дисертація А. Кравченко стосується лише української середньої школи періоду визвольних змагань (1917-1920 рр.). В ній дисертантка акцентує увагу на проблемах правового регулювання та державній політиці урядів в галузі середньої освіти. Із загальної системи навчальних закладів дослідниця виділила самостійним предметом вивчення українську середню школу, а саме гімназії та реальні школи. Ця ланка освіти була започаткована за Центральної Ради й протягом революції була утворена малочисельна мережа цих шкіл. А. Кравченко зупинилась на характеристиці перебудови управління освітніми закладами та проблемах, які довелось долати українським середнім школам у період їх створення. У роботі подано більш детальний огляд становлення та розвитку Першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка у Києві

Дисертантка намагалась прослідкувати зміни політико-правового становища української середньої школи за правління різних урядів, але так і не назвала точну кількість цих шкіл на кожному з етапів революції. Вона лише стверджувала, що їх чисельність була менша чверті від загальної кількості середніх навчальних закладів в Україні.

В кандидатській дисертації М. В. Марчук вивчав освіту в Україні в роки національного відродження (1917-1930 рр.). Одним із завдань дослідника було провести порівняльну характеристику освітньої політики українських урядів періоду революції 1917-1920 рр. та радянської влади в перше десятиліття її існування. Характеризуючи розвиток освіти в добу української революції автор робить висновок, що національні пріоритети в революційних подіях дали могутній поштовх до національно-культурного відродження українського народу, а разом з тим і до розвитку національної освіти. За короткий час революції школа пройшла шлях від мовної українізації навчального процесу і до запровадження в освіту всіх рівнів українознавчих дисциплін.

Дисертант також акцентує увагу на етнонаціональних аспектах освітньої політики приходить до висновку, що в роки революції національні освітні установи продовжували функціонувати, нехай не в повному обсязі, проте з чітко вираженою тенденцією до сталого розвитку.

У третьому періоді дослідження з'являється також і кандидатська дисертація О. Бистрицької, присвячена розвитку системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр. [63]. Це одна з перших робіт, у яких започатковано вивчення складних проблем, що існують в поліетнічних державах у стосунках між національною більшістю та меншинами з освітніх питань. Особливо це стосується вирішення мовного питання.

У вказаній роботі нас цікавило, як висвітлена проблема формування мережі шкіл національних меншин та вплив процесу українізації на формування змісту освіти цих шкіл. Проте указані питання в дослідженні О. Бистрицької не мали належного висвітлення. Авторка обмежилась лише фразами типу – "утворюються перші українські, польські, єврейські навчальні заклади ... однак складне і нестабільне соціально-політичне становище в Україні прирікало більшість з них на коротке життя" [63, с. 48-49]. На думку О. Бистрицької, формування мережі шкіл національних меншин розпочалось лише за радянського часу.

Отже, дисертаційні дослідження останніх років з історії освіти України містять розрізнений фактичний матеріал, що стосується проблем українізації шкіл у період революції. Однак автори розглядали проблему в залежності від мети і завдань власних досліджень. При цьому доречно підкреслити, що в цих роботах мають місце окремі фактичні й фактологічні похибки.

Певні здобутки у розробці проблем українізації школи в 1917 - 1920 рр. мали дослідники з української діаспори. У 20-40-і роки політичні діячі УНР та українські громадяни, які виїхали за кордон, створюють узагальнюючі праці про революційні події 1917 - 1920 рр. в Україні. Проблем реформи школи і її українізації торкаються В. Винниченко, П. Христюк, О. Доценко, Н. Полонська

-Василенко, І. Мазепа, В. Андрієвський, С. Сірополко та інші [64-73]. Цікавою за своїм змістом є книга В. Андрієвського, який у період революції безпосередньо брав участь у розробці і реалізації планів реформування школи, займаючи посаду губернського освітнього комісара на Полтавщині. Він згадує про успіхи в українізації шкіл губернії та про складнощі цього процесу у школах окремих міст Полтавщини, особливо Кременчуці, а також показує роль земських управ та органів місцевого самоуправління у вирішенні освітянських проблем. Автор правдиво описав діяльність комісарів освіти як стержневих осіб у реалізації планів українізації школи, а разом з тим дав характеристику керівникам освітянської галузі І. Стешенку, М. Василенку, А. Лещенку. У книзі акцентується увага на головних проблемах у реформуванні школи. Проте у роботах вищевказаних авторів зустрічається суб'єктивізм у оцінках шкільної реформи та основних напрямках створення національної школи. Так, В. Винниченко як один з противників гетьманського режиму вважав, що правління П. Скоропадського символізувало занепад української освіти й науки

Також характерною рисою цих робіт є те, що у них висвітлюються проблеми реформи школи та її українізації шляхом протиставлення систем освіти, що створювались в УНР, Гетьманщині та радянській Україні. Іноді ідеалізується роль певних політичних сил у залежності від симпатій чи антипатій авторів. Проявляється також і деякий суб'єктивізм. Проте вони допомагають відновити послідовність процесу шкільних реформ, дають змогу побачити їх у більш широкому плані.

Різноманітні аспекти з історії шкільної реформи відображені у дослідженнях С. Сірополко, котрий за Гетьманату очолював освітню комісію Київської міської думи, а за Директорії УНР займав посади радника і товариша (заступника) міністра народної освіти [70-73]. Його перу належить значна кількість наукових праць з питань шкільної і позашкільної освіти, але на особливу увагу заслуговує його робота "Історія освіти на Україні". В ній він розповідає про основні етапи розвитку народної освіти, починаючи від Київської Русі й до радянської школи 30-х років ХХ століття. Один з розділів присвячений періоду 1900-1920 рр. Характеризуючи час української революції 1917-1920 рр. автор виділяє чотири окремих періоди, в ході яких відбулися важливі зміни у реформуванні національної системи освіти. Як пише автор, шлях її створення був тяжким і вимагав великих зусиль щоб "побороти ворогів українського національного відродження". У книзі наводяться деякі статистичні показники зростання чисельності різних типів шкіл за період революції, про організацію учительських курсів, видання навчальної літератури та інші.

З 1950-х років у зарубіжній історіографії з'являються праці, в яких досліджуються проблеми історії освіти в Україні. Це монографія І. Крилова "Система освіти в Україні (1917-1930 рр.)" [74]. Автор дослідив створення підвалин української школи у дореволюційний час, розробку та втілення у життя ідеї єдиної школи, наводить статистичний матеріал та порівнює концепції освіти, що створювались після революції в Україні і Росії. У цей же

час з'являється дослідження Г. Ващенко, яке дає змогу уточнити деякі аспекти проекту єдиної школи в Україні [75].

Заслуговує на увагу праця професора Українського Вільного Університету (м. Мюнхен) Г. Васьковича [76]. У цій книзі автор розповів про боротьбу українського народу за створення національної школи. Окремий розділ він присвятив характеристиці стану освіти за часів існування української національної держави 1917-1920 рр. Вивчаючи концептуальні засади її реформування в Україні, автор зосередив увагу на суспільно-політичних змінах у період української революції та показав їх вплив на розвиток освітньої справи. Разом з тим, Г. Васькович розповів про рішення всеукраїнських учительських з'їздів, показав роль і значення педагогічного журналу "Вільна українська школа". Зібрані ним документальні матеріали розміщені у додатках.

Окремий параграф книги присвячений українізації освіти й розбудові шкільництва. Для характеристики цієї проблеми автор використав матеріали журналу "Вільна українська школа", а також зазначені книги С. Сірополка та С. Постернака. Обмеженість джерельної бази не дала змогу автору розглянути цю проблему у більш широкому плані. В основному він з'ясував позицію Тимчасового уряду щодо створення українських шкіл, діяльність Центральної Ради з питань всенародного навчання і доступності до шкільної освіти усіх дітей. На основі вищезгаданих джерел дав перелік основних здобутків у галузі освіти, переважно періоду 1917-1918 рр.

Отже, для третього періоду дослідження проблеми було характерним намагання науковців вийти за межі ідеологічної упередженості і розглядати процес реформування шкільної освіти та її українізації з національних позицій. У цей час значно розширилась джерельна база, що дало можливість вченим-історикам розглядати різні аспекти розвитку освіти вказаного періоду. Змінилась і тематика досліджень, яка розвивалась у напрямку деталізації окремих сторін шкільної реформи періоду національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Зарубіжні дослідники також внесли свій вклад у висвітлення проблем реформування освіти періоду української революції, проте вони також не створили наукових праць, у яких би мова йшла про початковий етап українізації.

Підсумовуючи огляд літератури з досліджуваної проблеми, слід зазначити, що за тривалий час її вивчення нагромаджено значну кількість наукових робіт, які торкаються різних аспектів реформування освіти та її українізації. При цьому доречно підкреслити, що автори не ставили перед собою завдання проаналізувати хід українізації за весь період національно-демократичної революції, тому в історіографії відсутні концептуальні висновки дослідників щодо цієї проблеми. Кидається у вічі той факт, що найбільш активне її вивчення розпочалось лише з утворенням незалежної держави Україна й здійснювалось двома напрямками. Окремі автори, досліджуючи діяльність урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР в галузі освіти періоду 1917-1920 рр., торкались деяких аспектів українізації загальноосвітніх шкіл цього часу, а саме – рішень учительських з'їздів про

українізацію шкіл, проблем забезпечення їх підручниками, створення перших українських університетів і т. д. Інші ж автори безпосередньо вивчали проблеми українізації, показуючи її як тимчасову політику правлячої більшовицької партії і радянської держави, що проходила у 20-х - початку 30-х років ХХ століття. У історичній науці склалась точка зору, що процес українізації був розпочатий більшовицькою партією лише з початку 20-х років. Свідченням цього є поява наприкінці ХХ і початку ХХІ століття цілого ряду наукових досліджень про різні аспекти політики українізації саме в зазначений час.

Менш дослідженими залишаються проблеми започаткування процесу українізації загальноосвітніх шкіл у роки національно-демократичної революції, тобто: поетапне вироблення планів українізації та їх реалізація за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, реформа системи підготовки педагогічних кадрів, проведення учительських курсів з українознавства, роль професійної спілки учителів у процесі українізації та інші.

Жодна з вище названих праць не є цілісним вивченням процесу українізації загальноосвітніх шкіл періоду національно-демократичної революції в Україні. На думку автора, саме у цей час уряди Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР фактично розпочали українізацію суспільства. Першим кроком у цьому напрямку стала українізація загальноосвітніх шкіл, тобто здійснення комплексу заходів, таких як: перехід на викладання в школах українською мовою, введення до навчальних планів українознавчих дисциплін, формування мережі українських шкіл, створення і використання нових українських підручників, дитячої і методичної літератури, підготовка і перепідготовка учителів та інші.

1.2. Джерельна база дослідження

Складний і багатоплановий характер питань, що розглядались у процесі дослідження, потребував залучення й критичного використання широкого кола різноманітних писемних джерел. За своїм походженням, змістом та науковою цінністю документи і матеріали, використані у ході підготовки наукового дослідження, можна умовно поділити на кілька груп. До першої – слід віднести джерела актового характеру, тобто закони, універсали, укази та інші офіційні документи органів влади і управління. Саме вони дали змогу вивчати етапи та шляхи формування правового поля й законодавчої основи, на які спирались у своїй діяльності органи освіти при проведенні українізації шкільних закладів.

До другої групи входить діловодна документація, яка здебільшого зберігається у державних архівах України. Найбільша її кількість, що використана у роботі, взята з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО України): фонд 166 – Народний комісаріат освіти УССР, фонд 1063 – Генеральне секретарство Української Центральної Ради, фонд 1064 – Рада Міністрів Української Держави, фонд 1065 – Рада Міністрів Директорії УНР, фонд 1115 – Українська Центральна Рада, фонд 2581 – Генеральне секретарство освіти УНР, фонд 2201 – Міністерство

народної освіти і мистецтва Української Держави, фонд 2582 – Міністерство народної освіти Директорії УНР. Окремі фонди, які висвітлюють проблеми вивчення, мають значний обсяг матеріалів. Так, фонд 2581 включає 264 справи, фонд 2201 – 1977 справ, фонд 2582 – 467 справ. Вони містять різнобічну інформацію про хід шкільної реформи.

Діловодна документація органів влади і управління різних рівнів, починаючи від центральних і завершуючи місцевими, з особливою яскравістю віддзеркалює освітянське життя вказаного періоду. До неї відносяться журнали та протоколи різного роду засідань – Центральної Ради, Генерального секретаріату освітніх справ, Головної шкільної ради, засідань комісій при Міністерстві народної освіти, тощо. Характерною особливістю цього роду документів є послідовність записів ходу засідань, зборів, конференцій із занесенням до них ухвал і рішень, що приймалися в ході обговорення. Майже в кожному з них вказувались дати засідань, перелічувались учасники та їх кількість, визначались повістки денні. Здебільшого протоколи мали записи виступів учасників. Найбільшу цінність мають саме ті протоколи, в яких найбільш детально висвітлювався хід засідань, а також подані до них додатки у вигляді довідок, тез виступів, аналіз статистичних даних, рецензії підручників та інші інформаційні матеріали.

Важливими для дослідження були різного роду доповіді, звіти, розпорядження, накази, інструкції, а також службове листування, тобто матеріали, що дозволяють вивчати шляхи реалізації планів українізації загальноосвітніх шкіл. Ця документація насичена значною кількістю фактичного матеріалу і висвітлює основні напрямки роботи освітянських установ на шляху українізації. В них знаходимо велику кількість різних статистичних даних. У добу визвольних змагань 1917-1920 рр. були зроблені перші кроки для організації збору статистичної інформації в Україні. Особливо це стосується встановлення мережі різного типу навчальних закладів та проведення масових опитувань, описів, запровадження стандартизованого обліку та звітності.

Доречно зауважити, що в ході аналізу статистичної звітності виникають певні труднощі, пов'язані з існуванням в документах одного і того ж часу різних кількісних показників. Департаменти та відділи Міністерства освіти намагались встановити кількісні параметри існуючої мережі навчальних закладів. Збір цих матеріалів, які надсилались до міністерства органами місцевого самоврядування, проходив досить довго (від одного місяця до півроку). Інколи підсумкові дані перепроверялись. Поява різних підсумкових результатів у одних і тих же опитуваннях викликала путанину не лише у звітності, а й позначилась на окремих дослідженнях історії освітнього руху в Україні. Тому аналіз статистичних матеріалів того часу вимагає досить зваженого підходу.

Особлива роль належить також основоположним документам з історії реформування загальноосвітньої школи, які допомагають прослідкувати розвиток процесу українізації школи і усвідомити зміст, характер та напрямки шкільної реформи. У фондах вищезгаданих архівів виявлені – "Статут

українського Товариства шкільної освіти", "Проект Єдиної школи на Україні", "Статут Єдиної школи в УНР", "Розклад годин Єдиної школи" (навчальні плани), "Статут Всеукраїнської учительської спілки", статuti видавничих товариств, батьківських і юнацьких організацій та інші [77-83]. Перспективи розвитку шкільної реформи містять також рішення педагогічних з'їздів, постанови різних нарад, що відбувались протягом 1917 – 1920 рр.

Використані матеріали Центрального історичного архіву у м. Києві (ЦДАК) – фонд 707 – управління Київського навчального округу. В основному це справи описів 167, 168, 300 та 313 "Школа та її організація" у 1917-1919 рр. У них зберігаються шкільні навчальні плани (розклади лекцій) для різних типів шкіл, шкільні програми предметів українознавства, листування з навчальними закладами про забезпечення їх навчальними програмами і підручниками та інші. У описах 85, 86, 202, 299, 311, 311а зберігаються справи про школи національних меншин – польської та єврейської національностей.

Важливими для дослідження стали також документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема зібрання мемуарів і спогадів про революційний рух в Україні (фонд 59). У фонді 1 (ЦК Компартії України) виявлені документи про пошук власної позиції Компартією України щодо українізації. Так, у справі 159 зберігається лист письменника В. Блакитного до ЦК КП(б)У "С чего начинать "украинизацию" Украины". В ньому він висловлює позицію спеціальної комісії по визначенню заходів щодо українізації партійних та радянських установ.

Вивчались також документи державних архівів Вінницької, Київської, Полтавської та Чернігівської областей. У них зберігаються справи дирекцій та інспекторів народних училищ. Так, фонд 545 – директор народних училищ Полтавської губернії, фонд 761 - початкові народні училища Чернігівської губернії. Директори та інспектори були основними керівними інстанціями початкових шкіл, які у середині 1918 р. припинили своє існування. На їх зміну приходили відділи у справах народної освіти при губернських та повітових земствах, шкільні ради та комісари освітніх справ. Саме останнім було доручено ведення справ українізації школи. Проте у жодному з обласних архівів нами не знайдено справ, що розповідали б про діяльність місцевих шкільних рад та комісарів освіти за Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР. У обласних архівах зберігаються лише справи більшовицьких народних комісаріатів освіти. Листування з губернськими комісарами освіти, про формування мережі повітових комісарів, інформацію про їх діяльність ми знаходимо у ЦДАВО України – фонд 2201, опис 1, справи 27 - 34.

Крім того, в обласних державних архівах зберігаються документи про роботу окремих навчальних закладів досліджуваного періоду. Так, у державному архіві Чернігівської області – фонди 760, 813, 970 – Остерська, Борзнянська, Чернігівська чоловічі гімназії, у державному архіві Вінницької області – фонди 14, 15 – Вінницька чоловіча гімназія і реальне училище та інші. Проте всі документи, що свідчать про участь навчальних закладів в українізації, надсилались до Генерального секретаріату освітніх справ чи освітянського міністерства. Тому вони найкраще представлені у ЦДАВО України у

вищеназваних фондах. Більше таких матеріалів надійшло з центру і півночі України, менше – з півдня і сходу, тобто з тих регіонів де процес українізації проходив значно повільніше.

Загалом у ході підготовки дисертації автором було вивчено матеріали близько п'яти тисяч справ центральних і обласних державних архівів, що дало можливість аналізувати хід подій та робити узагальнення, виділяти особливості процесу українізації загальноосвітніх шкіл за часів національно-демократичної революції.

Третю групу джерел становлять матеріали періодичної преси 1917 – 1920 рр. В ній публікувались різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали. В залежності від мети та завдань дослідження її також можна умовно поділити на кілька підгруп. До першої включені центральні офіційні газети, які видавались урядами Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. Особливу цінність для дослідження мала газета "Вісті з Української Центральної Ради", що почала видаватись 19 березня 1917 р. Крім того, у 1917 – 1920 рр. з'явилося кілька інших центральних періодичних видань, серед яких провідне місце займали "Вісник Генерального секретаріату УНР", "Державний вісник", "Вісник Української Народної Республіки", "Вісник державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки", "Вісник Ради Народних Міністрів УНР". У них друкувались офіційні документи державних урядових органів, циркуляри, рішення освітянського міністерства. За матеріалами цих газет можна простежити послідовність вирішення проблем українізації школи. Вони значною мірою розширили джерельну базу досліджуваної проблеми.

До другої підгрупи можна віднести газетні матеріали, що публікувались у губернських офіційних газетах. У них також передруковувались основні офіційні документи, циркуляри і постанови центральних органів влади та управління. Але цінність цих видань полягає у тому, що у них вміщені накази та розпорядження місцевих органів влади, окремі замітки, листи та статті громадян, у яких йдеться про виконання урядових рішень та ставлення окремих громадян та навчальних закладів до українізації шкіл. До них відносяться "Губернские ведомости", одні з найстаріших офіційних друкованих видань царської Росії, що продовжували існувати у нових умовах в усіх губернських центрах України. Політична орієнтація цих газет здебільшого залишалась проросійською, тому у них можна знайти публікації про негативне ставлення до українізації шкіл.

На особливу увагу заслуговують періодичні видання губернських та повітових земств. Саме у підпорядкуванні органів місцевого самоврядування знаходилося управління шкільною освітою на місцях. Публікації цих друкованих видань ми відносимо до третьої підгрупи. Найбільше матеріалів автор використав із Катеринославської, Київської, Харківської та Чернігівської земських губернських газет, а також повітових земських видань – Гадяча, Ромен, Переяслава, Золотоноші, Лубен, Зінькова, Липовця. Важливе значення у цих газетах має не лише опис подій і фактів, а ставлення до них авторів статей, відомості про настрої населення.

Окрему підгрупу складають публікації, що друкувалися в газетах товариства "Просвіта". Ця культурно-освітня громадська організація у період національно-демократичної революції проводила значну роботу з українізації освітніх закладів і пропаганди українознавчих ідей серед широких мас населення. Тому на шпальтах газет товариства знаходимо велику кількість матеріалів, які розповідають про життя місцевих осередків "Просвіти", напрямки діяльності та їх роль у поширенні патріотичних українських ідей серед населення. Багато статей і повідомлень з різних куточків України стосувалась питань українізації школи. На сторінках газет просвітяни обмінювались досвідом роботи, намагались розібратись у причинах протистоянь процесу українізації, висловлювали рекомендації у вирішенні цієї проблеми.

Найбільш цікаві матеріали з досліджуваної проблеми знаходимо на сторінках газет "Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі", "Вільне слово" - видання Золотоніського товариства "Просвіта", "Степ" – товариства "Просвіта" у Павлограді, "Життя Поділля" – Кам'янець-Подільського товариства "Просвіта" та інші.

Окрему підгрупу складають матеріали україномовних газет, які були засновані у період революції окремими товариствами та громадськими організаціями і відстоювали ідею існування незалежної української держави. До таких відносяться видання "Вільне слово" та "Вільна громада" (Харків), "Вільний голос" та "Селянська спілка" (Полтава), "Відродження" (Київ), "Волинська народня газета" (Житомир), "Народне життя" та "Селянська спілка" (Катеринослав), "Українське слово" та "Рідний курінь" (Одеса), "Наш степ" (Мелітополь), "Канівські вісті" та інші. На сторінках цих періодичних видань ми знаходимо значну кількість статей та повідомлень, які засвідчують схвальне сприйняття жителями міст і сіл урядової політики українізації шкіл. Багато інформації, закладеної у цих газетах, обумовлено тією обставиною, що вона є результатом переживань та переосмислення у свідомості дописувачів подій і фактів реальної дійсності.

До останньої підгрупи належать публікації російськомовних газет, на сторінках яких відстоювали свої позиції противники українізації школи. Серед них – "Киевская мысль", "Русский голос", "Одесские новости" та інші. Всього автором вивчено і проаналізовано публікації понад 150 газет, які виходили у досліджуваній період найбільш регулярно. Одночасово зауважимо, що газетні публікації є найбільш оперативними джерелами інформації, проте не завжди повною мірою достовірно відображають історичні події. В них зустрічаються вузько ідеологічні оцінки фактів і явищ, суб'єктивізм та просто помилки чи перекручення у викладенні окремих подій. Тому, щоб уникнути помилок у ході використання газетної інформації, автор співставляв її з відомостями офіційних документів чи архівних матеріалів.

Окрему, четверту групу джерел, складають публікації журналів "Вільна українська школа" (орган Всеукраїнської учительської спілки) та "Книгарь" (літопис українського письменства), що друкувався видавничим товариством "Час". Саме у цих друкованих періодичних виданнях вміщена велика кількість

публікацій, які стосуються досліджуваної проблеми. Тому оцінюючи роль і значення цих матеріалів для дисертаційного дослідження ми виділяємо їх в окрему групу джерел. Часопис Всеукраїнської спілки учителів виходив з вересня 1917 р. до грудня 1919 р. Вийшло у світ 25 номерів журналу. До його редколегії входили відомі українські педагоги, автори багатьох реформаторських ідей: О. Дорошкевич (редактор), О. Музиченко, С. Русова, С. Сірополко, П. Холодний, Я. Чепіга та інші. На сторінках журналу друкувались матеріали учительських та професійних з'їздів, формулювались принципи єдиної загальноосвітньої школи, повідомлялись освітянські новини. Помітне місце в журналі займали питання українізації школи, давались методичні рекомендації ведення різних напрямків українознавчої роботи. Майже у кожному номері відводилось місце для поточної інформації з місць про життя учительських професійних спілок, давались звіти про роботу окремих організацій та Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки. У рубриці "Критика" друкувались рецензії на українські шкільні підручники. На сторінках журналу виступали також учителі різних шкіл України та висловлювали свої позиції відносно багатьох питань реформи школи, нових українських підручників, ділились досвідом своєї роботи.

Журнал "Книгарь" друкувало видавниче товариство "Час" з вересня 1917 р. до березня 1920 р. і за цей період вийшов 31 номер журналу. Головною його метою було ознайомлення населення України з новою друкованою продукцією різної тематики – історичною, публіцистичною, економічною, художньою, педагогічною, виданнями для дітей, інформаційною, медичною, з питань мистецтва, поезії, театру, музики, релігії та церкви. Також подавалась інформація про діяльність різних видавничих товариств України, давався перелік видань, що друкуються або плануються до видання. Цінними для вивчення були рубрики "Педагогіка і школа", "Видання для дітей" та "Видавнича Хроніка". Аналіз публікацій журналу дає змогу краще уявити масштаби видавничої діяльності українських видавництв і особливо щодо випуску в світ шкільних підручників.

Ще одну групу джерел складають українські шкільні підручники та методична література для учителів, що були видрукувані та використовувалися в навчальному процесі за часів національно-демократичної революції. Визначальним фактором у реалізації планів українізації школи була підготовка українських підручників та забезпечення ними навчальних закладів. Для вирішення цієї проблеми діяли спеціальні комісії при Міністерстві народної освіти, працювали ряд державних та приватних видавництв. У періодичній пресі та окремих проспектах друкувались оголошення про їх наявність на певних складах та у крамницях. Для того, щоб зорієнтувати учителів та педагогічну громадськість у якісних параметрах шкільних підручників, окремими брошурами та у журналах "Вільна українська школа" й "Книгарь" друкувались рецензії на них [84, 85]. Важливими для нашого дослідження стали шкільні підручники періоду національно-демократичної революції [86-100]. За своїм змістом і оформленням вони далекі від досконалості, проте це були перші українські підручники, оперативно підготовлені і видрукувані у складних

економічних та військових умовах. Саме навчальна література дає змогу встановити суспільно-політичні та ідейні погляди авторів праць та основні підходи в організації навчального процесу.

Значний інтерес для нас мало ознайомлення із методичною літературою, що вийшла з друку у досліджуваний період [101-105]. На основі її аналізу можна визначити основні завдання, методичні принципи та прийоми вивчення навчального матеріалу. Можна з впевненістю стверджувати, що головною особливістю навчальної діяльності учителя була виховна спрямованість та пробудження у школярів патріотичних почуттів.

До шостої групи джерел відноситься мемуарна література. Як оповідне джерело, спогади відрізняються не лише самим жанром та специфікою подачі інформації, а й більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повністю відбивають індивідуальність авторів, їх симпатії чи антипатії. Через призму власних поглядів, автори відображають і оцінюють факти і події, свідком яких вони були. Мемуаристика передає атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалює суспільні погляди, того часу. Важливою подією в українській мемуаристиці став вихід у світ спогадів людей, які безпосередньо брали участь у революційних подіях – В. Вернадського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Донцова, С. Русової, П. Скоропадського та інших [106-111]. Так, у мемуарах П. Скоропадського помітне місце займає обґрунтування урядової освітньої політики. У них вміщені пояснення щодо причин виходу окремих законодавчих актів про школу [111, с. 36].

У книзі В. Вернадського розкривається життєвий шлях ученого, особливо того періоду, коли він очолював тільки-но створену Академію наук України. Співпрацюючи з міністром освіти та мистецтва М. Василенком у напрямку реформи освіти, він зміг переконатись, що Микола Прокопович і за існування Гетьманату підтримував ідею відновлення єдиної і неподільної Росії. Аналізуючи ситуацію, що склалась на той час в Україні та знаючи позиції окремих керівників держави, В. Вернадський дійшов до висновку, що "никакой украинизации среднего образования не будет. Будет развитие и украинской школы". У своїх щоденниках вчений відзначав прояв дисбалансу між інтенсивною пропозицією українізації і низьким суспільно-психологічним попитом на неї. Ось тому він сумнівався, "что украинизация едва ли может пройти" [106, с. 84].

Нами проаналізована також мемуарна література, що була написана в еміграції. Це спогади О. Лотоцького, М. Мандрики, О. Мицюка, О. Назарука, що дають змогу розширити уявлення про суспільно-політичне життя в Україні у період революції і погляди різних прошарків населення на процеси українізації школи [112-115].

Розуміючи важливість мемуарної літератури як історичного джерела, ми також усвідомлюємо необхідність критичного підходу до висловлених політичних чи фахових позицій авторів, а також до можливого суб'єктивного розкриття подій. Разом з тим це дає змогу поглянути на процеси українізації очима безпосередніх учасників подій.

Отже, комплекс історичних джерел, на які спирається автор, включає в себе усі можливі напрямки отримання інформації і дає змогу робити системний аналіз та узагальнення з досліджуваної проблеми. Аналіз вивчених джерел свідчить, що вони цілком достовірні і достатні для розкриття теми.

РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ З УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ЗА ЧАСІВ ВИБОРЮВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917 – 1920 рр.)

2.1. Практичні кроки по реалізації планів українізації шкіл за часів

Центральної Ради

З утворенням молодих держав, які виникають на теренах колишніх імперій, гостро стоїть питання національних мов. Нав'язуючи свої "цивілізовані мови", колишні метрополії вимушені на словах визнавати рівноправність усіх мов, хоч разом з тим посилаються на недосконалість та примітивність деяких з них, або ж наголошують, що без цивілізованої мови майже неможливо розвивати освіту, культуру і навіть економіку молодій державі. Ці ідеї дуже міцно осіли в серцях багатьох представників корінного населення новоутворених держав, які не вмюють або ж не хочуть поважати своє рідне, пишались ним, а також своєю історією, пам'ятками, героями та рідною мовою.

Так є нині, але ж так було і раніше. І що дуже прикро, що все це відбувається і відбувалось у нас в Україні. Прикладом цього може слугувати один з переломних етапів в історії України, зокрема період виборювання державності 1917 – 1920 рр., який впритул підвів українське суспільство до здобуття незалежності. Саме тоді особливо гостро постало питання реформування шкільної освіти на основі її українізації.

Лютнева революція у Російській імперії 1917 р. дала поштовх для значних змін у суспільному житті народу України, в тому числі в освітній справі. Праця в цій ділянці пішла відразу ж після падіння царату двома шляхами [116, с. 74]. Перший – поставлено вимогу до Тимчасового уряду про українізацію шкіл, та другий – самостійна організація українських шкіл.

Ініціатором цих справ стало громадське "Товариство шкільної освіти". За безпосередньої участі членів товариства та передової громадськості 18 березня 1917 р. було відкрито першу українську гімназію імені Т. Шевченка у м. Києві [117, с. 113]. Не маючи змоги одержати урядове фінансування гімназії, утримання її здійснювалось на основі пожертвувань деяких заможних людей та на власні кошти товариства. Оскільки школа була відкрита наприкінці навчального року, то у ній розпочали навчання лише у трьох класах: молодшому та старшому підготовчому і першому. Їх контингент склався переважно з дітей, що і раніше навчались українською мовою у різних захистках для біженців і невеликої кількості дітей "свідомих українських громадян". З початку 1917 – 1918 навчального року гімназія значно розширилась і мала шість класів:

- молодший підготовчий – 12 учнів (6 хлопчиків і 6 дівчаток);
- старший підготовчий – 36 учнів (19 хлопчиків і 17 дівчаток);
- перший "А" клас – 36 учнів (22 хлопчиків і 14 дівчаток);
- перший "Б" клас – 30 учнів (20 хлопчиків і 10 дівчаток);
- другий клас – 42 учні (28 хлопчиків і 14 дівчаток);
- третій клас – 18 учнів (12 хлопчиків і 6 дівчаток).

Разом: 174 учні (108 хлопчиків і 66 дівчаток).

За своїм соціальним походженням контингент учнів був таким: із селян – 43, з міщан – 20, з козаків – 6, з інтелігенції – 35.

Першим директором гімназії був П. Холодний, а потім В. Дурдуківський. До педагогічного колективу входили учителі: В. Хоменко – Закону Божого, Г. Голоскевич – української мови, К. Бухановська і Л. Білецький – російської мови, М. Прохорова – французької мови, В. Прокопович і Ф. Слісаренко – історії, Л. Чикаленко і П. Холодний – географії, Н. Ржепишевська – природознавства, М. Кравчук, В. Шарко, О. Астряб, О. Стешенко – математики, В. Кричевський, Ф. Красицький – малювання та каліграфії, Є. Караванський – співів, П. Чорноморський – гімнастики, Л. Шульгіна – учитель молодшого підготовчого класу. Своєю власною приміщенням гімназія не мала, навчання проходило у будинку гімназії Жекуліної, у другу зміну [117, с. 114].

Реальних кроків зробив Тимчасовий уряд, який для задоволення українських вимог у квітні 1917 р. призначив вперше українця, професора М. Василенка куратором Київської шкільної округи, а його помічником – В. Науменка.

У той же час російський Тимчасовий уряд не поспішав здійснювати якихось рішучих заходів з українізації шкіл в Україні і не виділяв потрібних грошових засобів на утримання українських шкіл. Лише 28 березня 1917 р., тобто через десять днів після відкриття першої української гімназії, Тимчасовий уряд висловився "за допущення в школах Київської шкільної округи навчання всіх предметів українською мовою, при умові забезпечення меншостей учнів не українців викладами мовою російською" [118, с. 74]. Невдовзі міністр освіти О. Мануйлов видав розпорядження в справі української школи, що дозволяло у народних школах вводити навчання українською мовою, при забезпеченні прав національних меншин. І лише 8 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив законопроект міністра освіти про відкриття двох українських державних гімназій [119, с. 152]. Це дало привід для відкриття на початку нового навчального року ще трьох українських гімназій у м. Києві. Другу гімназію імені Кирило-Мефодіївського братства відкрито 13 вересня. Гімназія мала підготовчий та вісім навчальних класів. Директором її був Ф. Сушицький, а учителями працювали приват – доценти університету Св. Володимира і українського народного – О. Грушевський, Ф. Швець, М. Кравчук, а також лектори Педагогічної академії П. Зайцев, О. Дорошкевич та інші. Плата за навчання у гімназії становила 80 крб. за рік [120, с. 113].

Третя українська гімназія була відкрита 14 вересня 1917 р. у м. Києві в складі підготовчого та 1-3 класів. Згодом за ініціативою товариства "Просвіта" була відкрита і четверта українська гімназія у передмісті м. Києва на Шулявці у складі двох підготовчих та першого класу [121, с. 76].

Загалом до осені 1917 р. Генеральний секретаріат освітніх справ дав дозвіл на відкриття 53 українських середніх шкіл. З них на Київщині – 18, на Полтавщині – 16, на Поділлі – 5 гімназій і 1 реальну школу, на Чернігівщині – 1, на Катеринославщині – 2, на Херсонщині – 5, на Волині – 2. Крім того, відкрито гімназії у Харкові, Катеринодарі, с. Дмитрівцях біля Таганрогу і у Ростові на Дону [122, с. 115]. І хоч усі новоутворені гімназії та реальні школи мали статус державних, але утримувались за рахунок пожертвувань, коштів громадських організацій та невеликих внесків батьків учнів. Тому головним гальмом у подальшому розширенні мережі українських середніх шкіл була відсутність їх державного фінансування.

З утворенням у червні 1917 р. Генерального секретаріату, що набував роль першого українського уряду, збільшувалось значення його підрозділу – Генерального секретаріату освіти. Хоч за висловом І. Стешенка, який його очолював, "праця секретарства висить у повітрі через брак коштів, ... бо своїми крайовими [грішми]... Генеральний секретаріат ще не розпоряджається, а петербурзький уряд немає ані найменшої охоти підтримувати ці спроби грошовою допомогою" [123, с. 565]. Навіть за таких умов цей орган намагався стати координуючим центром у реформуванні школи та вирішенні організаційних проблем її українізації. Після затвердження російським урядом "Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату" [124, с. 30], що сталось 17 серпня 1917 р., останній розглядався не як крайовий уряд, а як орган центральної влади для місцевої адміністрації. Роль і значення його в Україні з кожним днем зростала і він набував все більшого впливу на процеси, що тут проходили. З прийняттям у січні 1918 р. IV Універсалу і набуттям статусу незалежної, самостійної, суверенної держави справу українізації шкіл продовжувало Міністерство народної освіти УНР.

Важливе значення для українізації навчального процесу у школах мали два всеукраїнські учительські з'їзди. Перший відбувся 5 - 6 квітня 1917 р. з участю біля 500 делегатів, учителів народних і середніх шкіл [125]. На ньому прийняли ряд постанов, що визначали шляхи здійснення українізації школи. Так, у "Постановах секції нижчої школи" говорилося, що "українізацію однокласних початкових шкіл необхідно провести з початку нового шкільного року", а вищих початкових шкіл – здійснювати "поволі, відповідно вимогам педагогічного такту". У двокласних сільських школах з початку 1917-1918 навчального року українізувався перший клас, а у третьому – вводились предмети українознавства, тобто української мови і літератури, а також історії та географії України. У восьмому пункті цієї постанови зверталась увага і на дотримання прав національних меншин при українізації народних шкіл, а у наступному, - дев'ятому, наголошувалось, що "для забезпечення українізації школи з'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні пости і тільки перешкоджали справі народної просвіти, були увільнені" із своїх посад. Однією з умов реалізації планів українізації школи мало стати видання шкільних підручників та методичної літератури українською мовою.

Секція середньої школи пропонувала відкривати на державні кошти українські середні школи і в першу чергу гімназії, особливо у великих містах, де населення переважно зрусифіковане. В тих же населених пунктах, де переважало українське населення, пропонувалось українізувати існуючі гімназії. Перехід на викладання українською мовою усіх середніх шкіл планувалось здійснити через два роки. Передбачалось також створення паралельних українських та російських класів там, де вимагали обставини. Окремої програми українізації шкіл на першому учительському з'їзді не було прийнято, а лише визначались основні її напрямки.

Учасники Другого Всеукраїнського з'їзду учителів, що проходив 10 - 12 серпня 1917 р., ухвалили окрему постанову "Українізація школи" [126]. В ній говорилося, що українізація усіх типів шкіл, як початкових, так і середніх, повинна проводитись "згідно з вимогами педагогіки". З 1 вересня 1917 р. в нижчій початковій школі навчання в усіх класах повинно проводитись українською мовою, а відносно вищої початкової і середньої школи та учительських інститутів і семінарій вказувалось, що вони українізуються "в згоді з вимогами першого Всеукраїнського вчительського з'їзду". В зв'язку з тим, що між цими двома учительськими з'їздами утворився центральний крайовий орган влади у вигляді Генерального секретаріату, резолюції другого з'їзду стали програмою діяльності для Генерального секретаріату освіти. Ось тому з'їзд доручив йому скликати предметні комісії для розробки програм з українознавства в середній школі.

Треба відзначити, що всі рішення з'їзду були прийняті після детального обговорення добре підготовлених доповідей і стали програмою дій для Генерального секретаріату освіти з українізації школи і формування національної системи освіти.

Але успіх справи залежав значною мірою від того, чи будуть підтримані рішення всеукраїнських учительських з'їздів окремими учителями та педагогічними колективами. Їх позицію щодо українізації шкіл можна було прослідкувати на основі обговорення цього питання в ході роботи губернських і повітових учительських з'їздів та різних зібрань педагогічних громадських організацій. А разом з тим можна простежити як вирішувались питання українізації шкіл на місцях.

Аналіз газетних повідомлень та архівних матеріалів дає можливість зробити висновок, що введення викладання предметів українською мовою в початкових класах, а також викладання українознавчих дисциплін в початкових та середніх школах по всій території України сприймалось неоднозначно. Так, на Харківщині одними з перших провели свій з'їзд учителі Харківського повіту наприкінці березня 1917 р. Розповідаючи про його роботу, учасник з'їзду Г. Хоткевич у статті, що вийшла у двох номерах газети "Рідне слово", особливу увагу звернув на ставлення значної частини учасників з'їзду до українізації школи, на якому було вирішено "не нав'язувати народу школи", тобто мови викладання [127]. Коли ж автор статті лише спитав учасників з'їзду, "чи є український народ і українська мова", і попросив слова для виступу, то до столу головуючого юрбою

побігли присутні з проханням не надавати йому слова. Звертаючись через газету до українських учителів, Г. Хоткевич благав їх не чекати міністерських наказів про українізацію і не надіятись на когось, а самим брати в свої руки ініціативу і зробити свою мову "такою ж культурною, як і всі інші".

У середині квітня 1917 р. відбувся Харківський губернський з'їзд українських учителів. На ньому теж червоною ниткою проходила думка про необхідність створення української школи і наголошувалось, що для українізації початкової школи є всі необхідні умови. А от середня школа ще не готова до повної українізації. Зовсім відсутні українські підручники, "дуже мало учителів-українців". Тому розпочати українізацію варто лише з підготовчого та першого класів гімназій, а в старших класах потрібно вводити предмети українознавства, "не зупиняючись навіть перед тим, щоб викладати їх на московській мові" [128]. Крім того, на з'їзді був обраний організаційний комітет по об'єднанню українських учителів до професійної спілки. Газета "Рідне слово" виділила аж дві сторінки для детального висвітлення роботи цього з'їзду та його постанов.

Через місяць (16 травня 1917 р.) в м. Харкові проходив другий з'їзд педагогів середніх шкіл Харківської навчальної округи. Але питання, що розглядались першим всеукраїнським з'їздом учителів про українізацію шкіл, були проігноровані. Всі зусилля делегатів з'їзду були спрямовані на формування професійного союзу учителів, як одного з осередків Всеросійського, та на вирішення проблем матеріального характеру [129].

Отже, на початковому етапі реформування освіти на Харківщині яскраво проявились дві протилежні позиції учителів щодо вирішення проблем українізації школи. Одну з них представляли її прихильники, а іншу – ті, що ігнорували рішення всеукраїнських з'їздів і вороже ставився до неї. Саме на даному етапі було започатковано розмежування учителів і на професійному рівні – поділом на українську професійну спілку та професійний союз, що був складовою частиною загальноросійської організації.

Прихильники українізації школи були в меншості і на південному обласному учительському з'їзді, що проходив у Одесі з 30 травня по 5 червня 1917 р. Газета "Українське слово" писала, що більшість з'їзду представляли "росіяни та зросійщене учительство". Ідею українізації школи підтримували близько 200 народних учителів, що приїхали з провінції [130]. Представники Одеської української учительської спілки разом з учителями, прихильниками української ідеї, напередодні з'їзду домовились про спільні дії і визначили двох своїх доповідачів. Обидва їх виступи були вислухані присутніми з великою увагою. Але проти українізації шкіл виступив проф. Ланге. І тоді, за твердженням газети, "аудиторія дійшла до такого хуліганства", що не дала прочитати українською мовою вітання від Катеринославських учителів. Не стала більшість присутніх на з'їзді слухати і надалі виступів українською мовою, чулись лише вигуки: "Довольно!" Конфронтація на з'їзді дійшла апогею, коли представники українського учительства разом з єврейськими учителями прийняли резолюцію про націоналізацію школи, в якій мова також йшла і про українізацію нижчих шкіл. У відповідь проф. Ланге запропонував зібранню без виголошення доповіді і її обговорення відразу проголосувати за підготовлену ним резолюцію про націоналізацію великоруської школи. Переважною більшістю присутніх "під звучні оплески" вона була прийнята [130].

Без подібних протистоянь пройшла робота Подільського губернського з'їзду учительських делегатів, що проходив 27 - 28 травня 1917 р. у м. Вінниці. На ньому також обмірковували питання проведення в життя українізації школи. Учителі Поділля констатували, що в цій важливій справі "немає однастайності й планомірності", "окремі губернії, повіти, "Просвіти" і різні організації ... йдуть у цій справі в розбід". Тому вони пропонували Центральній Раді заснувати українське Міністерство народної освіти "для об'єднання справи українізації школи". Також вони просили виділити централізовано кошти для друкування шкільних підручників українською мовою [131, арк. 66].

Не дуже прихильно ставилась частина учителів до процесів українізації шкіл і на Чернігівщині, територія якої межувала з російськими та білоруськими губерніями, а в північних повітах губернії – Мглинському, Суразькому, Новозибківському, Стародубському – значну частину населення становили росіяни. На учительському губернському з'їзді, що проходив 5-9 травня 1917 р., в м. Чернігові, питання українізації шкіл теж займало провідне місце. Перша доповідь про основні напрямки її проведення включала основні резолюції Першого Всеукраїнського з'їзду учителів. Друга була про етнічний склад населення Чернігівщини, де доповідач наголосив, що основна частина населення губернії – українці, і є всі можливості для українізації шкіл. Третій доповідач зупинився на потребі вивчення української мови в земських народних школах [132].

У ході обговорення цих доповідей з'ясувалось, що єдиної підтримки українізації школи не буде. Так, представник Новгород-Сіверського, спираючись на рішення повітового з'їзду учителів, висловився за те, що викладання української мови в школах не може вестись без згоди на це населення. Його підтримав представник від Городнянського повіту, вказавши, що в кожному повіті є своя "материнська мова". Після його виступу з'їзд відійшов від обговорення порядку денного до з'ясування питання про "мову Шевченка", "мову галицьку" і "материнську мову" [132].

Після тривалих суперечок з мовних питань з'їзд прийняв резолюцію про українізацію школи, яка в загальних рисах нагадувала рішення Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. В ній вказувалось на необхідність поступової українізації школи із забезпеченням прав меншин. З вересня 1917 р. рекомендовано було розпочати навчання українською мовою лише з першого класу, а, по можливості, і в інших класах початкових народних шкіл. У вищих початкових школах вводились як обов'язкові предмети українознавства, а у гімназіях ці предмети могли вивчатись лише за бажанням самих учнів. У невизначеній перспективі було заплановано здійснити "поступовий перехід" на навчання і в середніх школах українською мовою. В резолюції

також вказувалося на необхідність введення предметів українознавства в педагогічних класах, школах і семінаріях. Для учителів потрібно було влаштувати короткострокові курси з вивчення української мови та забезпечити їх необхідною літературою. Для прийняття навіть такої поміркованої резолюції доповідачам і прихильникам українізації доводилось по декілька раз виступати і роз'яснювати свої позиції. Але ж переконати учасників з'їзду в необхідності введення як обов'язкових предметів українознавства в гімназіях та реальних училищах так і не змогли.

Подібні настрої були і на багатьох повітових учительських з'їздах Чернігівщини. Дуже добре "Черниговская земская газета" передавала атмосферу, в якій приймалися рішення на Борзнянському повітовому з'їзді, що проходив на початку липня 1917 р. [133]. В ній говорилося, що "учителі сільських шкіл, затуркані різними циркулярами старого уряду та наказами інспекторів та директорів народних шкіл, завжди дивились на українську національну справу як на дуже далеку від життя". Разом з тим "на учительських посадах сидять багато людей, котрі дуже неприхильно ставляться до національного руху в Україні". Ось тому і питання з'їзду обговорювалось так, ніби Борзна "стоїть на Московщині". Лише перед закриттям з'їзду два представники Центральної Ради "майже явочним порядком примусили з'їзд затриматись" і обговорити питання політичного життя на Україні, в тому числі й українізації шкіл. Шість годин в залі "лунало українське слово з одного боку" і вигуки з боку окремих учителів: "Арестовать его", "Провокатор", "Лишить слова". Наслідком цих шестигодинних розмов було прийняття "українських постанов", коли жоден із учасників з'їзду не підняв руки проти них. Крім того, як писала газета, "було зібрано чимало грошей" в Український національний фонд. Саме переконливі аргументи невідомих для нас представників Центральної Ради і змогли повернути на свій бік учителів та вирішити організаційні питання українізації шкіл Борзнянського повіту [133].

Зовсім інші настрої були в учителів Глухівського повіту, які на своєму з'їзді "визнали українізацію шкіл ... бажаною". Але, посилаючись на типові для всієї України причини: відсутність у достатній кількості підручників і невідповідність учителів, вважали за необхідне здійснювати її лише в тих школах повіту, "де є для цього повна як фізична, так і моральна можливість" [134].

Не менш складна ситуація була з українізацією шкіл губернського центру м. Чернігова. Значна частина керівників міських шкіл та представників батьківських комітетів "досить негативно і навіть вороже" ставились до українізації шкіл [135, арк. 9]. В ході наради, яку проводив тільки-но призначений комісар освіти по Чернігівській губернії І. Стаднюк, противники українізації спирались на відомі аргументи, "що сучасна українська мова – галицька", незрозуміла навіть тим, хто знає мову Т. Шевченка, що великоруська літературна мова "совершенно понятна украинским селянам". В ході наради з'ясувалось, що в більшості середніх шкіл м. Чернігова педагогічними радами "вже вирішено розпочати часткову українізацію, а саме: з нового навчального року ввести в усіх класах необов'язкове навчання української мови" і обов'язкове вивчення українознавчих дисциплін, таких як: історія і землепис України (географія) та історія української літератури [136].

Різко негативну позицію до українізації середніх шкіл як у своїй роботі, так і в ході вище згаданої наради зайняв директор чоловічої гімназії П. Оппоков. З'ясувалось, що питання викладання українознавчих дисциплін в керованій ним школі навіть не розглядалось, а сам директор намагався звести дискусію по вирішенню питань українізації середніх шкіл до розгляду окремих, незрозумілих для нього, граматичних правил. Значну підтримку йому надавали представники батьківських комітетів шкіл і тому "більшістю голосів нарада вирішила проводити українізацію тільки за згодою більшості батьків".

Така непримиренна позиція до українізації директора гімназії П. Оппокова мала відбиток і на подальшій долі цієї особи. З квітня 1918р. "справа д. Оппокова" розглядалась на засіданні Всеукраїнської шкільної ради, яка "увільнила П. В. Оппокова з посади директора", адже його діяльність "викликає заколот в школі та незадоволення і протести місцевого громадянства" [137, арк. 108].

Призначення Чернігівським губернським комісаром освіти І. Стаднюка викликало протест у противників українізації. Вони не лише не бажали реформування шкільного життя, а й були проти того, щоб колишній директор гімназії з Коростеня керував освітніми справами на Чернігівщині. Тому після вказаної наради правління Чернігівського губернського професійного союзу надіслало до Генерального секретаріату освіти протест, в якому вказувало на порушення демократичних норм і висловлювало незгоду з призначенням губернського комісара освіти. Правління також наголошувало, що з їх союзом питання про призначення І. Стаднюка комісаром не погоджувалось [138, арк.2].

22 липня 1917 р. заяву Чернігівського учительського союзу було розглянуто на засіданні Всеукраїнської шкільної ради. Членів шкільної ради зацікавило питання про участь цього союзу у справі українізації школи. Даючи відповідь на вищезгадану заяву, вони вказали, що пропозицію на призначення комісара, "який доглядає справу проведення українізації шкіл", може давати лише "інституція певного українського характеру", а оскільки "Союз" не займається українськими справами, то його ніхто і не спитав [138, арк. 2]. Хоч у відповіді і не говорилося, що призначення І. Стаднюка було здійснене на основі пропозицій Чернігівського українського товариства, але зазначалось, що Генеральним секретаріатом освіти "не порушується принцип демократичності" [139, арк. 48].

Таким чином, в ході обговорення проблем українізації шкіл на губернських і повітових учительських з'їздах та на інших педагогічних форумах, з'ясується, що ці процеси сприймалися учителями неоднозначно. Відбувається поділ на прихильників і противників українізації, а разом з тим започатковується розмежування учителів і на професійному рівні. Ось тому вирішення проблем українізації шкіл на місцях проходило із значними труднощами і подоланням багатьох перешкод.

Належить підкреслити, що одним з реальних кроків на шляху українізації шкіл було запровадження інституту комісарів освітніх справ, що розпочалося в середині липня 1917 р., з метою "догляду за освітніми справами на Україні та для українізації шкіл". Частіше їх так і називали "комісари з українізації шкіл". Призначення їх здійснювалось Генеральним секретаріатом освіти на основі подань місцевих шкільних та національних рад, з'їздів народних, освітніх інституцій, "Просвіт" [140, арк. 46]. Тому вперше появились комісари лише там, "де саме громадянство цього бажало". Стримуючим фактором в поширенні інституту комісарів освіти по всій території України було те, що 4 серпня 1917 р. Тимчасовий російський уряд підписав Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату, як тимчасового уряду на Україні. В другому пункті її говорилось, що компетенція Генерального секретаріату поширюється лише на територію п'яти губерній - Київщину, Волинь, Поділля, Полтавщину і Чернігівщину, виключаючи повіти: Мглинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський, оскільки на час підписання Переяславського договору вони Україні не належали [141, с. 72]. Але з падінням Тимчасового уряду і встановленням більшовицької влади в Росії Генеральний секретаріат поширив свою владу на дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську (материкову частину). А вже 10 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат освіти "призначив губернських комісарів народної освіти: на Київщині – А. Лещенка, на Волині – М. Черкавського, на Поділлі – В. Приходька, на Херсонщині – В. Чеховського, на Катеринославщині – І. Трубу, на Чернігівщині – І. Стаднюка, на Полтавщині – В. Андрієвського, а також 10 повітових комісарів в різних губерніях України [142, арк. 30]. Формування мережі повітових комісарів освіти по всій території України йшло дуже повільно. На 14 грудня 1918 р. вони працювали лише в чотирьох губерніях: на Київщині – в Радомишльському та Бердичівському повітах, на Волині – в Луцькому та Дубенському, на Полтавщині – в Золотоніському, а на Чернігівщині – в Сосницькому, Ніжинському, Конотопському та Кролевецькому повітах [143, арк. 46].

Як свідчать архівні матеріали, на початковому етапі введення посади комісарів народної освіти особливо складними були питання роз'яснення серед учителів необхідності існування цього інституту та пошук потрібних кандидатур. Так, у Бердичівському повіті на Київщині, за пропозицією українського товариства, був призначений на посаду комісара М. Шугаєвський, але на повітовому з'їзді учителів початкових шкіл було ухвалено питання про "потребу обирати комісара, а не призначати" і тут же на з'їзді обрали комісаром Л. Гінковського та просили Генеральний секретаріат освіти затвердити нового комісара [144, арк. 47]. А от у Васильківському повіті на Київщині з'їзд учителів "висловився проти посади комісара", тобто її введення [145, арк. 48]. Ось тому в цьому повіті його довгий час і не було.

На Полтавщині губернському комісару освіти В. Андрієвському доводилось вести значну роз'яснювальну роботу серед учителів та педагогічних колективів шкіл, які звикли до попередніх керівних структур в освіті і не бажали існування інституту комісарів. До Генерального секретаріату надходило з Полтавщини багато резолюцій, прийнятих шкільними радами, та постанов учительських з'їздів "проти повітових комісарів". Тому, на середину грудня 1917 р. в губернії був призначений лише один повітовий комісар Золотоніського повіту – М. Злобінців, кандидатуру якого запропонував повітовий учительський з'їзд. Наприкінці 1917 р. на Полтавщині з'являється другий повітовий комісар освіти Роменщини – Ващенко, кандидатуру якого запропонувала учительська повітова спілка [146, арк. 48].

Територія Волині та Поділля значною мірою була зруйнована війною, але й надалі залишалась ареною військових дій. Це ще більше ускладнювало роботу губернських комісарів освіти. Роз'яснення серед учителів та населення про необхідність українізації шкіл не завжди приносило бажані результати. Ось тому Волинський комісар М. Черкавський звертався до Генерального секретаріату освіти з проханням більш чіткого правового регулювання роботи освітніх закладів. Він вважав, що учителі мали керуватись не лише власною свідомістю, а "наказами Секретарства та його представника – комісара" [147, арк. 48]. Брак віри в успіх роз'яснювальної роботи помічався навіть і в тому, що значно кращі наслідки в роботі М. Черкавський помічав, "коли до учителя звертаються в тоні наказу, а не прохань". Свою безпорадність в роботі і низьку її ефективність губернський комісар освіти Волині намагався підмінити авторитарними методами керівництва.

За перший місяць роботи комісари народної освіти Катеринославської губернії І. Труба та Херсонської В. Чеховський не змогли підібрати кандидатур повітових комісарів. Нових керівників освіти особливо хвилювала "непевність становища комісара, яка навіть з боку матеріального не забезпечена як слід" [148, арк. 49]. Крім того, за повідомленням з Катеринослава освітньому комісару доводилось відстоювати свої права перед земством, адже воно продовжувало керувати початковою освітою, а комісар займався лише справами українізації. Тому відсутність єдиного керівного органу не давала бажаних результатів у роботі, а приводила лише до з'ясування стосунків між ними.

Аналізуючи перші кроки в діяльності губернських комісарів освіти, Генеральний секретаріат зробив висновок, що всі комісари "просять поліпшення свого правового стану, певних інструкцій своєї діяльності та скаржаться на брак свідомих працівників і потребу повітових комісарів" [149, арк. 51].

Проте розробка і прийняття інструкції про діяльність комісарів освіти тривала досить довго. Лише 15 квітня 1918 р. вона була затверджена Генеральною шкільною радою [150, арк. 125-128]. А 22 квітня 1918 р. нею ж був розглянутий законопроект про тимчасові штати губернських та районних комісарів освіти [151, арк. 144]. У зв'язку з тим, що ці документи були прийняті напередодні приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, то вони так і не вступили в дію.

Отже, підсумовуючи викладене, варто зауважити, що введення інституту комісарів освітніх справ відбулось після того, як Тимчасовий уряд своєю постановою визнав Генеральний секретаріат найвищим

органом управління крайовими справами в Україні, а Мала рада ухвалила II Універсал. Але Генеральний секретаріат та його підрозділи залишались у повній залежності від російського уряду. У Секретарстві освітніх справ розуміли, що існуючі управлінські органи освіти (шкільні округи, відділи освіти при земських і міських управах) не сприяли проведенню українізації шкіл, а у багатьох випадках були навіть гальмом у цій справі. Проте довго чекати, коли Тимчасовий уряд затвердить нову структуру управління освітою на Україні було також недоречно. Тому й було створено новий інститут управління – комісарів, які повинні були тримати під контролем процес українізації шкіл. На перспективу був намір створити при комісаріатах невеликий штат працівників.

Введення нової керівної посади на місцях сприйняли неоднозначно. Частина учителів, противників українізації, не бачила потреби в їх існуванні. Інша частина не бажала збільшення чисельності керівників шкільними справами, бо в органах місцевого самоуправління залишався штат працівників відділів освіти. Крім того, освітні комісари повинні були мати вищу освіту, а таких кандидатур у провінції знайти було дуже складно. Ось чому від деяких повітів так і не надійшли пропозиції до Генерального секретаріату освіти про призначення комісарів. А за відсутності кандидатур на цю посаду освітянський центр довгий час не міг сформувати єдину мережу комісарів по усій території України. Крім того, центральні освітянські керівники не змогли оперативно розробити інструкції, чи якісь інші документи, що регламентували б діяльність освітніх комісарів. Відсутність повноцінних штатів працівників і юридичного забезпечення діяльності комісарів освітніх справ також впливало на ефективність їх роботи.

Необхідно зазначити, що Генеральний секретаріат освіти намагався вирішити ще одну з важливих проблем – встановлення нормальних, робочих стосунків з керівниками шкільних округ. Особливо загострились відносини з Київською шкільною округою у зв'язку з вирішенням кадрових питань. Генеральний секретаріат освіти не міг погодитись на призначення директорів шкіл, інспекторів округи та інших посадових осіб, які займали антиукраїнські позиції. Питання про стосунки з шкільними округами вперше було розглянуто на засіданні Головної шкільної ради 24 вересня 1917 р. Було вирішено довести до відома Київської шкільної округи, що Генеральний секретаріат представляє виконавчу владу на Україні і пропонувалось затвердження учителів та керівників шкіл здійснювати за згодою Секретаріату освіти. Суть іншої пропозиції полягала в тому, що Генеральний секретаріат вважав за необхідне мати своїх представників при шкільній округі [152, арк. 22].

30 вересня 1917 р. до куратора шкільної округи було надіслано лист від Секретаріату освіти, в якому було прохання про надання списків осіб, призначених шкільною округою у різні освітні організації м. Києва [153, арк.1].

2 жовтня 1917 р. з Київської шкільної округи було отримано відповідь за підписом куратора В. Науменка, в якій повідомлялось, що куратор не може відповісти на лист секретаріату у зв'язку з тим, що зміст запиту для нього не зовсім зрозумілий [154, арк. 2]. Таку відповідь у Генеральному секретаріаті освіти сприйняли як небажання співробітничати з ним, або ж відмову давати відповідь на лист, надрукований незрозумілою для куратора українською мовою.

І. Стешенко терміново надсилає нового листа В. Науменку, в якому дає пояснення про необхідність узгодження дій Генерального секретаріату освіти та шкільної округи у вирішенні кадрових питань. В листі він нагадував, що на підставі Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату кандидатури на нові посади узгоджуються з Генеральним секретаріатом і лише потім затверджуються Тимчасовим урядом. Порядок проведення в життя цього ж принципу і в освітніх справах "залежатиме від взаємопорозуміння з Вами". Пропонувалось до комісії особового складу при шкільній округі, яка давала свої висновки про відповідність певної кандидатури займати учительську посаду, включити представників від Генерального секретаріату освіти. А щодо призначення директорів середніх шкіл, які мали ранг державних службовців 10 класу і затверджувались Тимчасовим урядом, то до цього питання Генеральний секретаріат освітніх справ буде ставитись з особливою увагою. Було наголошено, "що особи, які будуть призначені ... з порушеннями вимог інструкції, Секретарством визнані не будуть" [155, арк. 5].

З приходом до влади в Росії більшовиків припиняє свою дію і Тимчасова інструкція про Генеральний секретаріат. Тому 6 листопада 1917 р. за підписом Голови Генерального секретаріату В. Винниченка та Генерального секретаря освіти І. Стешенка надсилається лист до Київської, Харківської та Одеської шкільних округ, у якому сповіщається, "що функції Тимчасового уряду припинено", тому пропонується "в усіх справах, з якими ви звертались до Міністерства, ставиться нині до Генерального секретаріату освіти" [156, арк. 7-8].

Суперечка між Генеральним секретаріатом освіти та Київською шкільною округою продовжувалась аж до початку грудня 1917 р. Лише Головна шкільна рада розглядала питання про цей конфлікт на семи засіданнях (19, 21, 26, 29 листопада та 3, 5 грудня 1917 р.), аж до прийняття рішення про скасування шкільних округ [157, арк. 40, 41, 43, 45-47]. Ось у такий спосіб було вирішено проблему довготривалого протистояння між керівною освітньою організацією царату та Тимчасового російського уряду, що відстоювала старорежимні інтереси, та новоутвореним керівним освітнім органом в Україні.

Аналізуючи результати роботи з українізації шкіл, Міністерство народної освіти критично оцінило зроблене і у березні 1918 р. визначило основні плани на майбутнє. Відділ середньої школи з наступного 1918 - 1919 навчального року планував в усіх державних середніх школах забезпечити вивчення українознавства і не пізніше червня-липня 1918 р. мати в цих школах штатних учителів українознавства. Планувалось також провести "з'їзд діячів середніх шкіл" з метою обговорення методів і масштабів українізації, а також реформування усіх типів шкіл в єдину школу. Важливе значення також приділялось підготовці і друкуванню українських підручників [158, арк. 74 зв].

Отже, за часів Центральної Ради були зроблені важливі кроки в українізації школи. Перші два всеукраїнські учительські з'їзди виробили та визначили основні напрямки цих перетворень. Але, як вказувалось у звіті департаменту вищої і середньої школи Міністерства народної освіти у березні 1918 р., "широкі наміри щодо українізації не справдилися" [159, арк. 74]. Причиною цього стало відверто негативне ставлення до цих процесів деякої частини учителів та директорів, здебільшого середніх шкіл, окремих представників місцевого самоврядування, а також керівників шкільних округ. Гальмувала вирішення цих проблем також повна залежність Генерального секретаріату освіти від Міністерства народної освіти Тимчасового уряду, коли навіть самі незначні питання необхідно було узгоджувати з ним. Та й після звільнення від цієї залежності з листопада 1917 р. дії Генерального секретаріату освіти залишались такими ж нерішучими, сповільненими та ще й до кінця не продуманими. Особливо це стосувалось введення українознавства в навчальний процес. Якщо ці предмети вважали за необхідне ввести з наступного 1918-1919 навчального року, то потрібно було пояснити педагогічним колективам шкіл про те, що до початку 1917-1918 навчального року неможливо було підготувати учителів для викладання нових предметів, надрукувати програми, підручники і методичну літературу, не було можливості своєчасно внести зміни до навчальних планів. Не маючи конкретних вказівок від Генерального секретаріату освіти щодо темпів і масштабів українізації шкіл, на місцях намагались прискорити строки їх введення вже з 1917-1918 навчального року. Всі ці недоречності призводили до зростання незадоволення учителів організаційною невідповідністю впровадження цих дисциплін у навчальний процес.

Навіть поява в структурі керівних освітніх органів посади комісарів, які повинні були сприяти процесу українізації шкіл, до кінця не була продумана і завершена, адже в більшості повітів України ця посада так і залишалась вакантною. Ось тому, всі вище названі управлінські прорахунки значною мірою впливали і на практичну реалізацію планів з українізації загальноосвітніх шкіл.

Виконання планів українізації розпочалась з нижчих початкових шкіл. До національно-демократичної революції діяльність їх здійснювалась на основі "Інструкції інспекторам народних училищ", 1876 р., "Положення о начальных училищах", 1896 р., та "Примерных программ предметов преподавания в начальных училищах", затверджених у 1897 р. Найбільш поширеними були однокласні і двокласні нижчі початкові школи, які давали своїм вихованцям елементарну освіту, без оплати. Обов'язковими предметами у них були: Закон Божий, російська мова з каліграфією та арифметика – у однокласних, і поряд з вищеназваними – історія, географія, природознавство, церковний спів та креслення – у двокласних школах.

Вищі початкові школи перебували на більш високому рівні народної освіти. Вступали до них після закінчення нижчих початкових шкіл і навчались 4 роки. Випускники цих шкіл отримували закінчену початкову освіту і могли продовжувати навчання у середніх школах, тобто у гімназіях та реальних школах.

Незважаючи на значну кількість праць, залишається дискусійним питання щодо кількості існуючих нижчих початкових шкіл на початку національно-демократичної революції в Україні. Намагався зробити їх підрахунки Д.

Розовик [160, с. 20]. Він вважав, що у 1917-1918 навчальному році таких шкіл налічувалось 5,4 тисячі. Потім ця цифра використовувалась іншими дослідниками, але у різних значеннях. Н. Агафонова, Ю. Телягий, О. Зубалій та Д. Рященко у своїх роботах також називали цю цифру як показник загальної кількості нижчих початкових шкіл на початку революції [161, с. 64; с. 97; с. 18]. І. Передерій, посилаючись на статтю Д. Розовика, уже вказувала, що 5,4 тисяч шкіл у 1917-1918 навчальному році уже були українізовані [162, с. 12]. На її думку, ця кількість шкіл становила всього 25% від загальної кількості існуючих навчальних закладів цього типу. У колективній монографії "Українська революція і державність" говориться, що проведена робота у напрямку

українізації "дала можливість завершити українізацію близько 5,4 тисячі початкових шкіл" [163, с. 108].

Проте у науковий обіг включені й інші цифрові показники кількості нижчих початкових шкіл. О. Зубалій та Д. Рященко у вже згаданій публікації, посилаючись на "Малу енциклопедію етнодержавознавства", писали, що напередодні Лютневої революції 1917р. в Україні налічувалось 19568 загальноосвітніх шкіл [164, с. 14]. Тобто, до вказаної кількості крім нижчих початкових входили також вищі початкові і середні школи. А оскільки кількість останніх на той час становила близько 750, то нижчих початкових – було близько 18800 шкіл. Подібні до вищевказаної кількості були названі показники цих шкіл С. Сірополко. Він писав, що на 1915 р. у наддніпрянській Україні було всього 19340 нижчих початкових шкіл [165, с. 149]. В "Очерках истории школы и педагогической мысли народов СССР" вказана найбільша чисельність із вищевказаних. У ній говориться, що на 1 січня 1915р. Україні було 21104 початкові школи [166, с. 314].

Ось тому логічно виникає запитання: чому в названих працях зустрічається така велика розбіжність кількісних показників нижчих початкових шкіл в Україні до революції? На нашу думку, це можна пояснити тим, що статистичний облік шкіл в органах місцевого самоврядування проводився за кількома показниками. Підрахунок вівся не лише кількості шкіл, а й навчальних шкільних комплектів. А як відомо, у одній школі могло бути по кілька комплектів. Тому існували статистичні показники кількості шкіл та комплектів у них. На нашу думку, коли мова йде про 5,4 тисяч, то це кількість шкіл, а коли називають цифру, яка сягала 20 тисяч, то у даному випадку мова йшла про кількість навчальних комплектів.

Досліджувані матеріали засвідчують, що на початку революції в Україні був відсутній чіткий облік нижчих початкових шкіл. Ця теза підтверджується тим фактом, що Генеральний секретаріат освітніх справ через Центральну Раду звернувся до керівництва Київської шкільної округи з проханням надати відомості про існуючу на 1917 р. шкільну мережу. Проте у відповіді підписаній куратором шкільної округи М. Василенком говорилося, що такі відомості в управлінні округи відсутні [167, арк. 1]. Ними лише розпочато збір даних про кількість вищих початкових шкіл і в наявності є чисельність їх по Київській, Подільській та Чернігівській губерніях. Відсутність кількісних показників щодо шкільної мережі в управлінні шкільної округи можна пояснити лише тим, що у царській Росії не існувало єдиної шкільної системи й підпорядкування навчальних закладів одному урядовому органу – Міністерству народної освіти. Існуючі різного типу навчальні заклади фінансувались і контролювались різними установами: вченим комітетом Святішого Синоду, Міністерством торгівлі й промисловості, Міністерством земельних справ, Міністерству внутрішніх справ, Міністерству шляхів сполучення та іншими. Нижчі початкові школи на місцях здебільшого підпорядковувались земствам і міським управам, церковно-парафіяльні – церковному відомству. Тому, як свідчать архівні документи, у шкільних округах підрахунків існуючої мережі різних типів шкіл не вели. Але в зв'язку намаганням Центральної Ради створити єдину шкільну

систему виникла необхідність встановлення кількісних параметрів існуючих різних типів навчальних закладів. Це також було пов'язано і з тим, що в роки революції у різних населених пунктах місцеві громади без погодження з освітянськими керівними органами приймали рішення про відкриття нових шкіл, або ж додаткових навчальних комплектів. Утримання їх, на перших порах, здійснювалось за рахунок самих громад, або ж за кошти місцевих земств. Тому й виникла необхідність встановлення кількісних параметрів існуючих навчальних закладів.

Керівництво процесом українізації початкових шкіл здійснювали земські і міські самоуправління. Постанови всеукраїнських учительських з'їздів не вимагали одночасової і повної їх українізації, а лише тих, де були на місцях кваліфіковані учителі-українці та необхідні шкільні підручники. Крім того, кожною міською чи земською управою приймалось рішення про шляхи реалізації, накреслені учительськими з'їздами. Краще від інших йшли справи з українізацією початкових шкіл на Полтавщині. Так, з Миргородської земської управи повідомляли Генеральний секретаріат освітніх справ, що "в усіх початкових школах навчання ведеться українською мовою в першій і другій групах", а в інших - вивчаються предмети українознавства [168, арк.23]. Подібні повідомлення надійшли також з Хорольського, Пирятинського, Лохвицького та інших повітів Полтавщини [169, арк. 102, 107; арк. 34, 41].

Комісар освітніх справ Золотоніського повіту М. Злобінців з листопада 1917 р. до січня 1918 р. надіслав до Генерального секретаріату освіти чотири листи, у яких інформував про українізацію шкіл повіту. Свої повідомлення він підкріплював звітами учителів та завідувачів початкових народних шкіл, в яких вони розповідали про успіхи, а особливо звертали увагу на проблеми, що виникали на шляху повної українізації початкових шкіл [170, арк. 13-16, 44, 69, 121]. На основі цих листів можна зробити висновок, що основним гальмом в українізації початкових шкіл Золотоніського повіту було незадовільне забезпечення шкіл українськими підручниками. Із 130 народних шкіл повіту лише 33 мали в достатній кількості букварі, читанки та арифметики українською мовою. У 34 школах не було жодного такого підручника, а з 65 колишніх церковнопарафіяльних шкіл в 51 – вони також були відсутні [171, арк. 13-16]. Та навіть і за таких умов "в усіх початкових школах повіту, в першій і другій групах навчання проводилось українською мовою".

Звітуючи перед Генеральним секретаріатом, комісар освіти Полтавщини В. Андрієвський 30 листопада 1917 р. повідомляв, що "українізація шкіл ... зараз перебуває в гіршому стані, а ніж могла б бути". Головним гальмом на її шляху є брак підручників, що особливо стримує українізацію початкових шкіл [172, арк. 48].

У Подільській губернії, за повідомленням комісара освіти В. Приходька, українізація початкової школи "з кожним днем проводиться все ширше і все глибше". Серед учителів "є одиниці, котрі проводять українізацію лише по наказу", хоч є і такі, "що проводять русифікацію під соусом "небажання селян". У вищих початкових школах, яких на Поділлі в кінці листопада 1917 р. було 60, українізація розпочалась лише з 10 листопада 1917 р., коли вони були передані у відання губернської земської управи [173, арк. 54]. За загальною оцінкою губернського комісара, "справи з українізацією шкіл на Поділлі стоять цілком певно".

На Катеринославщині успішніше українізація відбувалась у сільській місцевості. Так, у Катеринославському повіті із 302 початкових шкіл викладання українською мовою в кінці 1917 р., проводилось в 162 школах [174, арк. 86]. В Александрівському повіті, згідно постанови земських зборів, навчання українською мовою повинно було проводитись у першій і другій групах початкових шкіл, а у третій і четвертій – по змозі [175, арк. 41]. Але коли приступили до реалізації наміченого, то до Генерального секретаріату освіти в кінці жовтня 1917 р. надійшло повідомлення від повітової земської управи, що "викладання українською мовою ведеться лише в першій групі деяких шкіл повіту"[176, арк. 62]. Невтішні повідомлення про українізацію початкових шкіл надходили з Бахмута, Новомосковська, Катеринослава та інших міст, де навчання проводиться російською мовою [177, арк. 113; арк. 64, 68].

Дуже складно проходили процеси українізації шкіл у Херсонській губернії. Освітній губернський комісар В. Чеховський у своїх повідомленнях до Генерального секретаріату не міг похвалитись здобутками. Він згадував про анкетування батьків двох районів м. Одеси, яке дало змогу визначити бажаючих і утворити одну українську школу на 54 учні. В перспективі очікувалось її розширення. В іншому районі м. Одеси (на Болгарській вулиці) в одній із шкіл у двох класах також проводиться навчання українською мовою [178, арк. 113]. Повідомлялось також, що 3-5 січня 1917 р. в м. Одесі проходив учительський з'їзд, але жодного слова про його рішення та про реальні кроки в українізації шкіл губернії не говорилось.

Аналізуючи хід українізації початкових шкіл на основі повідомлень, що надходили до Генерального секретаріату освіти, І. Юцишин у двох перших номерах журналу "Вільна українська школа" наголошував, що "не так просто проводити в життя ... популярні гасла українізації народної освіти, як це здавалось на перший погляд". Іноді українізація однієї школи "вимагала більше клопотів, ніж заснування зовсім нової школи".

Були випадки, коли в школах, які перейшли на викладання українською мовою, знову повертались до російської. Це відбувалось на Поділлі і Волині під час наступу російської армії у червні 1917 р. на галицькому фронті, де була "їдка агітація проти українізації шкіл". У результаті цього в кількох селах було скасовано навчання українською мовою. Автор вказував, що такі випадки належать "до історичної минувшини і тепер більше не повторюються" [179, с. 185].

У статті також йшла мова про роль учителів в українізації школи та розповідалось про окремих з них, які ведуть жорстоку агітацію серед селянських мас проти самої ідеї українізації школи. Тому автор статті закликав учителів, шкільні ради, "Просвіти" до контрагітації.

Автор статті зосереджував увагу читачів на великій нестачі українських учителів, які або "сидять в окопах" світової війни, або "розкидані по безмежних просторах російської держави" і відірвані від рідної землі. А російський революційний уряд нічого не робить, щоб їх повернути додому [180, с. 97].

Ще про одну болючу проблему згадує І. Юцишин – це тяжке матеріальне становище учителів. Він наводить кілька прикладів із публікацій газети "Нова Рада" і звертається до земств і простих громадян із закликом: "Рятуйте ближнього ... рятуйте те, що ще можна врятувати".

Врешті-решт Генеральний Секретаріат освітніх справ також намагався з'ясувати результати українізації початкових шкіл. Інформація, що надходила з різних куточків України не давала можливості встановити кількість шкіл чи навчальних комплектів, які були українізовані. Ця інформація мала загальний характер і відтворена у нижче наведеній таблиці [181, арк. 8-11].

Таблиця 2.1

Стан українізації нижчих початкових шкіл на грудень 1917 р.

№	Губернії	Кількість повітів	Українізовано повітів	Частково українізовано	Не українізовано	Відсутні відомості
1	Волинь	12	2	5	4	1
2	Катеринославщина	8	1	1	-	6
3	Київщина	12	9	1	-	2
4	Поділля	12	3	8	1	-
5	Полтавщина	15	10	5	-	-
6	Харківщина	11	2	1	1	7
7	Херсонщина	6	2	1	1	2
8	Чернігівщина	12	2	7	1	2
9	Таврія	9	-	1	-	8
	Разом:	97	31	30	8	28

Належить підкреслити, що із 97 повітів України у Генеральному секретаріаті освітніх справ інформацію отримали із 69 повітів. Найбільше тих, хто не надав таких відомостей було із Катеринославщини – 6 із 8 повітів, Харківщини – 7 із 11 та Таврії – 8 із 9. Саме на території цих губерній українізація зустрічала найбільше перешкод, можливо це й стало основною причиною ненадання інформації. З восьми повітів надійшли повідомлення про те, що початкові школи ще не українізовані, причому найбільше таких було на Волині – 4 повіти. Проте у більшості повітів (61) українізація нижчих початкових шкіл успішно розпочалась.

Отже, у початковій освіті за часів Центральної Ради було здійснено важливі кроки в напрямку українізації. Кращих результатів добилися в Полтавській губернії, де основна частина перших класів початкових шкіл сільських повітів перейшла на викладання українською мовою. Успішно розпочали українізацію шкіл на Поділлі і Київщині. На Волині цим процесам значною мірою заважали військові дії. Українізація проходила більш успішно в сільській місцевості, а у містах, де проживала значна частина зрусифікованого населення, навіть часткова українізація проходила дуже повільно. Не могли похвалитись успіхами в українізації шкіл і представники південних губерній. Крім того, виникало дуже багато перешкод, головними з яких були: невідповідність учителів як у теоретичному, так і методичному плані, відсутність у достатній кількості українських підручників та навчальних посібників, небажання деякої частини учителів переходити на викладання українською мовою і ведення серед населення агітаційної роботи, спрямованої проти українізації шкіл.

У середніх загальноосвітніх школах з 1917-1918 навчального року не планувався перехід на викладання навчальних дисциплін українською мовою, а лише передбачалось введення до навчальних планів української мови, літератури, історії та географії України. З цієї метою необхідно було визначити певну кількість годин для вивчення кожної з них, а також вказати замість яких дисциплін вони будуть введені до

навчального процесу, чи можливо будуть доповнення до існуючих. Крім того, потрібно було підготувати навчальні програми, в яких визначався б обсяг та зміст матеріалу вивчення, а також підготувати підручники з нових шкільних дисциплін. За короткий відрізок часу виконати це завдання було неможливо.

Успіх українізації середніх шкіл значною мірою залежав від ставлення учителів до цієї проблеми. Велику частину їх становили випускники вузів, вихідці з російських губерній. Ф. Сушицький, описуючи життя середньої школи в журналі "Вільна українська школа", наводив низку прикладів формування контингенту учителів у Київській шкільній окрузі. Першим питанням при прийомі на роботу було: "Звідки ви родом?" Коли прохач походив з України, йому або ж не знаходилося місця взагалі, або давалось якесь "заштатне". А коли ж прохач був з якоїсь російської губернії, "йому зразу ж розкривались обійми" [182, с. 99]. Ось тому, як у м. Києві, так і в інших містах України, де зосереджувалась основна кількість гімназій і реальних шкіл, працювали учителі "дуже помірні до українства" і навіть "боялись тієї українізації".

Ще одна з причин того, що на Україні працювало багато учителів – вихідців з російських губерній була та, що царським урядом 21 листопада 1869 р. та 13 червня 1886 р. були затверджені правила про процентну надбавку до заробітної плати чиновників російського походження, які були на службі в Південно-Західних губерніях [183, с. 187-188]. Причому ця 20% надбавка, яку на Україні називали "за обрусительство", довгий час діяла і за Центральної Ради. Лише 14 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради було піднято питання про скасування цієї надбавки. Було доручено Генеральному секретаріату внести до Центральної Ради законопроект про скасування спеціальних надбавок "за обрусіння краю" чиновниками усіх відомств [184]. Остаточно вона була скасована Центральною Радою лише у січні 1918 р.

Крім вищезазначених, важливою була проблема розробки програм з українознавчих дисциплін. Займалась нею комісія, створена при Київській шкільній окрузі, яку очолював її куратор В. Науменко. До неї входили працівники шкільної округи та директори київських гімназій: А. Брюханов, Г. Александрова, В. Тріумфов, В. Артоболевський, М. Левігін, В. Радзимовський, Л. Добровольський, І. Бакалинський та інші. Напередодні навчального року, 24 серпня 1917 р., комісія розглянула питання про введення українознавчих дисциплін в навчальний процес та обговорила проекти програм.

Так вивчення історії України планувалось розпочати з молодших класів паралельно з вивченням історії Росії, зосередивши увагу на найважливіших подіях в житті українського народу, його побуті та вивченні певних історичних осіб. У старших класах потрібно було вивчати систематичний курс про державні і суспільні відносини, господарсько-побутові питання, розвиток культури, з'ясування значення тієї чи іншої події, зовнішню політику та інші проблеми [185, арк. 11]. У пояснювальній записці до програми рекомендувалось учителям за наявності вільних годин розширювати зміст матеріалу, а за умов дефіциту часу – його скорочувати. Упорядники цієї тимчасової типової програми пояснювали, що вона складена на основі останньої програми Міністерства народної освіти Росії шляхом "вкраплення" матеріалу з історії України. Комісія рекомендувала педагогічним радам шкіл приблизний розподіл годин. Оскільки в 5 і 6 класах необхідно було додавати по одній додатковій годині, то рекомендували, що їх можна було в загальних гімназіях запозичити за рахунок латинської мови, а в реальних школах – за рахунок малювання, або ж його перенести на шостий додатковий урок.

Географію України планувалось вивчати "в одному із старших класів середньої школи" дві години на тиждень протягом року. Точніше визначення класу, в якому буде вивчатись цей предмет, і конкретну кількість годин повинна встановити педагогічна рада кожної школи. Зміст навчальної програми розроблявся шляхом "розширення відповідних розділів у курсі географії Росії і навіть введення додаткових розділів" [186, арк. 18].

Розглянуто було також і програми з української мови та літератури і визначено необхідну кількість годин для цих предметів. Але голова комісії В. Науменко запропонував, а комісія підтримала думку, щоб українська мова вивчалась як обов'язковий, а факультативний предмет, а українська література, історія і географія України мали стати обов'язковими навчальними дисциплінами, які можна було викладати як українською, так і російською мовами" [187, арк. 7].

Надруковані російською мовою програми були надіслані на затвердження до Генерального секретаріату освіти та до Міністерства народної освіти в Москву. Проте процес затвердження програм дуже затягнувся. Міністерство її так і не затвердило, а у кінці жовтня 1917 р. до влади в Росії приходять більшовики і Тимчасовий уряд припиняє свої повноваження. Лише 8 грудня 1917 р. на засіданні Всеукраїнської шкільної ради було розглянуто і затверджено ці довгоочікувані програми [188, арк. 48].

У більшості шкіл, не дочекавшись міністерських наказів та вказівок про зміни в навчальних планах в зв'язку з введенням предметів українознавства, спланували навчальний процес на 1917 - 1918 навчальний рік по-старому, а також провели розподіл навчального навантаження учителів. Отже, вже на перших порах введення предметів українознавства виникли проблеми із своєчасним внесенням коректив до навчальних планів загальноосвітніх шкіл та розробкою програм. У невизначеному стані були керівники шкіл. Деякі з них самостійно розробляли зміни до навчальних планів і вели пошук учителів, які б могли викладати ці дисципліни. А частина директорів шкіл нічого не робила для введення українознавства в навчальний процес.

Не дочекавшись відповіді з Міністерства народної освіти, вже в ході навчального року, 12 жовтня 1917 р., Генеральний секретаріат освіти за підписом його голови І. Стешенка надсилає до директорів шкіл усіх відомств циркуляр за № 1316, в якому говорилось, що Генеральний секретаріат України "визнав потрібним, щоб в усіх середніх, вищих початкових та інших школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і українознавство (література, географія та історія України)" [189, арк. 3]. У ньому не було конкретно вказано, в яких класах і яка кількість годин відводилась для кожного з них, а лише говорилось, що ці предмети вводяться "без обважання учнів зайвими годинами", тобто без перевантаження

учнів. Не було вказано також замість яких предметів, або ж яким чином можна було знайти резерв навчального часу. У циркулярі говорилось, що програма з українознавства і зміни в навчальних планах, вироблені Київською шкільною округою, розглядаються Генеральним секретаріатом та Міністерством освіти і "незабаром будуть оголошені в пресі". Циркуляром допускались корективи розроблених програм, або ж використання своїх. Проте останні потрібно було надіслати до Генерального секретаріату освіти на затвердження.

Аналізуючи зміст циркуляру, можна зробити висновок, що Генеральний секретаріат не наполягав на обов'язковому введенні цих предметів у поточному навчальному році, посилаючись на те, що можливе його введення тоді, "коли знайдуться учителі, що зможуть ті предмети викладати". Саме ця фраза циркуляру для багатьох керівників шкіл у подальшому і стала основним аргументом у їх бездіяльності. Разом з тим, навіть для директорів шкіл, істинних патріотів України, було дуже складно знайти учителів українознавства, яких не готував жодний навчальний заклад України.

Не сприяв цей циркуляр і налагодженню нормальної робочої атмосфери в педагогічних колективах. Введення нових предметів без додаткових штатних посад потребувало перерозподілу навчального навантаження уже в ході навчального року. А це призводило до зменшення і так мізерної заробітної плати окремих учителів і до незадоволення нововведеннями.

Не менш вразливим місцем у циркулярі було положення про те, що "не можна обважати учнів зайвими годинами". Але ж яким чином можна було це зробити, включивши до навчального плану чотири навчальні дисципліни і не вилучено жодної. Ще в дореволюційний період у педагогічній пресі піднімалось питання про потребу зменшення навчальних дисциплін і навчального часу в середніх школах. А в результаті нововведень навчальне навантаження на школярів не зменшилось, а значно збільшилось, що могло привести до невдоволення як з боку учнів, так і їх батьків. Це також впливало на прояви негативного ставлення цієї категорії населення до предметів українознавства.

Невдовзі після виходу циркуляру в журналі "Вільна українська школа" давалось пояснення про необхідність скорочення кількості шкільних предметів з метою введення українознавства. Пропонувалось зменшити кількість годин латинської мови, а в молодших класах скоротити російську мову, замість 5 годин вести 4 години, зменшити кількість годин з нових мов, тобто німецької, англійської, французької. У жіночих гімназіях, де була відсутня в навчальних планах латинська мова, пропонувалось скоротити уроки каліграфії і одну годину малювання, а решту необхідного часу для вивчення нових предметів все-таки необхідно було доповнювати за рахунок вільного часу учнів.

Ще гірше становище було з пошуком резерву навчального часу у реальних школах, де навіть не могли запропонувати за рахунок яких навчальних предметів можна було провести скорочення. Тому фактично пропонувалось ввести українознавство за рахунок збільшення навчального навантаження на школярів. Згодом ще виникли й проблеми з оплатою цих додаткових годин, не передбачених фінансовими планами.

Саме всі ці недоречності із введенням українознавства і спричинили ряд негативних публікацій у російськомовній пресі України, а особливо в газетах "Киевлянин", "Киевская мысль" та інших, де йшлося про намагання з боку нової української влади здійснити насильну українізацію учнів.

Поділ на прихильників і противників українізації відбувався не лише у педагогічних і батьківських колективах шкіл, це також стосувалось і учнів. Прикладом такого протистояння може слугувати заснування у м. Києві "Комитета русских учащихся" та "Осередку", в якій об'єднались учні-українці. Обидві учнівські організації поширювали серед школярів відозви, зі змісту яких видно, що за дитячими постатями приховувались дорослі керівники, одні з яких намагались сприяти процесу українізації шкіл, інші ж не бажали його розвитку. Дуже прикро, що в цьому протистоянні використовувались діти і далекі від правди аргументи та неправдиві трактування позицій Генерального секретаріату освіти з питань українізації. У одній із відозв, поширених "Комитетом", говорилось, що в п'яти губерніях України, де владу захопили українці, "хотят ввести насильственно не спрашивая желания или согласия на это ни тех, кого хотят превратить в "украинцев", ни их родителей" [190, с. 106]. Вони закликали представників усіх національностей дати "резкий отпор" цьому насиллю. Звертаючись до росіян, яких, на їх думку, більшість на Україні, пояснювали, що "украинизация главным образом касается вас". Саме росіян "хотят насильственно отторгнуть от великого русского народа, от общения с произведениями и духом родной русской культуры, созданной веками, давшей миру Пушкина, Достоевского, Толстого, Менделеева и других". Вони закликали захищати російську націю і протестувати, аргументуючи це тим, що їх "постепенно сделают "украинцами" и потомство ... забудет, что вы были некогда русскими".

Комітет звертався до поляків і євреїв, яких також стосується українізація, і закликав їх приєднатись до протесту і відстоювати "попираемые права наших национальностей".

У зверненні до українців, наголошувалось, що вони "получили право на национальное самоопределение", і закликалось: "Если среди вас есть лица сознающие, что насилие всегда останется насилием", то протестуйте "во имя правды и справедливости". Читаючи таку відозву, навіть важко уявити, що це результат дитячої фантазії, більше вона нагадує хворобливу уяву затятих противників української ідеї.

Дещо в іншому тоні звучала відозва "Осередку українських учнів". І, судячи із її змісту, вони були написана теж не дитячою рукою, російською мовою, більш зрозумілою для опонентів. Її автори намагались переконати читачів відозви в тому, що для кожного громадянина важливо знати "этнографию страны, ее историю, культуру и быт". Саме з цією метою і вводиться в гімназіях вивчення географії, історії та літератури України, навіть російською мовою. Особливо наголошувалось, що "ни о какой насильственной украинизации не может быть речи!" Далі пояснювалось, що український народ лише під час революції розпочав своє

відродження, а за довгий час свого існування, разом з іншими народностями, дуже багато натерпівся. Ось тому викликають огиду ті агітаційні прийоми минулого, що використовуються опонентами. Якими "беспомощними и жалкими" єсть те, хто с целью пропаганды своих политических убеждений так кощунственно использует авторитет великих людей" [191, с. 107]. Сам зміст цієї відозви є відповіддю на відозву противників українізації. У ній навіть натяку немає на приниження гідності якоїсь нації та нарікань до когось. Головна її спрямованість – це роз'яснення позицій прихильників українізації і подолання недовір'я до неї. Хоч звучить вона як виправдання правомірності своїх дій.

Після виходу циркуляру за № 1316 від 12 жовтня 1917 р. про введення в середніх школах українознавства Генеральний секретаріат освіти і в подальшому продовжував їх видавати, намагаючись пояснити свої реформаторські позиції в освіті. 13 жовтня 1917 р. виходить циркуляр за № 1359 "До української людності", в якому роз'яснювалось всьому населенню України, що "школа має бути рідна", а в ній діти повинні "навчатись чужому і своєму" [192, арк. 5]. Далі нагадували про те, що навчання уже з цього навчального року у школах повинно проходити рідною мовою. Звучав заклик "віддавати своїх дітей до рідної української школи", а Генеральний секретаріат буде допомагати освіті "порадами, людьми і книжками".

14 жовтня 1917 р. виходить ще один циркуляр за № 1360 "До українців поза межами України сущих", в якому сповіщалось, що на Україні тепер "сяє сонце волі", а в школах "наука йтиме на рідній українській мові" [193, арк. 6]. Звертаючись до співвітчизників, Генеральний секретаріат освіти пропонував у місцях їх компактного проживання відкривати школи на рідній мові і запевнював у підтримці та допомозі.

Проте значна частина циркулярів видавалась з метою спрямування педагогічних колективів по реформуванню школи. Стосувались вони планів національного виховання учнів (циркуляр № 1830, від 2 листопада 1917 р.) [194, арк. 10], рекомендацій по використанню підручників українською мовою (циркуляр № 1833, від 2 листопада 1917 р.) та інші [195, арк. 11].

Видання Генеральним секретаріатом освіти ряду своїх циркулярів давало змогу роз'яснити позиції керівного освітнього органу з реформування шкільної освіти. Вони повинні були сприяти вирішенню питань українізації загальноосвітніх шкіл, введенню у них нових українознавчих дисциплін.

Наприкінці 1917 - 1918 навчального року Міністерство народної освіти проаналізувало результати практичної реалізації планів українізації шкіл і зробило висновок про те, що негативний відбиток на ці процеси мала відсутність досвідчених учителів та пасивне ставлення шкільних адміністрацій для "притягнення до роботи свіжих сил". Міністерство мало повідомлення з місць про незадовільну роботу окремих учителів українознавства, коли "учитель української літератури на лекціях глузує з цієї самої літератури". Тому з наступного навчального року планувалось ввести штатні посади учителів української мови та літератури і оплату їх праці проводити за рахунок державних коштів. Крім того, до викладання предметів українознавства допускати лише осіб, "які складуть відповідні іспити при Українському університеті по програмі, що складається і буде оголошена" [196]. Влітку також планувалось провести курси для підготовки учителів середніх шкіл з українознавства. Міністерство освіти пропонувало педагогічним радам шкіл заздалегідь визначитись із кандидатурами учителів українознавства. У місцевій пресі друкувались списки видань з української мови та літератури для підготовки цих учителів до майбутніх екзаменів [197]. Планувалось також після виборів Установчих зборів, уже на першому пленарному засіданні, що було призначене на 12 травня 1918 р. подати до розгляду законопроект про мову навчання в школах [198, арк. 146].

Усі ці заходи розроблялись Міністерством народної освіти напередодні державного перевороту і приходу до влади уряду гетьмана П. Скоропадського. Здобувши певний досвід керівництва освітньою галуззю, проаналізувавши свої здобутки та прорахунки, працівники Міністерства народної освіти зробили деякі висновки щодо майбутніх дій з реформування школи. Та реалізувати ці плани уряду Центральної Ради уже не судилось. За період з березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральною Радою були закладені основи національної школи та розпочалось проведення її українізації. Проте ця робота проводилась в складних політичних і соціально-економічних умовах, були допущені деякі прорахунки в її проведенні, тому не всі задуми були втілені в життя.

На перешкоді реалізації запланованих шкільних реформувальних стали також і деякі зовнішні чинники. Із захопленням влади в Росії, більшовики намагались встановити радянську владу і в Україні. З цією метою вони розпочали роботу по формуванню більшовицьких Рад, а їхні війська здійснили вторгнення на територію України. 9 лютого 1918 р. був зайнятий Київ, а 11 лютого було проголошено Українську робітничо-селянську республіку на чолі з Народним секретаріатом. Радянська влада тривала три тижні. Зрозуміло, що за такий короткий час було неможливо внести реальні зміни щодо реформи освіти. Проте ставлення радянської влади до українізації шкіл висловив В. Затонський, як народний секретар освіти. Він відзначав, що чутки про заборону української мови та закриття українських шкіл поширюють або "підлі люди, або вороги народу, які сіють ворожнечу, нацьковують одну національність на іншу" [199, с. 6]. Але й здійснити реальні кроки на підтримку українізації вони також не змогли, тому що 1 березня 1918 р. радянські війська залишили м. Київ. Проте тимчасовий прихід до влади більшовиків лише деякою мірою завадив реалізації планів шкільних перетворень Центральної Ради.

Таким чином, за Центральної Ради саме шкільна освіта зазнала значних змін. Започаткування українізації призвело до утворення нових за змістом і метою навчальних дисциплін та нових підходів у організації навчально-виховної роботи в школах. Центральна Рада, Генеральний секретаріат освітніх справ вважали шкільну освіту головним засобом збереження і поширення культурних цінностей народу. Вони зосередили свої зусилля на відродження українських мовних традицій, впровадження їх у повсякденне шкільне

життя. Низка документів, вироблених учительськими з'їздами, Генеральним секретаріатом освіти, Міністерством народної освіти, Всеукраїнською шкільною радою свідчать про наявність програми реформи загальноосвітньої школи і, в тому числі, її українізації.

Практична реалізація планів українізації шкіл краще проходила в нижчих початкових школах, зосереджених переважно в селах. У них проживало більшість населення, яке прихильно ставилось до процесу українізації. А от у губернських центрах та великих містах, де проживала значна частина зрусифікованого населення, українізація основної частини гімназій та реальних шкіл зустрічала великі перешкоди. Спротив цим процесам висловила значна частина батьків і учителів середніх шкіл. На ґрунті українізації шкіл відбувся поділ професійних учительських організацій. Такий же поділ на прихильників і противників українізації існував і в дитячих шкільних колективах.

Процесу українізації сприяло проведення таких заходів як ліквідація шкільних округ та утворення губернських і повітових комісаріатів освіти. Останні мали спрямовувати вирішення проблем українізації шкіл. Але за Центральною Радою так і не було завершено створення їх мережі по всій території України, не вирішилися і правові проблеми існування нових керівних освітянських установ.

Не до кінця продуманим було введення у навчальний процес в усіх без винятку навчальних закладах предметів українознавства. З історії та географії України, а також української мови і літератури, що входили до циклу українознавчих дисциплін, не було своєчасно підготовлено шкільних програм, підручників і методичної літератури та інших засобів навчання. Не було також своєчасно внесено змін до навчальних планів, які б визначали кількість годин з кожної нової навчальної дисципліни та класи, в яких вводилось їх вивчення. Не вирішеним було і кадрове питання, тобто підготовка учителів українознавства та введення їх до штатного розкладу шкіл. Все це викликало справедливі нарікання як з боку учителів, так і учнів та їх батьків. Тому процес українізації, розпочатий Центральною Радою, проходив складно і суперечливо. Проте за короткий час березня 1917 р. – квітня 1918 р. було досягнуто помітних зрушень в цьому напрямку.

2. 2. Урядові заходи з українізації шкіл у добу гетьмана П.Скоропадського

Недовготривалий період правління Центральної Ради, складність соціально-економічного, політичного і військового становища не дали їй змоги втілити у життя задумане. Процес українізації загальноосвітніх шкіл потребував уваги та матеріальних затрат з боку керівництва. Проголошений гетьман Української держави П. Скоропадський у офіційних виступах запевняв, що "на Україні має бути своя українська школа ... поруч з іншими школами. Ми нічого не хочемо руйнувати. Старі освітні установи ми будемо оберігати, але поруч будемо будувати нові... Національна школа – основа виховання народу"[200]. На перший погляд, позиція гетьмана П. Скоропадського із шкільних питань базувалась на розвитку національної освіти і виховання, тобто на тих же принципах, що були започатковані Центральною Радою. Але продовжувати всі реформаторські задуми, розпочаті попередниками, уряди П. Скоропадського не змогли.

Важливу роль у формуванні політики гетьманату в освітянській справі відіграв новопризначений міністр народної освіти і мистецтва Микола Прокопович Василенко, який займав цю посаду у травні - жовтні 1918 р. Уперше свою офіційну позицію щодо українізації школи він висловив у ході наради Ради міністра освіти 9 травня 1918 р. в м. Києві. Приступаючи до виконання своїх обов'язків, він заявляв, що певної програми у нього немає, бо зовсім не уявляє, що зроблено його попередниками. Але разом з тим зазначав, що його дуже тривожать розмови "про українізацію, яка нібито проводиться силоміць"[201]. На його думку, ця справа "повинна мати інший вигляд в очах певних кіл суспільства". Вказуючи, що такими колами є представники буржуазії, він пропонував їх зробити своїми прибічниками. Відповідаючи на своє власне запитання: "Як це можна зробити?", М. Василенко наголошував, що це "справа практики", яка матиме свій відбиток у суперечках на національному ґрунті. А його завданням є примиряти національні течії і по змозі уникати суперечок. Отже, у першому офіційному виступі міністра ми не знаходимо конкретних планів його дій в напрямку українізації шкіл. Незрозуміле його ставлення до цих процесів та до дій попередників.

Рішучу позицію щодо українізації шкіл займали заступник міністра освіти П. Холодний, значна частина керівників підрозділів та працівників Міністерства освіти, а саме: О. Дорошкевич, А. Лещенко, С. Русова, О. Музиченко та інші, які працювали в ньому ще за часів Центральної Ради. Ось тому вони і намагались проводити в життя розроблені ще за тих часів плани реформування школи, в тому числі її українізацію.

Всеукраїнських учительських з'їздів за час існування урядів гетьмана П. Скоропадського жодного разу не скликали, а от перший Всеукраїнський з'їзд батьківських організацій спільно із з'їздом "учительського союзу" був проведений 5 - 8 червня 1918 р. [202]. В ньому брав участь і підтримав його рішення міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко. Цей форум мав й іншу назву - "другий делегатський з'їзд Київського професійного союзу з участю представників батьківських організацій" [203, арк. 27]. Але по суті учасниками цього форуму були представники батьківських організацій середніх шкіл з російською мовою викладання та Київського регіонального осередку учительського професійного "союзу". Ці організації мали спільну мету – боротьбу проти українізації шкіл. У ході чотирьохденної роботи з'їзду було прийнято аж дванадцять постанов, кожна з яких пропонувала певні шляхи розвитку освітянської галузі, причому протилежні тим, що були визначені ще Центральною Радою. Основними питаннями обговорення на з'їзді були: "значение русской школы для возрождения украинского народа", "организация "Общины русской школы", "план школьного строительства на Украине" та інші [204, арк. 28-30]. По суті, в центрі обговорення була проблема захисту російської школи в Україні, збереження мережі цих закладів та мови викладання в них. З'їзд навіть

розглянув питання відносно державної мови в Україні і ухвалив, щоб "наряду с українським и руский язык был признан государственным" [205, арк. 31].

На цьому з'їзді виступав і міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко, який зазначав, що "з утворенням України як самостійної держави повинна утворитись і єдина українська національна школа". Він пояснював, що ця школа не може утворюватись "на руїнах другої", а має будуватись "самостійним шляхом" [206]. Знову наголошував на дбайливому підході до гострих національних питань. Із виступу міністра можна зробити висновок, що головним його піклуванням став захист російської школи в Україні та створення нових національних шкіл, в тому числі і українських.

Така позиція М. Василенка викликала відповідну реакцію не лише в учительських колах прихильників українізації школи, а й детально обговорювалась на сторінках газет. Особливо гнівною була публікація в Полтавській газеті "Вільний голос", у якій невідомий автор, аналізуючи виступ міністра освіти, поставив запитання: "За нас чи проти нас?" Його дивувало те, що М. Василенко майже не згадував про плани українізації школи, а лише акцентував увагу учасників з'їзду на питаннях охорони російської культури. Дописувач статті не розумів, від кого потрібно її захищати, адже ніхто не нападає на російську культуру. А от проблема українізації школи, яка потребувала б підтримки і захисту з боку міністра, була згадана ним лише раз та й то з незрозумілих для автора статті позицій. Він дослівно цитував ці слова: "Питання про введення викладання українською мовою повинно бути вирішене лише відносно урядових навчальних закладів і здійснюватись з усією педагогічною обережністю, без будь-якого насилля над старшокласниками". Але невпровадження навчання в гімназіях українською мовою могло привести, як пояснював автор статті, до того, що ще 6 - 7 років на Україні не буде жодного випуску середніх шкіл, які навчались би рідною мовою. Потім можна буде стверджувати, що немає потреби і у вищій українській школі, адже немає кому навчатись у ній. Таким чином, українізацію шкіл не можна було відтягувати на невизначений час. Стаття завершувалась риторичним запитанням: "Яка ж мета у міністра народної освіти Української Держави – просвіщати український народ, сприяти розвитку української культури, чи охороняти російську культуру на Україні?" [207]

Подібні публікації з'явилися в українських газетах "Відродження", "Народна Рада" та інших, де читачі висловлювали своє невдоволення позицією міністра освіти М. Василенка. Несприйняття рішення вище згаданого з'їзду частинно учителів та простих громадян підтверджувалось не лише окремими газетними публікаціями, а й тим, що на самому з'їзді було зачитано заяву батьків, прихильників українізації. Як з'ясувалось, організатори цього форуму спочатку не запросили представників батьківських організацій україномовних шкіл. Напередодні з'їзду деякі батьківські комітети українських шкіл отримали запрошення взяти в ньому участь. 6 червня їх представники виступили із заявою, де наголошувалось, що батьківські організації шкіл з російською мовою навчання "не можуть представляти інтереси української школи...та говорити від імені батьків - українців" [208].

Отже, перші офіційні виступи на різних форумах і зібраннях міністра народної освіти та мистецтва М. Василенка свідчать, що чіткої позиції щодо українізації загальноосвітніх шкіл у нього не було. Головна спрямованість його діяльності виявлялась у збереженні та захисті інтересів школи з російською мовою навчання. Навіть проведення першого масового заходу з проблем реформування школи, що проходив за безпосередньої участі міністра, відбувався не з учителями різних типів навчальних закладів, а з представниками батьківських комітетів та учительського союзу, що займали проросійські позиції. Міністр знаходив підтримку своїх ідей якраз у цьому середовищі. Але ж такими діями він викликав невдоволення серед тих, хто намагався мати в державі українську школу.

Належить наголосити, що М. Василенко також не поспішав із остаточним вирішенням проблеми управління освітніми закладами. Структуру управління, започатковану Центральною Радою, він не бажав використовувати, а нової – довгий час не приймав. У невизначеному правовому стані перебували комісари освітніх справ. Започатковала цей інститут управління Центральної Ради, а головним обов'язком комісарів був контроль за українізацією шкіл. Проте міністр освіти і мистецтва не підписував жодного наказу про їх призначення. Комісари місяцями не отримували заробітної плати. Новою владою законодавчо не затверджувались їх управлінські функції та штати.

Досліджені архівні матеріали засвідчують, що за доби Гетьманату процес формування мережі повітових комісаріатів освіти не припинявся. Так у Полтавській губернії в усіх 15 повітах були підібрані кандидатури на цю посаду, обговорені на засіданні шкільних рад і надіслані 14 червня 1918 р. на затвердження Міністерства освіти [209, арк. 75-76]. Зміст листування губернського освітнього комісара В. Андрієвського з міністерством показує, що проблема затримки з призначенням повітових комісарів була для нього однією з найгостріших. Сам В. Андрієвський просив І. Стешенка надіслати йому посвідчення про призначення на цю посаду і сповістити, чи вона включена до рангу державного службовця та де він повинен отримувати заробітну плату [210, арк. 7]. Подібні листи до освітянського керівництва надходили з різних губерній та повітів України. Губернський освітній комісар Поділля Є. Щириця прохав "ускорити призначення комісарів", рекомендованих ним людей [211, арк. 18]. У Лубенській шкільній управі також зачекалися призначення повітового комісара і просили міністра освіти призначити його якомога скоріше [212, арк. 224].

Принагідно зазначимо, що у окремих повітах викликали значні проблеми підбору кадрів на цю посаду. На Чернігівщині губернський освітній комісар І. Стаднюк у квітні 1918 р. запропонував для призначення кандидатури шести комісарів. Але, як він писав до міністерства, "на решту повітів нікого запропонувати" [213, арк. 9 зв.].

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що не завжди у міністерстві мали повну інформацію про існування окремих комісаріатів освіти. Так І. Стешенко про діяльність таких підрозділів на Херсонщині

дизнався у липні 1918 р. із розмови з комісаром освіти м. Одеси М. Хвостом. Тому, звертаючись до губернського освітнього комісара Херсонщини, він роз'яснював положення про призначення цих керівників. Особливо звертав увагу на те, що кожному запропоновану кандидатуру потрібно обговорити на засіданнях шкільних рад і надіслати списки на затвердження у міністерстві [214, арк. 33]. А вже через кілька днів губернський комісар А. Роццахівський надіслав на затвердження до генерального комісара Міністерства народної освіти список, у якому зачилились керівники усіх семи повітових освітніх комісарів та м. Одеси [215, арк. 46-47 зв.].

А от на Харківщині у порівнянні з іншими губерніями України створення комісаріатів освіти розпочалось лише з кінця квітня 1918 р., після падіння там більшовицької влади. На основі пропозицій місцевих освітян всеукраїнська шкільна рада затвердила склад комісарів освіти Харківської шкільної округи, а саме: від українців – І. Синявського, М. Плевако, О. Соколовського, В. Фесенко, від євреїв – Л. Фельдмана, від поляків – К. Оконського, від великорусів – Юшенка [216, арк. 1]. З цього часу і розпочинається формування мережі повітових комісарів на Харківщині.

Варто підкреслити, що до початку 1918-1919 навчального року мережа повітових освітянських комісаріатів була в основному сформована, але й надалі залишалась правова й фінансова невизначеність цих керівників.

Головну роль у формуванні мережі повітових комісарів освіти відіграв І. Стешенко, який за Гетьманату аж до своєї трагічної смерті займався проблемою створення місцевих комісаріатів освіти.

Вирішення проблем управління освітою та вироблення планів українізації шкіл розглядалось на з'їзді комісарів народної освіти, що проходив 11-14 липня 1918 р. у м. Києві. На форум прибули губернські та повітові комісари Волині, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Харківщини, Київщини, Херсонщини та Холмщини, а також представники українських учительських товариств [217]. Судячи з кількості підписів на прийнятому з'їздом "Меморандумі", на ньому були лише 34 керівники вищевказаних освітянських організацій [218, арк. 7].

Найбільш хвилювала присутніх юридична невизначеність комісарів. Це і стало головною проблемою обговорення першого дня роботи з'їзду. Губернські освітні комісари Полтавщини - В. Андрієвський, Харківщини - А. Синявський, Катеринославщини - І. Труба, Волині - М. Черкавський обгрунтували важливість існування інституту комісарів освіти. Всі вони бажали чіткого визначення їх правових повноважень. А. Синявський, який працював директором департаменту середньої школи Міністерства народної освіти і мистецтва підкреслював, що в тих місцях, де не було освітніх комісарів, значно гірше йшли справи з українізацією шкіл. Він наводив приклад Слобожанщини, де комісари не призначались, тому "з одинадцяти повітів лише в одному навчання ведеться українською мовою" [219, арк. 1]. В результаті обговорення цієї проблеми було ухвалено створити комісію з трьох осіб для підготовки "Меморандуму" до міністра народної освіти. Цей документ мав визначити найбільш болючі проблеми, що потребують термінового вирішення.

На ранковому засіданні 12 липня з підготовленим текстом "Меморандуму" ознайомились всі учасники з'їзду. Перша половина дня присвячувалась обговоренню його змісту та внесенню доповнень. До вечірнього засідання попередньо визначеній комісії з'їзду необхідно було остаточно відредагувати текст "Меморандуму" для вручення його міністру М. Василенку. Протягом двох годин вечірнього засідання відбувалась ця зустріч, в ході якої міністр виступив перед присутніми та відповів на їх запитання. У своїй промові міністр розповів про перспективи змін управління шкільною освітою. Він вважав, що головні керівні функції на місцях потрібно передати місцевому самоврядуванню, а міністерство повинно здійснювати лише контроль за їх роботою. М. Василенка цікавило ставлення комісарів до шкільних батьківських рад, оскільки, на його думку, вони відігравали важливу роль у шкільному управлінні і у справі українізації школи. Але з цією позицією не погоджувались комісари. В ході обговорення виступу М. Василенка губернський освітній комісар Катеринославщини І. Труба висловився за те, щоб "в першу чергу поставити в широкому обсязі справу українізації всієї освіти" і чітко визначити правові основи діяльності освітніх комісарів. Проте міністр знову повторив тезу про майбутню ліквідацію шкільних округ та створення на їх місці "колегіальних органів", а про комісарів - жодного слова. І. Стешенко, колишній Генеральний секретар освітніх справ, у своєму виступі в черговий раз звернув увагу міністра на необхідності врегулювання правового статусу комісарів і встановлення штатів працівників при комісаріатах, особливо губернських. Лише після ознайомлення з "Меморандумом", під яким підписались учасники з'їзду, М. Василенко погодився у подальшому обговорити питання про правове становище губернських комісарів та затвердити штат працівників цього підрозділу управління шкільною освітою. Він пообіцяв для розгляду питання створити спеціальну комісію [220, арк. 2].

У поданому міністру освіти "Меморандумі" мова йшла про стан справ у керівництві народною освітою й про роль та місце у цій справі освітніх комісарів. Згадувалось про їх юридичну безправність і надання губернським комісарам прав шкільних округ, "поширивши їх компетенцію на всі типи шкіл". Пропонувалось також негайно призначити комісарів у повітах, де їх ще не було. Учасники з'їзду мали надію, що шляхом вручення "Меморандуму" вони звернуть увагу на проблеми молодшої української школи не лише міністра освіти, а й вищої влади держави. У документі також говорилось, що без урядової підтримки український народ може стати перед сумним фактом, коли "з української школи лишаться мізерні уламки" [221, арк. 4].

Крім "Меморандуму" на з'їзді була ухвалена резолюція, в якій визначені проблеми, що потребували термінового вирішення. У восьми останніх її пунктах мова йшла про головні напрямки українізації шкіл. Комісари вважали за потрібне українізувати з наступного навчального року всі вищі початкові школи. Міністерству освіти пропонувалось розробити відповідний закон про українізацію підготовчих і перших класів

75% всіх державних шкіл, а також тих, що отримують державні субсидії на їх утримання. Потрібно було спростити перехід учителів та учнів із однієї школи до іншої, що підлягали українізації. Відкриття нових державних середніх шкіл повинно бути лише з українською мовою викладання "до того часу, доки їх кількість буде співпадати з процентним співвідношенням груп населення за їх національною належністю". У зв'язку з тим, що майже всі українські гімназії не мали своїх власних приміщень, учасники з'їзду рекомендували урівняти у правах на їх володіння усі школи. У резолюції була вимога і про те, щоб у школах, що підлягали українізації всі учителі до осені 1919 р. обов'язково вивчили українську мову. Все діловодство у школах вестися українською мовою, а навчальні предмети – історію та географію Росії – виключити з навчальних планів [222, арк. 5]. Отже, комісари освітніх справ пропонували свої зміни в управлінні шкільною освітою, а також визначали основні напрямки подальших дій в українізації шкіл.

14 липня 1918 р. учасників з'їзду прийняв гетьман П. Скоропадський. У ході зустрічі з короткими промовами виступили комісари В. Андрієвський, І. Труба, М. Терещенко та інші. Всі вони звернули увагу гетьмана на проблеми у становленні національної освіти, незадовільний матеріальний стан учителів, відсутність шкільних підручників та інше. Гетьман у своїй відповіді запевнив, що зазначені проблеми поступово будуть усунені, відкриватимуться нові українські гімназії. На видання українських підручників наказав виділити 3 млн. крб. У зв'язку з тим, що за короткий час українські друкарні не в змозі підготувати шкільні підручники, то частину їх було вирішено віддрукувати за кордоном. Крім того, гетьман також пообіцяв, що з нового навчального року будуть відкриті два українські університети у м. Києві та м. Кам'янці-Подільському. Після більш ніж годинної зустрічі з гетьманом, як писала газета "Відродження", "комісари винесли гарне враження" [223].

Отже, в ході проведеного з'їзду комісари освітніх справ намагались вирішити найбільш актуальні проблеми реформування шкільної освіти. Головною з яких була розпорошеність керівництва освітніми справами на місцях. Цією справою займалися органи місцевого самоврядування, а також освітні комісари. Причому повітові комісари не мали повноцінного штату працівників, а також не були чітко визначені правові основи діяльності. Для якісного виконання завдань українізації школи необхідно було подолати всі ці недоречності. Комісари також акцентували увагу на перспективах формування національної системи освіти. Намагаючись визначити подальшу програму шкільних реформ, вони вказали на найбільш важливі напрямки роботи і мали надію на підтримку з боку глави держави.

Але роль і місце освітянських комісарів остаточно були вирішені аж у грудні 1918 р. з прийняттям "Тимчасового закону про шкільне управління на Україні". Відповідно до цього закону, "посади губернських та повітових комісарів по Міністерству освіти скасовувались" [224, арк. 70]. Керівництво освітніми справами на місцях повинні були здійснювати губернські і повітові шкільні управи. А оскільки зміни шкільного управління здійснювались напередодні приходу до влади Директорії, то фактично не були реалізовані.

Належить підкреслити, що після з'їзду комісарів освіти відбулись позитивні зміни в напрямку українізації шкіл. Розпорядженням Міністерства освіти за № 15487 від 22 липня 1918 р. було звернуто увагу органів самоврядування та комісарів освітніх справ на обов'язкове введення навчання у нижчих початкових школах для українського населення українською мовою [225, арк. 5 зв.]. Іншим розпорядженням від 29 серпня 1918 р. було введено вивчення української мови у школах, де навчання проводиться не українською мовою, тобто для шкіл національних меншин [226, арк. 5 зв.]. Нарешті, 1 серпня 1918 р. Радою Міністрів був ухвалений закон, що встановлював обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх середніх загальноосвітніх та професійних школах, духовних і учительських семінаріях та інститутах [227, арк. 5]. 3 серпня 1918 р. цей закон був затверджений гетьманом П. Скоропадським [228, с. 108].

Принагідно зазначити, що дуже важливою виявилась фінансова підтримка державним керівництвом розвитку національної освіти. 7 червня 1918 р. було виділено 2 млн. крб. на видання українських шкільних підручників [229, арк. 4 зв.], а через тиждень - 13 червня - ще 1 млн. крб. на негайні потреби в освітній справі [230, арк. 3]. Із державної скарбниці виділялись також кошти на проведення учительських курсів та підвищення заробітної плати учителям. Гетьман затвердив закон, за яким з 1 липня 1918 р. засновувались 350 стипендій для незаможних учнів середніх загальноосвітніх шкіл української національності. Цим стипендіям присвоювались імена видатних діячів та письменників України: Г. Сковороди, І. Котляревського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Коцюбинського та інших. Для виплати цих стипендій державою виділялось 77500 крб. [231]. Значні державні кошти отримувало Міністерство народної освіти і мистецтва для фінансування всієї шкільної системи. Так лише на утримання нижчих початкових шкіл у 1918 р. законом від 6 серпня 1918 р. було виділено 88987027 крб. [232, арк. 5 зв.].

Однією з проблем, що гостро стояла перед Міністерством освіти і мистецтва був підрахунок чисельності різних типів шкіл, які діяли в державі. У порівнянні з дореволюційним часом їх кількість значно зросла. Особливо це стосувалось нижчих початкових, мережа яких збільшилась на кілька тисяч. Відкриття цих шкіл відбувалось на основі рішень сільських сходів. Їх фінансування здійснювалось місцевими земствами, а у випадку відсутності у них коштів – місцевими громадами. Кількість шкільних комплектів, які

перебували на державному утриманні, була відомою для державних фінансових підрозділів. За даними С. Постернака, у 1918 р. на фінансування 38026 комплектів однокласних та 1373 комплектів двокласних нижчих початкових шкіл було витрачено із державної скарбниці 77490000 крб. Тобто, із річного розрахунку на одного учителя 1800 крб. та на одного законоучителя (священника) 300 крб. [233, арк. 61]. Проте у різних губерніях України працювало дуже багато початкових шкіл, які утримувались за рахунок місцевих коштів. Ось тому у Міністерстві освіти і виникла необхідність встановити чіткий облік усіх типів шкіл.

Через відсутність чітко визначених кількісних параметрів різних типів шкіл у міністерських звітах того часу з'являлись різні цифрові показники. Тому з архівних матеріалів вони потрапили до наукових досліджень. Іноді їх автори не дуже ретельно аналізують їх появу. Так, Н. Ротар та В. Богуславська посилаються на всеукраїнське анкетування органів місцевого самоврядування, одним із завдань якого було встановлення чисельності шкіл. Як указують дослідниці, із 108 повітів України відомості надали лише 75 повітів. За неповними даними вони встановили, що кількість нижчих початкових шкіл зросла на 10790 [234, с. 46; с. 94]. Проте аналіз анкетних карток засвідчує, що у них відсутні питання щодо чисельності шкіл, а вимагаються дані про кількість шкільних комплектів. Тому у роботах Н. Ротар та В. Богуславської, хоч мова йде про збільшення кількості шкіл, але фактично указана кількість стосується навчальних комплектів.

О.Машевський встановив, що за Гетьманату кількість нижчих початкових шкіл збільшилась на 12 тисяч і становила 43 тисячі комплектів [235, с. 55]. Н. Агафонова та Ю.Телячий вказували, що у 1917-1918 навчальному році нараховувалось близько 5,4 тис. нижчих початкових шкіл [236, с. 64; с. 97]. Тобто кількісні показники діючих нижчих початкових шкіл та їх комплектів на 1918 у дослідників є різними.

Чому так сталося? Можливо відповідь на це питання дасть аналіз архівних матеріалів, що характеризують процес підрахунку анкетних карток, який проводився департаментом нижчої освіти. У звіті департаменту вказувалось, що надіслані відповіді місцевих самоврядувань "не цілком певні", тобто неточні [237, арк. 205]. Причини цього були такі. Деякі повітові земства зовсім не дали відповіді на анкету. Інші подали відомості про кількість початкових шкіл, не вказавши чисельності комплектів. А деякі – завищували дані на стільки, що ці цифри викликали сумнів у їх об'єктивності [238, арк. 102]. Тому у серпні 1918 р. директор департаменту нижчої освіти А. Лещенко адресував листа до губернських та повітових комісарів у якому прохав їх перевірити правдивість надісланих анкетних матеріалів, адже велике зростання чисельності навчальних комплектів потребувало значних видатків з державної скарбниці. У листі наголошувалось, що на перспективу потрібно здійснювати планомірне їх відкриття [239, арк. 102 зв.].

Врешті-решт, отримавши додаткові відомості з повітів у листопаді 1918 р. були завершені й уточнені всі підрахунки. На основі даних департаменту нижчої освіти нами складена наступна таблиця [240, арк. 106-115]:

**Кількість шкільних комплектів нижчих початкових шкіл
на листопад 1918 р.**

№	Губернії	Кількість шкільних комплектів	
		Однокласні школи	Двокласні школи
1	Волинська	3460	194
2	Катеринославська і Таврія	7191	288
3	Київська	5284	464
4	Полтавська	6334	216
5	Подільська	4168	118
6	Полісся	983	22
7	Харківська	6772	295
8	Херсонська	4596	217
9	Холмська	1756	111
10	Чернігівська	5309	136
	Разом	45853	2061

Зростання чисельності навчальних комплектів нижчих початкових шкіл, за даними Міністерства освіти і мистецтва, відбулась на 12000 комплектів [241, арк. 72].

Варто зауважити, що цифрові показники кількості комплектів початкових шкіл у різних звітах департаменту нижчої освіти відрізнялись навіть у один і той же календарний строк. Так, у звіті, що був наданий вищезгаданим департаментом міністру освіти вказувалось, що "на всьому просторі України існує 44853 шкільні комплекти однокласних шкіл і 1681 комплекти – двокласних" [242, арк. 205 зв.]. У порівнянні з підсумковими даними таблиці, поданій вище, і складеній також на основі матеріалів, що надійшли у листопаді 1918 р., однокласних комплектів було на 1 тисячу менше, а двокласних – на 380. Наведений приклад свідчить про те, що з надходженням до міністерства нових даних з губерній та повітів результати підрахунків змінювались. Ось тому у документах і з'являлись різні показники.

На основі аналізу вищезгаданих документів ми схилиємось до думки, що підрахунки, проведені департаментом нижчої освіти у листопаді 1918 р., є хоч і наближеннями до реальних, але найбільш точними.

Як же проходила українізація нижчих початкових шкіл за Гетьманату? Досліджені архівні матеріали засвідчують, що у цій справі було досягнуто значних успіхів. Напередодні 1918-1919 навчального року до органів місцевого самоврядування та губернських і повітових комісарів освіти було надіслано розпорядження за підписом міністра освіти й мистецтва М. Василенка та директора департаменту нижчої освіти А. Лещенка [243, арк. 35]. В ньому говорилося, що з попереднього навчального року в нижчих початкових школах для українського населення розпочалось навчання українською мовою. В

земствах було проведено значну роботу в цьому напрямку, але в деяких з них не зробили нічого. Місцеві органи самоврядування посилались на відсутність підручників, складні матуріальні умови, а також інші причини. Проте за короткий час відбулись зміни в кращу сторону і на ринку з'явилась велика кількість навчальних книг для української школи, а ще більше їх друкувалось і на початку навчального року з'являться в книгарнях. Тому є можливість всім земським і міським управам забезпечити підзвітні їм школи підручниками.

Керівники міністерства освіти наполягали, щоб місцеві органи самоврядування негайно приступили до з'ясування стану справ у підлеглих їм школах і щоб з наступного 1918-1919 навчального року в школах для українського населення велось викладання українською мовою в усіх групах нижчих початкових шкіл на всій території України. Також висловлювалось прохання простежити за виконанням цього розпорядження та інформувати міністерство про його виконання.

Отже, цим розпорядженням керівництво Міністерства освіти й мистецтва нагадало представникам органів місцевого самоврядування про необхідність переходу усіх класів нижчої початкової школи на викладання українською мовою. Були дані роз'яснення щодо наявності шкільних підручників (список яких додавався), вказувалось, що в період літніх канікул учителі пройшли підготовку на курсах, тобто були створені необхідні умови для українізації нижчої початкової школи.

Як же сприйняли та виконували це розпорядження на місцях? Про це свідчать звіти губернських комісарів освітніх справ до міністерства. Так комісар з Поділля Є. Щириця сповіщав, що українізація початкових шкіл мала "досить гарні наслідки" [244, арк. 40]. В. Андрієвський, комісар освітніх справ Полтавщини, у звіті писав, що у "нижчих початкових школах навчання українською мовою велось майже скрізь" [245, арк. 32]. Подібні повідомлення надходили і від інших комісарів освіти. Така інформація з місць дала можливість представникам Міністерства освіти і мистецтва стверджувати, що на початку 1918-1919 навчального року в Україні є біля 43 тисяч українських початкових шкіл [246, арк. 72].

Проте подібні успіхи в українізації шкіл були не на усій території України. Так, на Чернігівщині у м. Ніжині у школах проходили заняття виключно російською мовою. Подібною була ситуація і у Чернігівському повіті [247].

Труднощі з українізацією шкіл були також і на Харківщині. Аналізуючи її хід в губернії на сторінках газети "Земське діло", дописувач Довбня резонно ставив запитання: "Навіщо було розробляти програми, розсилати відповідні циркуляри, влаштовувати учительські курси, коли ніщо не проводиться в життя?" За інформацією автора деякі земства і не думають проводити в життя українізацію шкіл. Дописувач приходять до висновку, що міністерство робить велику помилку, довіряючись у такій важливій справі земствам. На думку автора, саме населення повинно вимагати від земств "проведення в життя постанов Міністерства освіти щодо українізації нижчих початкових шкіл" [248].

Про рішення Одеської повітової земської управи щодо українізації шкіл повідомляв у своєму рапорті освітній комісар повіту М. Захаржевський. Він писав, що своє небажання українізувати школи земська управа пояснювала негативним ставленням населення до української школи. Тому колегією земської управи було прийнято рішення: "українізацію школи зовсім одкинути", а вивчення української мови ввести у школах з другого року навчання [249, арк. 75 зв.].

Отже, з вищепереліченого можна зробити висновок, що українізація нижчих початкових шкіл, яка проходила другий рік, мала певні успіхи. Проте в окремих школах і навіть повітах до українізації початкових шкіл навіть не приступали. Здебільшого противниками українізації виступали керівники земств. А від них значною мірою залежало чи будуть для шкіл закуплені українські підручники, чи виділять кошти на проведення учительських курсів та інші.

А як йшли справи з українізацією вищих початкових шкіл? Варто зауважити, що кількість цих шкіл у порівнянні з нижчими початковими, була значно меншою, але як в архівних документах, так і у наукових роботах існує деяка розбіжність у їх чисельності. Для прикладу візьмемо списки вищих початкових шкіл в губерніях України на 1918 р. [250, арк. 116-118]. На основі підрахунків можна встановити, що до 1917 р. було 343 таких школи, що утримувались за рахунок держави. У 1917 р. було відкрито 309 шкіл, у 1918 р. – 343. Крім того працювало 48 залізничних та 22 єврейські вищі початкові школи. Загальна їх кількість становила 1065. Близькі до цих зберігаються цифрові показники цих шкіл у статистичній звітності про стан народної освіти в губерніях України на 1918 р. [251, арк. 13]. Єдина цифра, що співпадає з попередніми показниками це кількість шкіл, що існувала до 1917 р. – 343. Інші показники такі: шкіл, відкрито у 1917 р. – 327, у 1918 р. – 417, залізничних 52, єврейських 21, загальна кількість - 1162. Найбільша кількість вищих початкових шкіл на кінець 1918 р. є у списках навчальних закладів України [252, арк. 88-90 зв.]. У них вказано, що до 1917 р. було 354 школи (з врахуванням шкіл, що утримувались за державний і недержавний коштом), у 1917 р. відкрито 321, у 1918 р. – 439, залізничних – 52, єврейських – 23. Загальна кількість 1189 шкіл.

На нашу думку, найбільше можна довіряти даним анкетного опитування органів місцевого самоврядування і його підрахункам, проведеним у Міністерстві освіти та мистецтва. За їх даними на 1 листопада 1918 р. на території України налічувалось 1162 вищі початкові школи, з них – 1069 – були на державному утриманні, а 93 – існували за рахунок місцевих коштів [253, арк. 12].

Як здійснювалась українізація вищих початкових шкіл за доби Гетьманату? План переходу на викладання українською мовою цих шкіл був визначений обіжником Міністерства освіти і мистецтва від 5 серпня 1917 р. [254, арк. 36]. В ньому говорилося, що в усіх вищих початкових школах, які відкриваються в 1918-1919 навчальному році для українських дітей викладання навчальних дисциплін проводити українською мовою. В існуючих школах, де

українців є більшість, перехід на викладання українською мовою потрібно провести лише в перших класах. А в усіх інших класах протягом навчального року вести підготовчу роботу серед учнів для переходу на навчання українською мовою в майбутньому.

Крім того, в усіх вищих початкових школах обов'язково повинні викладатись предмети українознавства. Вивчення їх можна було вести мовою, яка вживається у школі, або ж українською. Міністерством освіти були підготовлені і розіслані по школах нові навчальні програми [255, арк. 212].

Архівні матеріали дають змогу визначити як відбувалась реалізація цих планів. На Полтавщині українізація вищих початкових шкіл, передусім державних та тих, які були на утриманні місцевого самоврядування, проходила успішно. Але існували й певні перешкоди, зокрема нехватка підручників та кваліфікованих учителів [256, арк. 32-32 зв.]. На Поділлі, за твердженням губерньського комісара освіти, ця справа "довго гальмувалась". Лише наприкінці 1917-1918 навчального року у більшості шкіл було введено вивчення українознавства [257, арк. 41]. На Чернігівщині із 85 вищих початкових шкіл, що були на державному утриманні, в 1917-1918 навчальному році предмети українознавства вивчалися у 22 школах [258, арк. 108], а в 1918-1919 навчальному році – майже в усіх.

Більш активний перехід на вивчення українознавчих дисциплін з 1918-1919 навчального року дав змогу Міністерству освіти і мистецтва констатувати, що на території України діє більше 1100 українських вищих початкових шкіл [259, арк. 72]. Ці успіхи в українізації стали можливими завдяки проведеному Міністерством освіти і мистецтва комплексу заходів, що включали: підготовку учителів на курсах українознавства, забезпечення шкіл українськими підручниками, навчальними планами та програмами. Не другорядну роль мало поширення обіжника Міністерства освіти і мистецтва від 5 серпня 1918 р., де були визначені плани українізації вищих початкових шкіл. Тому навіть противникам цих перетворень стало зрозуміло, що українізація шкіл це позиція державного міністерства, а не просто бажання окремих осіб.

Найбільш складно проходила українізація середніх шкіл, до яких відносились гімназії та реальні школи. Як згадував С. Сірополко, якраз у цих школах чинився найбільший опір українізації. Він писав, що у гімназіях і реальних школах особливо проявлялось "невиконання розпорядків української влади, саботаж і глузування з усього українського з боку директорів і учителів, - здебільшого росіян" [260, с. 152]. Ось тому позиція керівництва Міністерства освіти і мистецтва щодо українізації цих шкіл полягала у введенні до навчального процесу українознавчих дисциплін: української мови, літератури, історії та географії України. Головним же напрямком збільшення чисельності українських середніх шкіл стало відкриття нових. Постановою Ради Міністрів від 6 вересня планувалось відкрити у 1918-1919 навчальному році 40 українських гімназій та 10 реальних шкіл. У розпорядження Міністерства освіти було виділено 510 тисяч карбованців на їх влаштування та 39995727 карбованців на утримання у 1918 р. [261]. Крім того, рішенням Ради Міністрів від 3 вересня 1918 р. було виділено 400 тисяч карбованців для середніх шкіл,

що існували на місцеві кошти, тобто перевели їх на державне утримання [262].

За роки Центральної Ради і Гетьманату кількість середніх шкіл значно зросла. Якщо на початку революції їх налічувалось понад 400 [263, с. 315], то через півтора року їх кількість збільшилась у 2,5 рази. На основі списків середніх навчальних закладів України, зроблені нами підрахунки свідчать, що на кінець 1918 навчального року таких шкіл було 1047 [264, арк. 1-152 зв., 229-230]. З них чоловічих гімназій – 625, реальних шкіл – 52, жіночих гімназій – 370 [265, арк. 109 зв.].

З метою отримання точних даних про можливості українізації існуючих середніх шкіл у квітні 1918 р. міністерство звернулось до їх керівників надати відомості про те, хто з учителів з наступного навчального року зможе перейти на викладання українською мовою. На початку навчального року було отримано відповіді із 87 чоловічих гімназій і реальних шкіл та 31 жіночої гімназії різних регіонів України [266, арк. 7-80, арк. 1-129]. На основі аналізу цих матеріалів можна зробити висновок, що лише у 25 школах із 118 не знайшлося жодного учителя, хто давав згоду перейти на викладання навчальних дисциплін українською мовою. Найбільше таких шкіл було у Таврії – 5, на Харківщині та Катеринославщині по 4. Навіть у Лохвицькій реальній школі на Полтавщині учителі вказували чотири аргументи, через які вони не бажали переходити на викладання українською мовою: 1) відсутність у продажу українських підручників; 2) не визначена українська термінологія з окремих дисциплін; 3) володіючи місцевою розмовною мовою, вони не знають наукової української мови; 4) для ґрунтовної підготовки до викладання українською мовою залишається дуже мало часу [267, арк. 78 зв.].

В інших середніх школах чисельність учителів, які володіли українською мовою і давали згоду на викладання нею навчальних дисциплін, була різною – від одного учителя і до усього педагогічного колективу. Причому, шкіл де бажаних був лише один – було 19, а педагогічних колективів, що підтримали українізацію, всього 3: Ананьївська й Гоголівська змішані гімназії та Глухівська чоловіча гімназія. Таким чином, навіть неповні дані про готовність середніх шкіл до переходу на викладання українською мовою з 1918-1919 навчального року показують, що не вистачало достатньої кількості підготовлених учителів, які б володіли українською мовою. Та й психологічно не були готові для такого переходу навіть ті учителі, які на побутовому рівні знали мову, але не володіли науковою термінологією. Крім того, були відсутні у достатній кількості як шкільні підручники, так і методична література та засоби навчання українською мовою. Усі ці фактори стримували суцільну українізацію середніх шкіл. Разом з тим, у цих школах працювали учителі, які негативно ставились до українізації. Про це свідчать деякі відповіді опитування. Так, з Катеринославської першої гімназії повідомляли, що лише є один бажаний учитель перейти на викладання українською мовою. Є також учитель латини, який зможе викладати французьку мову у другому класі, а учитель математики може викладати математичні дисципліни не лише українською мовою, а й французькою та німецькою, "якщо буде потрібно і ... буде вчасно попереджено" [268, арк. 38 зв.].

У зв'язку з введенням у школах предметів українознавства, Міністерством народної освіти і мистецтва було розроблено та надіслано до комісаріатів та шкільних округ, а також опубліковано в пресі нові тимчасові навчальні плани, або, як їх називали у той час, "розклади лекцій на 1918-1919 навчальний рік для всіх типів шкіл" [269].

Комплекс заходів, які були проведені Міністерством освіти і мистецтва у напрямку створення мережі українських середніх шкіл, дав бажані результати. На листопад 1918 р., за нашими підрахунками, діяли 132 українські середні школи. З них 52 класичні гімназії та 10 реальних шкіл, що були на державному утриманні, а також 67 гімназій та 3 реальні школи, які існували за рахунок коштів місцевих громад [270, арк. 14 зв.-24]. У "Енциклопедії українознавства" вказана дещо більша їх кількість. На кінець 1918 р. працювало 150 українських гімназій [271, с. 381].

Таким чином, за Гетьманату в Україні працювала ціла мережа українських шкіл, до якої входило до 43 тисяч комплектів нижчих початкових, близько 1100 вищих початкових та до 150 середніх шкіл. Це був результат діяльності державних органів влади, а особливо Міністерства освіти та мистецтва по реалізації планів створення національної системи освіти.

За часів Української держави гетьмана П. Скоропадського Міністерство народної освіти і мистецтва розробило і видало значну кількість державних документів, що стосувались реформування шкільної освіти. Лише за період з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. видано 72 закони і розроблено 35 законопроектів, які були передані на розгляд до Ради Міністрів [272, арк. 8]. Усі вони стосувались організації роботи школи і, в тому числі, її українізації. Але практична реалізація прийнятих державних законів і міністерських постанов залишалась на низькому рівні. Головною причиною цього була відсутність працездатної проміжної управлінської ланки між міністерством і навчальними закладами. На рівні губерній і повітів освітніми справами керували підрозділи органів місцевого самоврядування при земствах та міських управах. У деяких з них працювало багато прихильників єдиної і неподільної Російської імперії, тому існування Української держави сприймалось ними як тимчасове явище. Саме такі керівники розглядали українізацію як надуманий і непотрібний захід і всі міністерські розпорядження та державні закони з цих питань лише реєструвалися в управах і зберігались "під сукном". Освітнє міністерство, до того ж, не змогло проконтролювати виконання своїх рішень.

За обставин, що склались, важливими освітянськими установами, які стояли на сторожі українізації шкіл були губернські і повітові комісари освітніх справ. У період Гетьманату завершувалось створення їх мережі. Проте вони так і не стали повноцінними керівними установами. Їх діяльність проходила без чітко визначених юридичних норм існування, повноцінних штатів працівників і навіть своєчасної виплати заробітної плати. Все це впливало і на результативність їх роботи.

За Гетьманату продовжувалось протистояння між противниками і прихильниками українізації. Останнім не подобалось, що міністр освіти М. Василенко так і не видав жодного наказу про затвердження на посадах

комісарів освіти, а все більше виступав з позицій захисту російської школи і культури в Україні. Головними ж провідниками українізації загальноосвітніх шкіл виступали заступник міністра освіти та мистецтва Петро Іванович Холодний, який обіймав цю посаду і за Центральної Ради. Разом з керівниками підрозділів міністерства І. Стешенком, А. Лещенком, С. Русовою, О.

Дорошкевичем, О. Музиченком та іншими, намагались реалізувати плани реформи школи.

У досліджуваний час відбувається значне збільшення різних типів шкіл, а разом з тим, і створення мережі українських. Можна стверджувати, що за часів Центральної Ради і Гетьманату основна маса нижчих початкових шкіл перетворилась в українські. Вищі початкові і середні школи також стали на шлях українізації. В усіх типах загальноосвітніх шкіл вивчались українознавчі дисципліни. А це є ще одним з підтверджень того, що в Українській державі здійснювалась цілеспрямована політика по створенню української національної школи.

2. 3. Українізація загальноосвітніх шкіл за Директорії УНР

У грудні 1918 р. після переможного антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка, на чолі якої стояла Директорія. У надзвичайно складних внутрішньополітичних умовах, перебуваючи весь час у стані війни, вона продовжувала лінію попередників, спрямовану на розвиток національної школи, доступної для широких верств населення.

За час існування Директорії змінилось кілька урядових кабінетів, а разом з тим і керівників Міністерства освіти. Так, з 26 грудня 1918 р. до 6 січня 1919 р. обов'язки міністра освіти виконував П. Холодний. З 6 січня по 16 квітня 1919 р. Міністром освіти був І. Огієнко, з 25 квітня по 25 липня 1919 р. на цій посаді працював А. Крушельницький, а з 27 серпня 1919 р. по 25 травня 1920 р. – Н. Григорійв. Часті зміни урядових кабінетів посилювали політичну нестабільність в державі і заважали формуванню сталого корпусу досвідчених урядовців. Хоч основним ядром Міністерства освіти були працівники, які працювали в ньому не лише за гетьмана П. Скоропадського, а ще й за часів Центральної Ради. Це такі, як П. Холодний, І. Огієнко, А. Лещенко, О. Музиченко, С. Русова та інші, що й давало змогу продовжувати здійснювати реформаторські ідеї, започатковані попередниками.

Одним з головних напрямків реформування шкільної освіти за часів Директорії було впровадження української мови в навчальний процес. 1 січня 1919 р. було затверджено закон про державну мову в УНР, за яким українська мова стала обов'язковою для вжитку в усіх урядових і громадських установах. Наказом Міністра народної освіти І. Огієнка за № 3 від 30 січня 1919 р. було визначено, що "викладовою мовою в усіх школах України: вищих, середніх та нижчих, повинна бути мова українська" [273, арк. 4]. Видаючи цей наказ, Міністерстві народної освіти розуміли, що такий радикальний підхід в українізації шкіл може призвести до певних труднощів перехідного періоду, особливо для учителів, які не володіли українською мовою. Невдовзі, а саме 5 лютого 1919 р., за підписом міністра І. Огієнка була підготовлена інструкція для губернських і повітових комісарів освіти по впровадженню в життя наказу Міністерства народної освіти від 30 січня 1919 р. щодо викладання українською мовою всіх навчальних предметів у школах [274, арк. 5].

За інструкцією при губернських та повітових комісаріатах освіти створювались спеціальні комісії для розгляду заяв учителів, що з певних причин не зможуть викладати в школі українською мовою. Ці комісії очолювались комісарами освіти, а там, де вони були відсутні, - головами шкільних рад. До їх складу входили також представники від місцевих філій національного союзу, від учительської спілки, від народної управи, від міського самоврядування, від місцевої "Просвіти" та представники від різних типів шкіл. Рішення комісії були правомірними за умов присутності на її засіданні більшості членів і обов'язково її голови. Розглядаючи заяви прохачів, комісія повинна була звернути увагу на такі питання: скільки років прохач проживає на Україні і скільки років учителює, чи був на курсах та в який строк зможе перейти на викладання українською мовою. Дозвіл на ведення навчальних занять іншою мовою мав силу лише до кінця поточного навчального року, тобто до 1 липня 1919 р.

Варто підкреслити, що видання як наказу так й інструкції Міністерства освіти було пов'язано з тим, що здебільшого у середніх школах частина учителів не бажали переходити на викладання українською мовою. Тому з метою встановлення більш чітких умов та термінів переходу всіх учителів на викладання навчальних дисциплін державною мовою здійснювались подібні заходи.

Проте в умовах внутрішньої державної нестабільності добитись неухильного виконання як державних законів так і відомчих наказів та інструкцій було неможливо. Із створенням комісій при губернських і повітових комісаріатах стали до них надходити заяви учителів. Надсилались вони також і до Міністерства

народної освіти, причому уже не персональні, а колективні. Так, дирекції Липовецької реальної і комерційної шкіл, що на Київщині, просили дозволити до кінця навчального року викладати всі навчальні дисципліни, крім української мови, російською [275, арк. 41]. Вони також надіслали витяг з протоколу педагогічної ради, в якому говорилось, що як учителі, так і учні вільно не володіють українською мовою, у школах відсутні українські підручники, а 80% учнів неукраїнського походження [276, арк. 42]. Подібна заява до Міністерства надійшла і з Бердичівського чоловічого комерційного училища та інших навчальних закладів [277, арк. 44].

Небажання виконувати закон про державну мову та наказ Міністерства освіти приводило до того, що в окремих школах невдоволені цими документами учителі та окремі батьки стали підбурювати дітей до протестів проти українізації шкіл. Конфліктна ситуація склалась у Бердянській реальній школі, де учні двох сьомих класів демонстративно відмовились вивчати предмети українознавства. Вони залишили навчальні заняття з історії України і подали заяву директору школи, в якій вказували, що таким чином бажають підкреслити своє ставлення до українізації [278, арк. 9]. Ця ситуація стала головною проблемою обговорення на двох засіданнях педагогічних рад школи, причому в одній з них брали участь і батьки учнів. У заяві, висловленій батьками, звучали нові аргументи на користь відміни українознавчих предметів. Вони наголошували, що не може бути насильної українізації шкіл, в яких навчається більшість учнів єврейської національності. Говорилось також, що і в інших середніх школах м. Бердянська (чоловічій гімназії та комерційній школі) досі не викладається українознавство. У заяві вони підкреслювали, що на той час в Україні не було міцної центральної влади, тому у них жевріла надія на повернення старих порядків. У прийнятому рішенні батьки звертались до керівництва Харківської шкільної округи з проханням "про виключення предметів українознавства, починаючи з п'ятого класу", а директора школи, що не бажав виконувати їх ухвал, пропонували звільнити з роботи.

Невдовзі до педагогічної ради Бердянської реальної школи надійшли роз'яснення департаменту вищої і середньої школи Міністерства народної освіти. В ньому говорилось, що школи, які не будуть виконувати закони Української Республіки та розпорядження Міністерства освіти, будуть позбавлені державної допомоги, а їх керівники - звільнені з роботи. Батькам, діти яких не бажали вивчати українську мову та дисципліни українознавства, пропонувалось перевести своїх дітей до приватних шкіл. Учні, що не матимуть відповідних оцінок з українознавчих дисциплін, не одержать атестати про закінчення школи. В разі продовження бойкоту учні, які беруть в ньому участь, повинні бути виключені із школи [279, арк. 11].

З метою вирішення конфліктної ситуації у середніх школах м. Бердянська, Міністерство народної освіти також зверталось до керівництва Харківської шкільної округи з проханням визначити персональний склад комісії, якій "можна доручити ревізію Бердянських чоловічої гімназії, реальної і комерційної шкіл" [280, арк. 13].

Отже Міністерство народної освіти зробило рішучі кроки з українізації загальноосвітніх шкіл. Були видані наказ та інструкція про перехід на навчання українською мовою, а також обов'язкове вивчення українознавчих дисциплін. Але на шляху їх практичної реалізації зустрічалось багато перешкод, як з боку російськомовних учителів, так і батьківських організацій та деякої частини учнів. Тому керівництву освітніх установ різних рівнів доводилось шукати шляхи їх подолання.

Здійснюючи практичні кроки з українізації початкових шкіл департаментом нижчої початкової освіти, яким керував професор А. Леценко було розроблено тимчасові навчальні плани та програми. Особлива увага була звернена на вивчення рідної мови. Вважали, що вона мала найбільший вплив на виховання дітей. Нові програми шкіл були складені відповідно до вимог нової національної школи і уже в травні 1919 р. розсилались міським та повітовим органам освіти [281, арк. 1].

Нижчі початкові школи мали найбільш поширену мережу по усій території України, їх кількість за час революції значно зросла. Проте у науковій літературі можна знайти різні дані про їх чисельність. Автори колективної монографії "Українська культура" вважали, що на момент приходу до влади Директорії в Україні було 47208 українських народних шкіл [282, с. 73]. Таку ж кількість шкіл названо і у роботі "Українська революція і державність" [283, с. 152]. Дослідник А. Пижик на той же період називав іншу кількість шкіл. Він вважав, що нижчих початкових шкіл, які перебували на державному утриманні було 22600, із них 15 тис. українських [284, арк. 69]. В усіх названих роботах автори вказували їх сумарну кількість, не відокремлюючи число однокласних і двокласних нижчих початкових шкіл.

Чому ж існує така значна розбіжність у кількісних параметрах цих шкіл? Як уже згадувалось раніше це можна пояснити лише тим, що не завжди автори вірно розрізняють поняття "школа" та "шкільний комплект". Якщо А. Пижик називає лише кількість державних нижчих початкових шкіл, то автори вищезгаданих колективних монографій поняття "шкільний комплект" підміняють поняттям "школа". Підтвердженням цього можуть слугувати роботи очевидців шкільних реформ того часу. Так, у відомій роботі С. Постернака згадувалось, що у 1919 р. було 44575 комплектів однокласних та 2136 комплектів двокласних нижчих початкових шкіл [285, с. 61]. Не важко підрахувати, що їх сумарна кількість становила 46711 комплектів. С. Сірополко також писав, що у 1918 – 1919 навчальному році налічувалось 46711 комплектів нижчих початкових шкіл [286, с. 156]. Тому 46711 комплектів можна вважати як найбільш реальну кількість нижчих початкових шкіл, що існували в 1919 р.

Саме у цьому найбільш поширеному типі навчальних закладів було успішно проведено українізацію. Про це свідчить звіт про роботу департаменту початкової школи, датований вереснем 1919 р. У ньому говорилось, що при допомозі місцевого самоврядування і населення України перехід на викладання українською мовою нижчих початкових шкіл "зроблено досить легко" [287, арк. 26]. У цих школах вивчались також і предмети українознавства.

Що ж до вищих початкових шкіл, то чисельність їх зросла і на вересень 1919 р. становила 1193, з них 1086 – були державними. Більшість їх було відкрито за період революції, адже до 1917 р. їх було 357, у 1917 р. відкрито 321, а у 1918 р. – 440 [288, арк. 25]. Українізація їх, як вважало Міністерство освіти, проводилась планомірним шляхом введення до навчальних планів українознавчих дисциплін та обов'язкового навчання українською мовою перших класів. Повністю українськими вважали ті вищі початкові школи, що розпочали свою роботу у період революції, тому що однією з умов їх відкриття було те, щоб процес навчання у них здійснювався українською мовою [289, арк. 25 зв.]. Отже, можна вважати, що українізація у нижчих та вищих початкових школах пройшла успішно, у відповідності до розроблених планів.

Найбільш складно проходила українізація середніх загальноосвітніх шкіл, тобто гімназій та реальних шкіл. Загальна їх чисельність за роки революції зросла більше ніж на половину. Загальну уяву про їх кількість можна отримати з наступної таблиці [290, арк. 1-3].

Таблиця 2. 3

Чисельність середніх загальноосвітніх шкіл на 1 січня 1919 р.

№	Школи	Державні	Громадські	Приватні	Разом
1	Чоловічі гімназії	143	243	88	474
2	Реальні школи	41	20	9	70
3	Жіночі гімназії	18	166	178	362
	Разом:	202	429	275	906

За даними "Енциклопедії українознавства" на кінець 1918 р. існувало близько 150 українських гімназій [291, арк. 382]. Проте на основі архівних матеріалів можна стверджувати, що кількість діючих українських середніх загальноосвітніх шкіл на 1 січня 1919 р. було 138 [292, арк. 10 зв.]. Причому, як вказував директор департаменту вищої середньої школи А. Синявський, до Міністерства освіти надійшло кілька сот прохань про подальше відкриття українських гімназій та реальних шкіл, а також про прийняття на державне утримання уже існуючих українських шкіл [293, арк. 10 зв.]. Крім того, одним з позитивних досягнень українізації середніх шкіл стало запровадження обов'язкового вивчення українознавчих дисциплін у всіх без винятку школах.

Але на шляху українізації цих шкіл доводилось долати найбільше перешкод. Тому Міністерство освіти намагалось допомогти учням та учителям у якомога скорішому переході на навчання українською мовою. Так, у зв'язку з введенням з січня 1919 р. обов'язкового навчання українською мовою Міністерство освіти запропонувало керівникам шкіл здійснити ряд заходів, які б допомогли учням успішно перейти на навчання рідною мовою. На перших порах (протягом півріччя) учні могли відповідати на заняттях мовою, яку вони знали краще. В ході першого року навчання письмові вправи з різних навчальних дисциплін потрібно було виконувати українською мовою, але допущені граматичні помилки не впливали на оцінку письмової роботи [294].

З приходом до влади Директорії УНР почали відновлювати діяльність губернські та повітові комісари освітніх справ. Разом з тим, при органах місцевого самоврядування залишались відділи, які керували шкільними справами. Не завжди між цими освітянськими керівниками існувало порозуміння з виробничих питань. Так, для активізації процесу українізації шкіл м. Одеси Міністерство освіти видало розпорядження про здійснення контролю з боку губернського комісара освіти за роботою учителів українознавства. У відповідь на це міська управа відмовилась видавати заробітну плату учителям українознавства та тим освітянам, які отримали призначення на роботу від комісара освіти. Небажання сприяти процесу українізації шкіл м. Одеси з боку органів місцевої влади виявлялось також і в тому, що чотири місяці учителі початкових шкіл, які перейшли на викладання українською мовою, не отримували заробітної плати. Такі дії органів місцевого самоврядування, на думку помічника губернського комісара освіти М. Хвоста, несли велику загрозу існуванню українських шкіл й усій справі українізації. Втративши надію на її вирішення, він просив представників шкільного відділу Міністерства освіти допомогти у цій справі [295, арк. 18-18 зв.].

Для сприяння у подоланні подібних проблем у червні 1919 р. наказом виконуючого обов'язки міністра освіти Н. Григоріва була утворена анкетно-ревізійна комісія. Вона мала право знайомитись з навчальним та господарським станом шкіл, а при потребі розслідувати конфліктні ситуації [296]. 22 вересня 1919 р. Директорія затвердила закон про утворення цих комісій та про виділення коштів на їх утримання [297, арк. 67]. Нова контролююча структура під час перевірки шкіл особливу увагу звертала на питання: 1) що робиться школою у справі українізації?; 2) чи готова школа з існуючим штатом учителів до виконання вимог Української держави?; 3) що зроблено у справі національного виховання учнів?

Після перевірки середніх шкіл м. Кам'янця-Подільського комісія констатувала, що у більшості з них українізація проходить формально, частина учителів не виявляють до неї інтересу, продовжують проводити уроки та спілкуватись з учнями російською мовою. Така робота учителів впливала на виховання учнів, які також мали досить низький рівень національної свідомості [298, арк. 1-4].

Не маючи можливості проводити українізацію шкіл по усій території України, Міністерство народної освіти намагалось проводити рішучу дерусифікацію навчальних закладів на Поділлі. У вересні 1920 р. був розроблений проект закриття російських вищих та середніх навчальних закладів і переведення їх на викладання українською мовою. Кількість російських середніх шкіл повинна була залишитись такою, що відповідала б процентному співвідношенню російського населення в Україні. Педагогічні колективи шкіл, що закривались,

автоматично переходили до штату нових українських шкіл. Протягом одного року учителям дозволялось проводити заняття російською мовою за умов обов'язкового переходу через рік на викладання українською мовою [299, арк.19]. Але ці намагання були лише декларативними і не були втілені у життя.

Досліджені матеріали засвідчують, що за Директорії УНР дуже гостро стояло питання забезпечення шкіл кваліфікованими учителями. Головними причинами їх нестачі було розширення шкільної мережі та збільшення кількості навчальних комплектів, а також призив учителів-чоловіків до української армії. Тому виникала потреба заміщення вакантних посад навіть такими особами, які не мали відповідної педагогічної освіти. Також бували випадки, про які згадувалось у звіті Міністерства освіти за січень 1919 р., коли один і той же учитель викладав українську, німецьку і латинську мови, тобто мав значне навчальне навантаження [300, арк. 2]. Особливо велика нестача була учителів українознавства. В учительському середовищі того часу з'являється новий термін "замісники", тобто ті новопризначені учителі, що прийшли працювати до школи замість призваних до армії. За неповними даними у восьми повітах Волині таких було 419, у чотирьох повітах Херсонщини - 344, у чотирьох повітах Катеринославщини - 154, у чотирьох повітах Чернігівщини - 116 і в п'яти повітах Полтавщини - 142 замісники [301, арк. 47-50]. Кадрові проблеми значною мірою впливали на якість викладання навчальних дисциплін.

Крім вищезазначеної, виникали й інші проблеми переходу шкіл на національні рейки навчально-виховної роботи. Типову картину подолання труднощів описував у своєму звіті від 9 квітня 1919 р. Волинський губернський комісар М. Черкавський [302, арк. 62-63]. Він вказував на негативне ставлення окремих голів земських управ до української справи. Всупереч бажанню населення вони не давали дозвіл на відкриття українських шкіл, не оплачували учителям грошових доплат та "витісняли" кращих учителів, як це було у Новоград-Волинському та Овруцькому повітах. У Луцькому та частково у Дубенському і Кременецькому повітах народні школи "зруйновані військовими діями і навіть при щирому бажанні...відновити в них навчання нічого зробити неможливо". Краще забезпечені народні школи учителями та підручниками у Житомирському, Рівненському та, частково, у Острозькому і Кременецькому повітах. Із вищих початкових шкіл краще функціонували ті, що були створені на базі церковно-приходських шкіл. В основному всі вони забезпечені новими приміщеннями, мають достатню кількість учителів, поступово перейшли на нові навчальні плани і проводять навчання українською мовою.

За повідомленням губернського освітнього комісара, українізація середніх шкіл проходила гірше. Хоч з початку 1919 р. викладання усіх навчальних дисциплін повинно вестись українською мовою, у Рівненській реальній школі ще й у квітні 1919 р. не викладалась навіть українська мова. М. Черкавський відзначив як кращі Житомирську першу та Луцьку гімназії, в яких перехід на викладання українською мовою, завдяки їх директорам та педагогічним колективам, пройшов безболісно. З відкриттям українських гімназій в губернії справи теж були не зовсім добрими. Деякі з них не мали державного фінансування, важко було знайти відповідні приміщення, не завжди вони були забезпечені кваліфікованими учителями. Тому були окремі випадки їх закриття. Подібні до вказаних були проблеми і в інших губерніях України.

Для визначення перспектив створення національної системи освіти та її українізації у січні 1919 р. було скликано з'їзд директорів українських гімназій. Для вироблення порядку денного та підготовки матеріалів з'їзду було створено організаційний комітет. До його складу входили: директор департаменту середньої школи А. Синявський, директори Київських гімназій – третьої – І. Власенко, четвертої – М. Пирогів, п'ятої – К. Пілінський. З'їзд проходив 10-14 січня 1919 р. і на ньому були присутні представники з 50 населених пунктів України [303, арк. 87].

На основі інформації з місць можна судити про основні проблеми, що були в роботі українських гімназій. Основною перешкодою в їх діяльності була відсутність майже в усіх українських школах свого власного приміщення. Тому навчальний процес у них проходив у другу зміну, а в першу – навчалися учні російських шкіл, яким належали приміщення. У їх розпорядженні було все обладнання, кабінети, бібліотеки.

Значною проблемою в роботі українських гімназій були також фінансові питання. Частина шкіл існувала за рахунок коштів місцевого самоврядування, а із зростанням інфляції їх катастрофічно не вистачало. Тому у виступах директорів Драбівської гімназії Корнієнка, Біло-Церківської – Міляшкевича, Олександрівської – Нестеровського, Кобищанської – Л. Сельського та інших звучав заклик до Міністерства освіти вжити необхідних заходів, щоб всі українські гімназії були включені до складу державних" [304, арк. 55, 58-60, 68]. В інформаційних матеріалах, підготовлених до цього з'їзду, говорилося, що за період 1918 - 1919 навчального року було відкрито 50 гімназій (40 класичних та 10 реальних шкіл). Вісімнадцять працювали в складі поки що одних молодших класів, тридцять – у складі старших і дві – як повні гімназії. Але за державний коштом утримувалось лише 52 українські гімназії [305, арк. 75], разом з тими, що були відкриті раніше. Ось тому питання переведення всіх українських гімназій на фінансування з державної казни і стало одним з головних в процесі обговорення.

13 січня 1919 р. на з'їзді виступив міністр народної освіти І. Огієнко. Він зосередив увагу на завданнях формування національної системи шкільної освіти. Основними з них були: 1) необхідність розробки навчального плану та програм, які б відповідали новим умовам шкільного життя; 2) вивчення в усіх типах шкіл українознавчих дисциплін; 3) середня школа повинна стати доступною для усіх верств населення; 4) українські школи повинні бути забезпечені власним приміщенням, а також кваліфікованими учителями; 5) покращення матеріального стану учителів. Міністр попросив присутніх обговорити ці питання та запропонувати, які заходи в реформуванні освіти повинні здійснюватись першочергово, а які – згодом.

Подальшу роботу з'їзд продовжував у чотирьох комісіях: навчання і виховання, помешкання і бурси (гуртожитки), підручники і приладдя та проблеми матеріальної допомоги недержавній українській середній школі.

За результатами роботи комісії та загальних засідань з'їзду було прийнято вісім постанов, в яких визначені основні перспективи розвитку української середньої школи [306, арк. 90-94]. У постанові "Про навчання і виховання" йшлося про утворення єдиної національної, демократичної, автономної української школи, в якій би учні змогли навчатися від нижчої до вищої школи без жодних перепон. Держава повинна встановлювати програмовий мінімум, виконання якого повинні обов'язково дотримувались у школах протягом повного курсу навчання. Поряд із гуманітарними та математичними навчальними дисциплінами в школах повинні вивчати місцевий матеріал, пов'язаний із розвитком природничих, економічних та історичних аспектів. У всіх класах середніх шкіл потрібно збільшити обсяг часу для вивчення рідної мови і літератури. Було також ухвалено при Міністерстві народної освіти утворити комісію для розробки шкільних типових навчальних планів та програм з короткими методичними рекомендаціями до них.

Щодо шкільних приміщень було вирішено, що всі українські середні державні школи повинні бути забезпечені власними приміщеннями. Знову, як і за часів Центральної Ради, повернулись до ідеї поділу існуючих навчальних приміщень і всього майна державних шкіл між національними школами. З цією метою виникла необхідність створення при Міністерстві освіти окремого підрозділу. Крім того, було запропоновано державним органам, незважаючи на складність військової і економічної ситуації, використовувати шкільні приміщення тільки за їх прямим призначенням. А будівлі, зайняті для військових потреб, повинні бути терміново звільнені. Рекомендувалось при кожній українській державній середній школі влаштувати бурси (гуртожитки) за державний кошт. Це б давало змогу розширювати число учнів українських шкіл за рахунок дітей сільської місцевості, де такі школи були відсутні.

У постанові "Про підручники та приладдя" вказувалось на дуже скрутне становище із забезпечення школярів українськими підручниками. Тому пропонувалось покращити роботу видавничого відділу міністерства, придбати необхідне обладнання та папір для власної друкарні. В новоутворених українських гімназіях було відсутнє обладнання для шкільних кабінетів і майстерень. Тому ставилось завдання якнайшвидше розв'язати цю проблему. Крім того, була велика потреба в забезпеченні кожної української школи педагогічним персоналом з вищою освітою. Для того, щоб учителі не залишали шкіл, пропонувалось здійснювати оплату їхньої праці на рівні прожиткового мінімуму. Досягнути його можна було шляхом значного підвищення оплати праці учителів.

Для обговорення актуальних проблем викладання української мови було вирішено на Великодні свята скликати з'їзд учителів рідної мови. А на червень було заплановано провести загальнопедагогічний з'їзд. Однак через зміни військово-політичної ситуації вони так і не були проведені.

Отже, на з'їзді діячів середньої школи його учасники з'ясували стан справ в українській школі та обговорили перспективні напрямки реформування шкільної освіти. Наголошувалось, що новоутворені українські школи були в значно гіршому становищі, ніж школи, що існували раніше і які продовжували навчання російською мовою. Тому учасники з'їзду запропонували ряд важливих змін, як в системі навчання і виховання, так і в матеріальному утриманні системи шкільної освіти. Уряд Директорії та Міністерство народної освіти намагались встановити тісні зв'язки з керівниками та авторитетними діячами української школи для визначення основних напрямків її реформування. А українізація школи стала головним напрямком у цих перетвореннях.

Своє слово в реформуванні шкільної освіти висловили також представники українського учительства. До Всеукраїнської учительської спілки з різних куточків України надходили пропозиції про необхідність термінових шкільних реформ. Центральне бюро спілки від імені учителів України подало Директорії УНР "Меморандум", в якому висловили свої побажання щодо освітянських реформуваних найближчого часу [307]. Вони вимагали негайного поділу шкіл між найбільшчисельними національностями. Той проект, що був розроблений Центральною Радою, а потім ліквідований гетьманським урядом, слід терміново проводити в життя. Також потрібно було здійснити рішучий крок у напрямку до обов'язкового загального, рівного і безкоштовного навчання дітей до 14 - річного віку. В основу цих реформуваних потрібно було покласти ухваленій у загальних рисах ще в серпні 1917 р. на другому учительському з'їзді проект єдиної школи, а також видати усі підготовлені до друку навчальні плани та програми.

Потребували термінового вирішення і багато інших питань. Центральне бюро звертало увагу Директорії на необхідність змін у шкільних адміністраціях. За його твердженням, у шкільних державних закладах України "процвітає" саботаж та повне ігнорування розпоряджень центральної влади. Було вказано на відомі факти, що мали місце у Прилуках та Радомишлі, коли директори державних гімназій закривали українські класи, перевівши дітей до російських. Або, як в окремих школах Києва та Полтави, де директори "відверто не визнавали української влади". Такі керівники шкіл, на думку авторів документа, повинні в першу чергу звільнитись. Взагалі виникла потреба ґрунтовної реформи шкільного управління, адже на той час на місцях не було повноцінних освітянських керівних органів. Пропонувалось призначити, хоча б тимчасово, представників міністерства на місцях з широкими повноваженнями та з метою детальної перевірки діяльності шкільних установ.

Характеризуючи становище нижчої школи, у "Меморандумі" наголошувалось, що вона перебувала в найбільш сприятливих умовах у справі українізації, хоч для неї ще не вистачало добре розроблених навчальних програм та підготовлених учителів. Пропонувалось для проведення в життя ідеї національної школи провести

екзамени на право навчання в українській школі.

Дещо гірше становище з українізацією було у вищих початкових школах. У них ще за Гетьманату ввели навчання українською мовою в молодших класах. Але, через низький рівень контролю за виконанням міністерських розпоряджень в окремих школах до українізації не приступали. Існували також проблеми із забезпеченням їх кваліфікованими учителями та новими програмами й підручниками.

Найбільш складне становище з українізацією залишалось у середній школі. В основній своїй масі її учителі ставились вороже до ідеї національної школи. Не випадково, що вони майже всі вступили до російського професійного союзу, а не до Всеукраїнської учительської спілки. Тому у "Меморандумі" пропонувалось ввести іспити для набуття права навчати в державних школах України. Формування мережі українських середніх шкіл на попередніх етапах революції йшло в основному за рахунок відкриття нових навчальних закладів. Центральне бюро профспілки пропонувало надалі не стільки відкривати нові школи, "скільки перетворювати ті, що вже існують на державні кошти". Пропонувалось також змінити загальні принципи у сфері навчання і виховання в школі. Всі ті вказівки, що надсилались до школи в гетьманські часи, не мали єдиної спрямованості, а являли собою розрізнені циркуляри, логічно не пов'язані між собою. Тому школа не мала виховного чинника, а серед молоді стало поширеним явищем вступ до добровольчих загонів.

Планувалось також створити державний будівельний фонд для спорудження нових шкільних будинків, а також відкриття особливого кредитного фонду, з якого б видавались позички місцевим органам самоврядування на їх спорудження. Не обійшли увагою також проблеми підготовки учителів та їх матеріального забезпечення. Повітові курси українознавства у тій формі, в якій проводились в попередні роки, не досягали бажаних результатів лише через те, що їх слухачі не складали іспитів з українознавства. Була поставлена вимога щодо необхідності їх проведення, щоб учителі підготувались до них, адже майже всі були слухачами курсів. Крім того, пропонувалось відкрити довготривалі курси учителів в губернських центрах, а також заснувати нові учительські інститути. Але привабити до школи талановитих людей можна, лише створивши необхідні умови, які б задовольняли людину. А в Україні у той час "учителі...буквально пухли з голоду". Земські та міські управи не лише не виплачували обов'язкову надбавку, а іноді затримували ще й основну зарплату з державної скарбниці. Тому Центральне бюро учительської профспілки пропонувало негайно виробити норму оплати учительської праці відповідно до прожиткового мінімуму, ввести державне страхування їх життя та організувати пенсійний фонд. Разом з тим заявило, що буде підтримувати тільки ту державну політику, яка базуватиметься на створенні "національної, єдиної, загальнодоступної школи на Україні". Виступаючи за рішучі шкільні реформи, учительська спілка не відкидала і розумної критики, що давало б змогу вносити необхідні корективи в їх хід. Подаючи цей "Меморандум" до Директорії, керівники учительської профспілки сподівались, що таким чином "допоможуть революційному українському уряду вирішити необхідні питання реформування школи".

Отже, Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки, звертаючись до Директорії УНР з "Меморандумом", вітало її намагання негайно приступити до вироблення проекту загального і безкоштовного навчання в школах та висловило свої побажання щодо планів реформування шкільної освіти в найближчій перспективі. Директорією було прийнято ряд важливих рішень в напрямку шкільних реформ. Не осторонь цих проблем були і освітянські громадські організації, які висловлювали своє бачення цих перетворень. Але практичній реалізації задуманого заважало те, що майже вся доба існування УНР була часом безперервної і нерівної збройної боротьби проти кількох потужних зовнішніх противників. З одного боку наступали війська більшовицької радянської Росії, а з іншого - білогвардійські сили, що спрямовувались державами Антанти. Уже 19 січня 1919 р. розпочинається евакуація урядових установ з м. Києва, а 1 лютого столицю залишила Директорія. Починається період постійного мігрування її по території України: Вінниця, Проскурів, Рівне, Станіслав, Ка'мянець-Подільськ, а згодом і до Тарнова (Польща). Часті зміни місць перебування керівництва УНР ще більше ускладнювали управління державою та різними галузями господарства. Одночасово зменшувалась і територія, контрольована Директорією.

Перебуваючи у надзвичайно складних умовах, працівники Міністерства народної освіти продовжували розробляти плани реформування школи. Особливо це стосувалось роботи по завершенню проекту єдиної школи на Україні, перша частина якого була підготовлена ще за часів Центральної Ради. Але завершено роботу над рукописом і віддруковано першу книгу "Основна школа" в 1919 р. у Кам'янці – Подільському [308]. Друга книга проекту "Колегія" була передана до друку 6 квітня 1919 р., коли уряд Директорії знаходився у Вінниці. Але під час термінової евакуації, що відбувалась у червні місяці, рукописи проекту так і залишились у Вінницькій друкарні [309]. Лише після кількох евакуацій, зупинившись у м. Тарнові, керівник комісії по розробці проекту єдиної школи П. Холодний провів значну роботу по відновленню втраченого тексту. На основі протоколів засідань комісії та деяких сторінок чорнових записів рукопис було відтворено. З прибуттям до м. Тарнова в евакуацію педагога Л. Бачинський, В. Горбачевський, С. Донченко, В. Злотчинський, Л. Левицький, А. Чернявський, Л. Чекаленко закінчили розробку навчальних програм для третього ступеня шкіл з природознавства, гігієни, бухгалтерської комерційної арифметики, хімії та технології.

Проект єдиної школи "Основна школа" мав чотири розділи: "Загальна частина", "Роль науки, релігії, мистецтва, руханки та розвиток громадянського чуття у виховній школі". Третій та четвертий розділи були присвячені викладу навчальних планів та програм освіти першого і другого ступенів.

У першому розділі визначались загальні принципи будівництва школи в Україні. В ньому наголошувалось, що "єдиною школою ми будемо називати нормальну з педагогічного боку школу, через яку повинні проходити всі діти даної держави", незалежно від соціального, майнового, станового положення, статі,

релігійних, політичних переконань [310]. Головне завдання нової школи полягало у вихованні дитини, а до реформування її основним завданням було навчання дітей. Весь навчально-виховний процес повинен будуватись так, щоб у центрі його завжди була дитина як індивідум з її природними здібностями і задатками. Тоді сам процес навчання буде засобом виховання.

Нова школа повинна стати національною. Це означало, що дитина, перш за все, повинна познайомитись з природними та соціальними умовами життя свого народу, а потім уже дізнаватись про історію й культуру інших народів світу. Найважливішим чинником виховання і пізнання повинна стати рідна мова, роль якої на перших двох ступенях школи є особливо важливою. З іноземних мов на перше місце повинна посісти російська, вивчення якої варто розпочати з 3-4 року навчання.

Школа виховання повинна була стати й "школою діяльною", тобто, ввібрати в себе "трудоий принцип життя". Вважали, що використання фізичної праці розширить виховні можливості школи, тому праця повинна зайняти чільне місце в ній. Але щоб фізична і розумова праця в школі не була шкідлива для здоров'я дитини. До завдань загальноосвітньої школи не повинно входити навчання якогось ремесла.

Отже, українська школа повинна була стати єдиною, трудовою, національною, виховуючою і загальноосвітньою.

Другий розділ проекту з'ясував питання про роль, місце значення наукових знань, рідної мови, іноземних мов, мистецтва, релігії, фізичного виховання у формуванні особистості учня. У третьому і четвертому розділах проекту викладені навчальні плани та програми першого та другого ступенів єдиної загальноосвітньої школи. Іспитів для переходу учнів із одного ступеня навчання до іншого не передбачалось. Основна школа мала однакові навчальні плани, а для третього ступеня "Колегії" були розроблені їх кілька варіантів: гуманітарний, реальний, економічний [311, арк. 1 зв.]. Передбачалось цей проект обговорити з фахівцями, а потім передати його на затвердження владі. Однак евакуація Директорії, встановлення на Україні радянської влади не дали змоги довести справу до кінця і втілити його в життя [312].

Ще один документ, розробка якого була завершена за часів Директорії, був "Статут єдиної школи" [313]. Цей документ врегулював багатогранну діяльність української школи, визначав її завдання, права та обов'язки, а також правові норми діяльності педагогічної ради та адміністрації, учителів, вихователів, обслуговуючого персоналу та учнів. У сімдесяти семи пунктах статуту визначали основні правові положення життєдіяльності реформованої школи. Передбачалось, що єдина школа буде дванадцятикласною і поділятиметься на три ступені: перший (початкова основна школа) становитиме чотири роки навчання (1-4 класи), другий (старша основна школа) – чотири роки навчання (5-8 класи) і третій (колегії) - чотири роки (9-12 класи). Навчання в школі здійснюватиметься "рідною мовою кожної нації, що живе на Україні". Розподіл шкіл на національній основі здійснюватиметься Міністерством народної освіти у погодженні з міністерством у справах відповідних національностей за рішенням губернських шкільних рад. Передбачалось, що кількість шкіл різних національностей буде відповідати процентному співвідношенню національного складу населення України. Навчальні плани і програми шкіл з неукраїнською мовою викладання повинні затверджуватись Міністерством народної освіти у погодженні з міністерством відповідної національності. Але українознавчі предмети повинні бути включеними до навчальних планів всіх шкіл національних меншин.

Ідея поділу шкіл між найбільшими національними осередками, що мешкали на території України, і навчання в них рідною мовою виникла ще за часів Центральної Ради. Але з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ця робота була припинена. За часів Директорії до цієї ідеї повернулись знову і в проекті єдиної школи та її статуті вона отримала документальне підтвердження. Саме таким чином намагались вирішити проблему мови викладання у школах різних національностей, що проживали на Україні. А разом з тим вирішувалось би питання українізації основної маси середніх шкіл. Адже 75% населення становили українці, тому відповідно така ж кількість шкіл повинна була перейти на викладання українською мовою. Хоч була надана можливість росіянам, євреям і полякам створювати школи з рідною мовою навчання, планувалось також, що в усіх національних школах будуть вивчатись українознавчі предмети: українська мова і література, історія та географія України.

Проте ситуація значно погіршилась у зв'язку з наступом радянських військ Росії. Наприкінці 1920 р. Директорія остаточно втративши контроль над територією України емігрує до м. Тарнова (Польща). У той же час, після невдач на початку 1918 р. й першої спроби закріпити свою владу в Україні, РКП(б) і уряд більшовицької Росії неполишали своїх намірів знову утвердитись на українській землі. На початку січня 1919 р. був утворений український фронт під командуванням В. Антонова-Овсієнка з метою витіснення Директорії з території України. Протягом січня – початку лютого під контролем червоних були Чернігів, Полтава, Кременчук, Катеринослав та інші міста й села. 5 лютого було захоплено м. Київ. Причому радянським військам доводилось воювати не лише проти армії УНР, а й білогвардійців Денікіна та військ Антанти, що висадились на півдні республіки.

Лівобережжя України перебувало під більшовицькою владою з лютого до серпня 1919 р. За цей час розпочалося руйнування основ національної школи, започаткованих попередніми українськими урядами. В загальноосвітніх школах розпочали реформу на основі прийнятого в Росії "Положення про єдину трудову школу". Народний комісаріат освіти визнав за необхідне мати в школах усіх типів "як обов'язковий предмет одну з місцевих мов і історію й географію України" [314, с. 156-157]. Але на місцях не завжди підтримували українську школу. Це значною мірою залежало від прихильності до неї керівників місцевих органів влади та відділів освіти. Тому на території Полтавщини, частині Чернігівщини й Київщини українська школа продовжувала розвиватись. Проте на іншій території, надана населенню можливість самовизначення щодо

мови навчання в школі давала змогу противникам української ідеї фактично руйнувати започаткований процес українізації [315, с. 38]. Радянські каральні органи знаходили ворогів серед українських освітніх діячів. Після того як більшовицькі війська залишили Київ, у журналі "Вільна українська школа" з'явилося повідомлення про арешти та розстріли відомих українських педагогів І. Гавриша, В. Науменка, А. Пінчука та Ю. Щириці [316, с. 66-72].

Проте вже на початку осені 1919 р. значна частина території України опинилась під владою генерала А. Денікіна. Саме у цей час було створено найбільше перепон у розвитку української школи. Наказом № 22 генерала Май-Маєвського проголошувались "Основные положения принятия особым совещанием по вопросу об украинских школах". У них йшла мова про те, що в усіх школах, які існували до появи "украинских властей" і викладання у них проходило російською мовою, а потім змінилось на "малороссийскую", знову повинні повернутись на навчання російською мовою. Уже існуючі навчальні заклади з українською мовою викладання могли існувати лише за умов їх утримання приватними особами та товариствами. Викладання українознавчих дисциплін таких як історія та географія України, скасовувалось, а української мови й літератури – дозволялось, але як необов'язкових предмерів. Цей наказ викликав невдоволення не лише в українських педагогів, значної частини населення, а й керівників земських управ. З різних куточків України йшли листи і звернення до представників нової влади. Тому окупаційному денікінському режиму довелось давати роз'яснення щодо проблем існування українських шкіл. Згідно розпорядження "Вводного к штатам закона 4-го июля 1919 года" було дозволено цим навчальним закладам отримувати "пособия от казны" й користуватись допомогою земств, міських управ та різних товариств [317, с. 90]. А от предмети українознавчого циклу вже ставали необов'язковими для вивчення і зникали з навчальних планів окремих шкіл.

Період денікінщини був справжнім випробуванням з виживання для української школи. Хоч денікінці їх не закривали, але й коштів на їх утримання не виділяли. Вони стверджували, що коли українська школа й насправді здатна до життя і має міцну опору під собою, то "народ, широкі його маси підтримають її матеріально й вона буде існувати, коли ж ні, то вона пропаде, а тим самим дасть доказ своєї непотрібності й несвоєчасності". Але як підтверджують публікації журналу "Вільна українська школа" місцеве населення підтримало існування української школи. За її збереження виступили також громадські організації, а саме: Товариство шкільної освіти, учительська спілка, "Просвіта", кооперативні об'єднання та інші. Тому українські школи зберігались не лише в селах, а й у великих культурних центрах – Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Херсоні [318, с. 95].

Отже, за складних умов денікінської окупації українські школи вижили лише завдяки підтримки з боку населення, громадських організацій та провідних педагогів того часу. Це значною мірою вплинуло на їх подальшу долю і за радянського часу.

Білогвардійський уряд протримався в Україні не довго. 15 грудня 1919 р. червона армія увійшла в м. Київ. На початку 1920 р. радянська влада була відновлена на більшій території України.

Позиції більшовицької влади до української школи можна простежити на основі прийнятих ними рішень та вказівок. Проголосивши право націй на самовизначення, а також враховуючи позитивне ставлення до української школи значної частини населення України, радянська влада підтримала потребу її існування. Але замість школи національної вона планувала будувати трудову, комуністичну, поклавши в основу навчання і виховання марксистсько-ленінське вчення. З метою прискорення переходу від національних принципів до комуністичних 2 травня 1920 р. було видано розпорядження завідуючим губернських відділів освіти. В ньому говорилось про використання українських національних форм культури як засобу комуністичного виховання мас. В ході проведення літніх курсів підготовки працівників освіти обов'язково вводили до програм українознавство та українську мову, які мали стати "джерелом живого розуміння сучасного соціально-економічного і культурно-побутового стану України" [319, с. 16]. В школах продовжували вивчати українознавчі дисципліни. Саме наявність їх мала засвідчити лояльність радянської влади у національному питанні, а разом з тим і намагання таким чином отримати підтримку з боку українського населення.

Остаточне перетворення української національної школи в школу комуністичну відбувається з прийняттям 15 червня 1920 р. "Постанови про проведення в життя 7-річної Єдиної Трудової Школи". На її основі всі середні, а також близькі до них за навчальними планами громадські й приватні школи реорганізовувались у 7-річні [319, с. 31]. Школа ставала єдиною, загальноосвітньою, спільною для навчання хлопчиків і дівчат.

Яку ж позицію щодо українізації займала Компартія України? Розпочата українізація загальноосвітніх шкіл та піднесення національної самосвідомості серед населення значною мірою вплинуло і на позицію ЦК КП(б)У щодо проблем українізації й зокрема на введення української мови в діловодство та використання її у роботі партійних та державних установ. З цією метою було створено спеціальну комісію для вироблення заходів з українізації. На початку вересня 1920 р., звергаючись з листом до Центрального комітету КП(б)У член комісії, письменник В. Блакитний рекомендував, з чого потрібно розпочати роботу по введенню фактичної рівноправності мов на Україні [320, арк. 45-46]. Автор запропонував провести низку організаційних заходів. На його думку, народний комісаріат освіти мав розробити і реалізувати план навчання української мови радянських та партійних працівників, видати підручники, словники, посібники, провести короткострокові курси. З метою подолання зневажливого ставлення до української мови радянських службовців він рекомендував видати наказ, який би визначав конкретні строки її вивчення. В. Блакитний вважав за необхідне подолати засилля російської мови в літературі та інформаційній сфері, називаючи пресу "великим оружиєм русифікації". Тому він пропонував обережними, але рішучими заходами подолати таке "ненормальне"

становище. Разом з тим він вважав за доцільне усіх українських спеціалістів, які знають українську мову і працюють по усій території радянської держави перевести на Україну. Автор писав, що буде радим, коли висловлені думки викличуть дискусію у партійній пресі і підготують обговорення цього питання на Всеукраїнській партійній конференції. А вже наприкінці вересня 1920 р. Раднарком прийняв постанову "Про запровадження української мови в школах і радянських установах" [321, с.509]. Наркомату освіти терміново доручалось розробити і приступити до втілення в життя програми широкої українізації навчальних закладів, забезпечити їх кваліфікованими педагогічними кадрами, навчальними посібниками тощо.

Отже, процес українізації, започаткований українськими урядами в 1917-1920 рр. та значна його підтримка з боку населення, дав поштовх до її продовження й радянською владою. Саме наприкінці 1920 р. ЦК КП(б)У висунув на порядок денний питання про рівноправність мов на території України та поширення української в різних сферах господарського життя.

На значній території України, де утворилась радянська влада для української національної школи настає складний період. Проте здійснений комплекс організаційних заходів з українізації шкіл національно-демократичними урядами у період революції, а також їх підтримка з боку населення значною мірою вплинули на збереження окремих елементів національної освіти. Такі навчальні дисципліни як українська мова й література, історія і географія України залишались в навчальних планах шкіл як обов'язкові предмети. З часом зміст цих дисциплін був позбавлений національної ідеї і замінений комуністичною, проте українські діти могли отримувати освіту рідною мовою.

Таким чином, з приходом до влади Директорії було проведено ряд організаційних заходів, які дали можливість прискорити темпи українізації загальноосвітніх шкіл. До них можна віднести прийняття закону про державну мову та видання наказу та інструкції Міністерства народної освіти про впровадження викладання українською мовою в усіх типах шкіл. Реалізації цих заходів сприяла розробка тимчасових навчальних планів та програм, а також спроба вирішити проблему забезпечення шкіл учителями. З метою підвищення темпів українізації середніх шкіл при комісаріатах освітніх справ були створені спеціальні комісії, що розглядали заяви учителів, які не мали змоги перейти на викладання українською мовою. Це давало змогу не лише прискорити темпи українізації, а й допомогти окремим учителям вивчити нову мову викладання. Характерною особливістю процесу українізації, а також шкільних реформ цього періоду було бажання з боку урядових структур знати думку керівників та учителів шкіл щодо перспектив шкільних реформ. Прикладом цього може бути "Меморандум", підготовлений на основі пропозицій учителів України та переданий від імені учительської спілки Директорії УНР. У ньому учителі пропонували ряд термінових змін по формуванню національної системи освіти.

Однак, по суті, процес реального реформування школи за часів Директорії тривав по всій території України не довго і був перерваний агресією радянської Росії за підтримки місцевих прорадянських сил, російського "білого руху" та держав Антанти. Значний вплив на стабільність у державі мала внутрішня анархія, з якою керівники Директорії не могли нічого вдіяти. В деяких регіонах та населених пунктах України влада змінювалась у 1919 р. десятки разів. За таких умов, коли фактично під контролем Директорії залишалось невелика територія, плани реформування шкільної освіти і її українізації носили здебільшого декларативний характер.

Складні випробування для української школи відбувались у період денікінщини, коли її утримання передавалось місцевим громадам, товариствам та іншим недержавним організаціям, а українознавчі предмети такі як історія та географія України не викладались, українська мова і література дозволялись як необов'язкові предмети. У цей непростий час українські школи вижили лише завдяки підтримки з боку населення, громадських та кооперативних організацій, патріотично налаштованих учителів. Ідея існування української школи так укоренилась у свідомості основної маси населення, що з нею мали рахуватись і керівництво радянської держави.

За період національно-демократичної революції в українізації загальноосвітніх шкіл було досягнуто значних успіхів. Нижча початкова школа в основному стала українською. У вищих початкових школах навчання перших класів проходило українською мовою та вивчались українознавчі дисципліни. Дві третини цього типу шкіл, тобто, які були відкриті у період революції, здійснювали навчання українською мовою. І навіть у загальноосвітніх середніх школах процес українізації мав позитивні зрушення. В усіх цих школах вивчався обов'язковий курс українознавчих дисциплін, а у 138 з них навчальний процес здійснювався українською мовою. Це і є підтвердженням того, що за період революції відбулись значні зміни в українізації системи шкільної освіти. З приходом до влади більшовиків вони змушені були рахуватись з українським національним відродженням, а в питаннях українізації школи продовжувати справи своїх попередників.

2. 4. Політика українських урядів щодо шкіл національних меншин (1917 – 1920 рр.)

Перехід загальноосвітніх шкіл на українську мову викладання, а також запровадження українознавчих дисциплін до навчального процесу були основними складовими українізації освіти у період державного відродження

1917 - 1920 рр. Етнонаціональна своєрідність України як багатонаціонального регіону, що мав великий відсоток російськомовного населення та в якому тривалий час навчання в школах проходило лише російською мовою, обумовила значні труднощі здійснення політики українізації. Не маючи досвіду вирішення важливих державних проблем, у тому числі і в галузі освіти, Центральна Рада розпочала пошуки шляхів їх розв'язання.

Знаючи про те, що четверту частину населення України становили національні меншини, неможливо було відразу розпочати суцільну українізацію. Потрібно було враховувати бажання щодо мовного питання представників інших національностей, що проживали на території України. Тому відносно них Центральна Рада проводила ліберальну політику. Уже в квітні 1917 р. Український національний конгрес гарантував права національним меншинам. Гостра дискусія точилась в ході третіх загальних зборів Центральної Ради 7 - 9 травня 1917 р., на яких йшло обговорення питання про відрядження уповноваженої української делегації до Росії з метою визнання права українського народу на національно-персональну автономію [322, с. 15]. До програми настанов делегації було включено й ряд освітянських питань, у тому числі негайної українізації не лише початкової, а й середньої та вищої школи.

Не добившись конкретних рішень від Тимчасового уряду, Центральна Рада в подальшому намагалась власними практичними кроками вирішити ці питання. З прийняттям II Універсалу в липні 1917 р. було реорганізовано Центральну Раду з виділенням 25% місць трьом найбільш чисельним національним меншинам: росіянам, євреям і полякам. Вони також були представлені у Генеральному секретаріаті, а згодом і у Кабінеті Міністрів УНР. III Універсал (листопад 1917 р.) визнав повне право за національними меншинами на вільний національний розвиток і уповноважив виробити статут національно-персональної автономії, остаточно затверджений 22 січня 1918 р. [323, с. 1739].

На освітянському рівні обговорення питання про забезпечення прав національних меншин було започатковано на I Всеукраїнському учительському з'їзді 5-6 квітня 1917 р. Хоч детального розгляду воно не мало, але в загальних постановках з'їзду було вказано, що школа на Україні "повинна бути національною, тобто українською, з забезпеченням прав меншостей" [324]. На перших порах питання створення шкіл для національних меншин не обговорювалось, а з'ясовувалась лише проблема зменшення кількості російських та збільшення чисельності українських шкіл у відповідності з процентним співвідношенням найбільш чисельних національностей, що проживали в Україні. Так, на засіданні Всеукраїнської шкільної ради 22 липня 1917 р. під час розгляду питання українізації шкіл були визначені перспективні плани шкільної ради та освітянського керівництва у цьому напрямку - " вимагати певного числа шкіл на підставі процентних даних" [325, арк. 2]. Малось на увазі процентне співвідношення населення України. Ці ж позиції були підтверджені і під час розгляду шкільною радою 17 серпня 1917 р. питання про нараду Київських учителів і її постанову про прийом дітей до

школи. У другому пункті ухвали значилось - вимагати від міської Думи " певного числа шкіл на підставі процентних даних", а "в районах з українською більшістю відвести школи для меншостей".

Надзвичайно важливим етапом у формуванні мережі національних шкіл в Україні стала нарада у справі організації народної освіти, яка проходила 15-20 грудня 1917 р. у м. Києві. У ній взяли участь 141 делегат з правом вирішального голосу: від земств - 46 осіб, від міст - 18, від учительських організацій - 61 особа, від Генерального секретаріату освіти - 5, від організаційного бюро наради - 8. З правом дорадчого голосу прибуло 50 делегатів. На нараді були представники найбільш багаточисельних народів України: українці, росіяни, поляки, євреї [326, с. 3].

Основною проблемою обговорення була проблема управління народною освітою в умовах багатонаціонального складу населення України. Одним з головних принципів керівництва освітою мав стати вільний розвиток національних шкіл. Відповідно до проголошеної III Універсалом національної політики, де було заявлено: "Народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Вкраїні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя", нарада вирішила загальне управління шкільними справами кожної національності передати відділам народної освіти національних генеральних секретаріатів і шкільним радам при них. На місцях під керівництвом відповідних секретаріатів створювались національні ради освіти: губернські, повітові, міські, сільські та інші. До їх компетенції входило все, що стосувалось освітньої справи даної національності, за винятком загальнодержавних справ, які розроблялись і контролювались Генеральним секретаріатом освіти і були обов'язковими до виконання для всіх національностей.

Генеральний секретаріат освіти повинен був об'єднати діяльність усіх національних освітніх інституції України, до складу його входила також Генеральна рада освіти. Вона була представлена національними радами освіти (по одному від росіян, євреїв і поляків та 4 від українців), національними центральними учительськими організаціями та представниками від спілки міст й земств.

Національні меншини, які проживали в Україні, мали право створювати свої національні ради освіти. До їх складу мали входити представники від місцевих громад, самоврядування, відповідної національної спілки учителів. Фінанси, які виділялись Генеральним секретаріатом освіти на шкільні потреби, розподілялись між національними секретарствами пропорційно кількості населення кожної національності.

Національні школи повинні були будуватись на основі "виняткової і вирішальної ролі ... рідної мови, укладу життя і дитячої психіки даної національності". Українську ж мову в школах національних меншин пропонувалось ввести лише з вищої початкової школи, причому "обов'язкову для шкіл, але не обов'язкову для учнів" [327, с. 10]. Це означало, що вивчення української мови було можливим за умов, коли у школі набиралась установа

кількість учнів, які виявляли бажання її вивчати. Щодо російської мови, то вона також була обов'язковою для шкіл, але не обов'язковою для учнів за умов, коли відповідна шкільна національна рада позитивно розглядала це питання і приймала відповідне рішення. Як українська, так і російська мови ставали обов'язковими для вивчення лише за умови, коли у школі набирався установлений мінімум бажаючих вивчати ці мови. Для усіх національних шкіл надавалось також право вибору навчальних програм за умов дотримання обов'язкових для всіх шкіл України норм.

Для втілення рішень наради в практичну площину Всеукраїнською шкільною радою у кінці грудня 1917 р. - на початку січня 1918 р. були розглянуті питання про "передачу національних шкіл тим чи іншим секретарствам" та про створення спеціального "статистичного апарату для з'ясування засобів розподілення шкіл по національностях" [328, арк. 54, 58]. Шкільною радою було створено комісію по обстеженню шкільного господарства України, національного складу учнів. До неї увійшли представники від секретарств великоруських справ І. Троцький, єврейських – Стражук і польських – Кульчицький. Головою комісії став П. Холодний [329, арк. 1]. Комісія на своїх засіданнях 15 і 17 січня 1918 р. виробила спеціальну анкетну картку, за якою потрібно було педагогічним радам шкіл визначити спеціальні комісії з участю представників національних меншин, яких визначали органи місцевого самоврядування, і дати відповіді на такі питання: [330, арк. 7]

1. Історія школи, адреса її, рік заснування, кому належала ініціатива та на які кошти засновувалась.

2. Капітали школи, прибутки та борги.

3. Садиба, кому належить, її розміри і вартість.

4. Скільки будинків і як вони використовуються, їх план та обміри, гігієнічні умови та їх стан.

5. Інвентар, меблі, їх кількість, стан та вартість, речі особливо цінні, перелік навчально-допоміжних посібників, перелік кабінетів, музеїв, майстерень, бібліотек, кількість обладнання та книг у них.

6. Склад учнів, кількість класів, паралелей, поділ учнів за національним складом.

Відповідь на останній пункт, тобто національність учнів, повинні були давати їх батьки у спеціальній окремій анкеті, завірених їх підписами.

Але у зв'язку із захопленням частини України разом із столицею м. Києвом більшовицькими військами, оперативно віддрукувати анкету в необхідній кількості та розіслати її по школах не вдалось. Відновлено владу Центральної Ради було лише у березні 1918 р. після підписання Брестського мирного договору та з приходом на Україну німецьких військ. Опинившись в умовах фактичної окупації, уряд УНР намагався здійснювати незалежні від окупантів заходи щодо розвитку своєї державності і в тому числі освітньої політики. Хоч в таких умовах це робити було неможливо.

16 березня 1918 р. відділ статистики департаменту загальних справ Міністерства народної освіти УНР підготував спеціальні пояснення щодо

заповнення анкетних карток та розпочав пересилку їх до шкіл. Термін повернення анкет до міністерства був встановлений 15 квітня 1918 р., та виконати цю справу своєчасно у тих умовах було просто неможливо. Господарська розруха паралізувала роботу залізниць, а разом з тим і поштових перевезень, тому надходження анкетних карток до місць призначення тривало до липня місяця. Про це згадували у своїх листах керівники багатьох шкіл. Тому і повернення їх до міністерства тривало аж до кінця 1918 р. Крім того, за цей час до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський і не в усіх директорів шкіл і нових керівників місцевих органів влади було бажання виконувати розпорядження неіснуючого уряду.

До Міністерства освіти анкетні картки надійшли з Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній.

За нашими підрахунками, з Волині надійшло 42 анкетні картки: з Житомирського – 14, Із'яславського – 3, Кременецького – 2, Ковельського – 1, Новоград-Волинського – 4, Овруцького – 4, Рівненського – 7, та Старокостянтинівського повітів – 4, а саме з 13 гімназій, 25 вищих початкових шкіл, 2 духовних і 1 учительської семінарії, та 1 реальної школи, тобто 8882 анкети [331, арк. 1-67]. Більшість опитаних батьків – 3972, або 44,7% вказали свою національність як українці, 947 або 10,7% - росіяни, 3059 або 34,5% - євреї та 119 або 1,3% належали до інших національностей. У кількох анкетах були внесені доповнення. В основному вони торкались мови викладання в школах, яку бажали батьки учнів. Таких було чотири анкети: з Із'яславських змішаної гімназії та вищої початкової школи, Іскоростенської та Рівненської жіночих гімназій. Причому, в усіх чотирьох перевагу віддавали російській мові викладання. Наприклад, в Рівненській жіночій гімназії із 641 опитаного 498 побажали російську мову викладання, 111 – єврейську, 14 – польську і лише 18 – українську [332, арк. 53].

Найбільшу кількість анкет було надіслано до міністерства з Полтавської губернії. Там було опитано 24578 жителів із 179 шкіл губернського центру та 13 повітів. У опитуванні брали участь батьки 24 гімназій, 34 вищих початкових шкіл, 109 нижчих початкових шкіл Хорольського повіту та інших навчальних закладів. Саме в Хорольському повіті були надіслані анкетні картки до всіх 174 нижчих початкових шкіл повіту, хоч повернули їх лише 115, з них у 109 було вказано національність учнів. За нашими підрахунками більшість опитаних батьків, або 84,8% визнавали себе українцями (20835), 1947 або 7,9% - євреями, 316 або 1,3% - поляками і 191 або 0,8% - представниками інших національностей [333, арк.1-214]. Звертає на себе увагу те, що в значній кількості шкіл не всі батьки учнів, які навчались у школах, повертали анкети назад або ж вказували свою національність. Керівники шкіл відзначали складнощі, що доводилось долати по їх заповненню, адже до шкіл надійшли анкети в кінці навчального року або ж у період літніх канікул, коли значно ускладнювалось спілкування з батьками. Анкетні комісії двох шкіл: Полтавської Маріїнської жіночої гімназії та Лубенської чоловічої гімназії доповнили також анкету питаннями про мову викладання. Причому в обох

школах перевагу віддавали російській мові.

Такого роду дописування в анкетах були не лише у вищезгаданих губерніях. Вони виявлені в анкетних картках незначної кількості шкіл 8 губерній України. Причому в усіх без винятку анкетах перевага віддавалась лише російській мові викладання. У цих записах наголошувалось, що бажання навчатись російською мовою були у представників різних національностей, а не лише у росіян. Ще одна із особливостей таких дописувань була та, що робили їх лише у школах губернських чи повітових центрів та великих міст і жодного не було - у сільській місцевості.

Характерною особливістю проведеного анкетування було те, що у школах, де навчались представники різних національностей, спостерігалось небажання проводити поділ навчальних приміщень, кабінетів, обладнання та засобів навчання між представниками різних національностей. Особливо керівники шкіл та й педагогічні колективи розуміли, що поділ всього шкільного майна не сприятиме порозумінню між представниками різних національностей, які проживали в Україні. В таких ситуаціях завжди будуть обділені і незадоволені. Крім того, поділ шкіл міг привести і до зменшення навчального навантаження учителів, а разом з тим і до зменшення і так мізерної заробітної плати. Ось тому у деяких анкетних картках вказувалось також і ставлення учителів та директорів шкіл до поділу шкільного майна. Так, анкетна комісія Сквирської жіночої вищої початкової школи на Київщині зробила такого роду запис. Нею було вказано, що поділ шкільного майна ними "визнається шкідливим для справи народної освіти". А в анкеті Шполянської вищої початкової школи у більш стриманому тоні було дописано, що "школа обслуговує просвітницькі інтереси всього населення без різниці в національностях".

Загальні результати опитування, за підрахунками автора, показані у наступній таблиці [334].

Таблиця 2.4

**Національний склад учнів загальноосвітніх шкіл
за результатами опитування.**

№	Губернії	Кількість повітів	Кількість шкіл	Кількість опитаних	Росіян	Євреїв	Поляків	Українців	Інших національностей
1.	Волинська	8	42	8882	947 10,7%	3059 34,4%	785 8,8%	3972 44,7%	119 1,3%
2.	Катеринославська	7	41	9349	2927 31,3%	1717 18,4%	317 3,4%	3900 41,7%	488 5,2%
3.	Київська	12	140	22838	3370 14,8%	5651 24,7%	1007 4,4%	12730 55,7%	80 0,4%
4.	Подільська	10	54	8718	591 6,8%	2829 32,5%	529 6,1%	4675 53,6%	94 1,1%
5.	Полтавська	13	179	24578	1289	1947	316	20835	191

					5,2%	8,9%	1,3%	84,8%	0,8%
6.	Харківська	9	36	6607	1206 18,3%	207 3,1%	115 1,7%	4994 75,6%	85 1,3%
7.	Херсонська	4	14	3312	553 16,7%	1080 32,6%	89 2,7%	1588 47,9%	2 0,06%
8.	Чернігівська	14	84	13854	2408 17,4%	2937 21,2%	384 2,8%	7993 57,7%	132 1%
	Разом:	77	590	98138	13291 13,5%	19427 19,8%	3542 3,6%	60687 61,8%	1191 1,2%

Отже, із наведеної вище таблиці можна зробити висновок, що за неповними даними проведеного опитування більше половини школярів загальноосвітніх шкіл, а саме 61,8 %, були українцями, біля 20 відсотків – були євреями, 13,5 % - росіянами, 3,6 % - поляками та 1,2 % - представниками інших національностей. Таке опитування в Україні було проведене вперше і дало змогу визначити представництво різних національностей у складі учнівської молоді.

Проте особливу увагу освітянське керівництво звернуло на підрахунки національного складу учнів у державних вищих початкових та середніх школах, тобто у тих, що підлягали поділу. Так у вищих початкових школах він був таким, як це показано в наступній таблиці [335].

Таблиця 2.5

Національний склад учнів державних вищих початкових шкіл

№	Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість опитаних	Національність			
					Росіян	Євреїв	Поляків	Українців
1.	Волинська	25	3442	3328	314	768	294	1889
2.	Катеринославська	17	2589	2441	694	178	20	1203
3.	Київська	87	17093	15634	1299	2476	441	11374
4.	Подільська	32	4132	3969	239	1024	262	2412
5.	Полтавська	32	4124	4013	89	179	19	3708
6.	Харківська	17	2070	1981	271	14	26	1650
7.	Херсонська	6	1704	1634	297	287	61	962
8.	Чернігівська	56	5764	4816	579	537	46	3611
	Разом:	272	40918	37816	3782	5463	1169	26809

Таким чином, у восьми губерніях України було проведене анкетування 272 державних вищих початкових шкіл. У них взяли участь 37816 учнів, тобто 92,4 % від загальної кількості. Найбільш повні показники національного складу учнів були з 32 шкіл Полтавщини – 97,3 % від загальної чисельності учнів цих шкіл, а найменше з 56 шкіл Чернігівщини – 83,5 %. За результатами анкетування більшість учнів вищих початкових шкіл – 26809 (70,9 %) були українцями, учнів єврейського походження було 5463 (14,4 %), росіян – 3782 (10 %) і поляків 1169 (3,1 %) та представників інших національностей – 593 (1,6 %).

По губерніях національний склад учнів державних середніх шкіл був таким: [336, арк. 39]

Таблиця 2. 6
Національний склад учнів гімназій та реальних шкіл

№	Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість опитаних	Національність			
					Росіян	Євреїв	Поляків	Українців
1.	Волинська	16	5653	5289	559	2158	477	2051
2.	Катеринославська	23	8671	7435	2280	1572	290	2652
3.	Київська	40	10909	9482	2237	3122	661	3401
4.	Подільська	19	4338	3987	399	1609	249	1704
5.	Полтавська	34	10952	8859	1166	1682	292	5516
6.	Харківська	18	4621	4078	807	191	121	2907
7.	Херсонська	6	2126	1273	204	579	28	461
8.	Чернігівська	39	13445	10475	2181	3079	437	4694
	Разом:	195	60715	50878	9833	13992	2555	23386

Отже, у 195 державних середніх школах дали відповідь на анкету 50878 осіб, тобто 83,8 % від складу учнів цих шкіл. Якщо у Волинській та Подільській губерніях анкетування пройшли понад 90 % складу учнів, то у Харківській – відповіді отримали лише від 59,9 % учнів, у Чернігівській – від 77,9 %, Полтавській – від 80,9 %. Анкетування показало, що найбільшу частину учнів склали українці – 46 %, росіяни – 19,3 %, євреї – 27,5 %, поляки – 5 %, представники інших національностей – 2,2 %.

Які ж наслідки проведеного опитування?

Міністерству освіти не вдалось отримати повні, узагальнюючі, об'єктивні відомості про національний склад учнів та стан матеріально-технічної бази державних вищих початкових та середніх шкіл. Однією з основних причин цього було небажання керівників шкіл і значної частини учителів вищих початкових, реальних шкіл та гімназій проводити розподіл шкільного майна між представниками національних меншин, хоч вони не були проти створення окремих національних шкіл. На остаточні результати анкетування значною мірою вплинув державний переворот в Україні. З приходом до влади у кінці квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського та зміною керівника освітнього міністерства змінилось і ставлення до національної політики. Особливо це проявилось у припиненні діяльності національних міністерств. Та й міністр освіти М. Василенко був противником поділу шкіл. А за таких позицій вищого державного керівництва "низи" відчули, що поділу шкіл між найбільш чисельними національними громадами не відбудеться. Ось тому заповнення анкетних карток тривало аж до грудня 1918 р., та й виконали цю роботу не в

усіх школах. Тому поставленої мети це опитування не досягнуло.

Якщо в загальнодержавному масштабі поділ шкіл між найбільш чисельними національними меншинами не відбувся, то окремі випадки поділу шкільного майна проходили. Причому у більшості випадків це виглядало не як добровільний розподіл будівель чи шкільного майна, а як захоплення, як конфлікт. Перші прояви цього були на Поділлі, де в окремих населених пунктах компактно проживало польське населення, а також значна частина українців католицької віри. Як свідчить повідомлення до Вінницької повітової земської управи учителів сіл Курники та Віскупи, на початку 1917-1918 навчального року виникли деякі непорозуміння з місцевими жителями католицької віри. До Курниківської однокласної початкової школи прибув на роботу учитель П. Бесєдовський. Він дізнався, що половину шкільного будинку зайнято під польську школу, в якій уже йшли заняття. Також була зайнята і одна квартира учителькою польської школи. Ось тому П. Бесєдовський повідомляв земську управу, що прийняти школу він не може у зв'язку з "вимогою католиків ділити все шкільне майно пополам" [337, арк. 32]. Тому він просив допомоги у поділі шкільного майна, а також сповіщав про нестачу шкільних підручників.

Деяка інша ситуація виникла з поділом Віскупської церковно-парафіальної школи Вінницького повіту. 9 вересня 1917р. до школи завітали вісім жителів села католицької віри. За твердженням гостей школи, у селі проживало дві третини населення католицької віри, які хотіли мати польську школу. Вони вимагали звільнити для неї класну кімнату. Як писав у своєму листі до земської управи учитель Й. Нагула, йому не вдалось зібрати всього населення села і дізнатись їх думку щодо вирішення цієї проблеми. Але та частина населення, з якою довелось спілкуватись учителю, вважала, що ніякого поділу школи робити не потрібно. Тому учитель просив шкільну раду повіту призначити комісію для розгляду цієї справи [338, арк. 32 зв.]. Кидається у вічі той факт, що в обох випадках відкриття польських шкіл ініціювали не лише поляки за національністю, а й українці католицької віри.

Подібна ситуація склалась і в Ушицькому повіті на Поділлі. До земської управи надійшло кілька заяв учителів про захоплення шкільного майна. 11 листопада 1917 р. на засіданні земської управи було розглянуто ці заяви. Учителька села Ваценковки К. Волос прохала перевести її на роботу до іншої школи у зв'язку з тим, що жителі цього села захопили будівлю бувшої церковно-приходської школи і відкрили в ній польську школу [339, арк.21].

Конфліктна ситуація виникла і у Липівській початковій школі, де польське населення села зайняло класну кімнату і відкрило в ній польську школу. Заняття в ній проводила невідомо ким призначена учителька. Учні православної віри були самовільно розміщені у квартирі учительки К. Грекаловської. Коли ж ця учителька наступного дня закрила класну кімнату на замок, то його було зламано, а польська школа продовжила свою роботу.

У більш цивілізованій формі відбувся поділ шкільного майна у селі Дем'янківці. 20 жовтня 1917 р. до школи прийшли представники католицької громади села і намагались улагодити питання поділу шкільного майна. Але у зв'язку з протестом учительки Г. Моцак гості забрали три лави для польської

школи та заявили, що заберуть ще й книжкову шафу.

А от учительку села Мушкutineць К. Куник та кількох його жителів стривожило те, що католицька частина населення села ніби-то має бажання захопити шкільну будівлю для утворення польської школи і уже готується до її освячення. Тому учителька просила земську управу вирішити питання про навчання дітей православної частини села, а це біля 30 осіб.

Розглянувши ці заяви, Ушицька земська управа ухвалила рішуче протестувати проти самовільного захоплення католиками земських шкіл та просити повітового освітянського комісара прийняти термінові заходи по врегулюванню цієї проблеми.

Багато листів з Поділля про конфлікти у поділі шкільного майна надходили до Генерального секретаріату в польських справах, а також і до Генерального секретаріату освіти [340, арк. 15]. Тому 29 листопада 1917 р. було надіслано телеграму до комісара освітніх справ Поділля В. Приходька. В ній пропонувалось з'ясувати стан речей у місцях конфліктів та взяти відповідних заходів до усунення свавільного поділу шкіл і сприяти справедливому вирішенню шкільної справи [341, арк. 23].

Подібне доручення від Генерального секретаріату освіти було дано також Бердичівському повітовому комісару освіти Л. Гінковському. З цього повіту також надійшло до Києва кілька скарг. У листі до Генерального секретаріату освіти повітовий комісар після відвідання цих шкіл давав пояснення по кожному із конфліктів. Він вказував, що у селі Поличенцях "жодних ворожих настроїв українських селян проти польської школи...не було". Всі проблеми у селі вирішуються без насильства.

Відносно конфлікту у селі В. П'ятигірки, то на думку комісара, конфлікт виник не з вини селян, а через бездіяльність повітової земської управи. Жителі села не раз звертались до земства з проханням вирішити питання шкільного помешкання. Але не лише допомоги, а навіть і поради від голови земської управи вони не дочекались. На сільський сход, куди його також запрошували, він не прибув. У цьому селі польська школа, в якій налічувалось всього 14 учнів, була розміщена в просторому приміщенні. А от українська школа, в якій навчалось 130 дітей, розміщувалась у непридатній для школи будівлі. У той же час у селі вже восьмий рік пустував просторий будинок, що належав пані Домській. Селяни не раз просили власницю будинку про його оренду, але вона не погоджувалась. Після того, як польська школа зайняла частину запусілого будинку, українська школа поставила деякі меблі до трьох кімнат, що пустували. Польських дітей із приміщення ніхто не виганяв і вони були попереджені, що заважати у навчанні їм ніхто не буде. Але представники польської школи перенесли свої речі до приміщення, в якому вони проводили навчання раніше. Це й стало приводом до конфлікту. До села вже приїздили різні комісії і, в тому числі, представники Генерального секретаріату польських справ. Повітовий комісар пояснював освітянському керівництву, що через прорахунки у роботі повітової земської управи йому було складно владнати конфлікт, а всі спірні питання вже погоджені із жителями села [342, арк. 26].

Наведені приклади свідчать, що польське населення вітало створення своїх національних шкіл і було ініціатором поділу шкільного майна. Позиції ж Центральної Ради відносно вказаної проблеми не були своєчасно доведені до відома місцевих органів влади та керівників шкіл. Земства не підтримували ініціативи поділу шкіл. Разом з тим добровільного бажання ділити і так мізерну шкільну власність не було й у вчителів. Тому і виникли конфліктні ситуації.

Польське ж населення вітало утворення Генерального секретаріату польських справ при Центральній Раді. Він об'єднав діяльність їх національної громади та інформував поляків про різні напрями своєї роботи і у тому числі про створення національних шкіл. Знаючи про перспективи розподілу шкільного майна, представники національних меншин бажали якомога скоріше вирішити цю проблему. Поляки привернули на свою сторону і частину українського населення католицького віросповідання. Оскільки церковна служба у них проходила польською мовою, то основна маса представників католицької віри відстоювала існування польських шкіл.

Утворення національних секретарств великоруських, польських та єврейських справ розпочалось у листопаді 1917 р. Але захопившись вирішенням загальних справ реформування школи, Центральна Рада та й Генеральний секретаріат освітніх справ випустили з поля зору питання координації діяльності національних секретарств освіти. Не було чітко визначено їх стратегічних та найближчих завдань, не вироблено системних заходів діяльності, і взагалі була відсутня взаємодія у їх роботі. Основним недоліком у роботі освітянського керівництва стала невизначеність шляхів та термінів поділу шкільного майна та формування мережі національних навчальних закладів. Як бачимо з вище наведених прикладів, це й призводило до непорозумінь та конфліктних ситуацій.

Дещо іншим шляхом у формуванні мережі своїх шкіл пішов Генеральний секретаріат великоруських справ. Без погодження із жодною державною інституцією ним було вироблено анкетні листи для вирішення питання про національний характер навчальних закладів на Україні [343, арк. 2]. В анкеті було п'ять запитань. На останнє з них відповідати було не обов'язково. Воно стосувалось прізвища, ім'я та по-батькові тих, хто заповнював анкету. А в перших двох питаннях необхідно було вказати національність та тих членів сім'ї, які більше займались вихованням дитини. Але основними питаннями анкети були третій та четвертий пункти. Батькам пропонувалось визначитись на майбутнє із мовою викладання у навчальному закладі, де навчались їх діти: українською, російською, польською чи єврейською. Також бажали знати думку батьків щодо підпорядкування школи певному національному секретарству – українському, російському, польському чи єврейському.

Спираючись ніби-то на демократизм у вирішенні проблеми та передбачаючи наперед можливі наслідки такого анкетування, представники російського Генерального секретарства бажали отримати у своє підпорядкування якомога більше шкіл і бути найбільш впливовим освітянським органом. Не було бажання у росіян визнавати себе як національну меншину, що проживала в Україні.

Але зміст цієї анкети викликав гнів та обурення з боку патріотично налаштованої частини українців. До Центральної Ради та Генерального секретаріату освіти надходила значна кількість листів, у яких мова йшла про негативну роль анкети. Не забарилось із відповідною реакцією і керівництво освітянською галуззю. На початку 1918 р. уже реорганізований Генеральний секретаріат у Міністерство народної освіти УНР звернулось до директорів середніх та вищих початкових шкіл із роз'ясненням. У ньому говорилось, що Секретарство великоруських справ розіслало циркуляр від 11 грудня 1917 р. за № 1, у якому закликала батьків дати відповіді на анкетний лист. Його зміст викликав багато непорозумінь на місцях. Тому і виникла необхідність дати деякі пояснення керівникам шкіл. По-перше, ця анкета розіслана по школах "без порозуміння з Генеральним секретарством". По-друге, у своїй роботі Генеральний секретаріат освіти не буде використовувати результати цього анкетування. По-третє, для з'ясування питання про розмежування шкіл між національними Секретарствами Генеральна шкільна рада, до якої входять представники різних національностей, розробляє детальний план. І на завершення вказано, що "відповіді на цю анкету необов'язкові для шкіл" [344, арк. 126].

Таким чином, реалізувати плани поділу шкільного майна між найбільш чисельними національними меншинами із-за багатьох організаційних проблем так і не вдалось. Проте формування мережі національних шкіл більш успішно йшло шляхом їх новоутворення. Так, у 1917-1918 навчальному році польським населенням і "майже виключно за власні кошти" було створено більше однієї тисячі початкових шкіл та 39 середніх навчальних закладів. У польських школах навчалось 14546 дітей і працювало 2158 учителів [345, арк. 14]. Більш точних даних про мережу польських шкіл цього періоду добути не вдалось, тому що не всі матеріали про роботу національних шкіл свого часу надійшли до архіву. Під час передачі справ діловодства департаментів освіти національних міністерств голова комісії по їх прийому С. Ходиковський вказував, що "окремого списку польських шкіл департамент освіти не здав" [346, арк. 4].

Прикро, але й основні архівні матеріали, що стосувались формування мережі єврейських шкіл, також зникли у ході їх передачі до архіву. З приходом до влади більшовиків 15 травня 1919 р. старший діловод архіву Народного Комісаріату освіти С. Ходиковський у заяві до завідуючого загальним відділом Наркомосу повідомляв, що 3 вересня 1918 р. представники Міністерства освіти Н. Мирович та М. Нікітенко, в зв'язку з ліквідацією департаменту бувшого Міністерства єврейських справ, принесли до архіву "21 пачку паперів". У березні 1919 р. ці матеріали перенесли до справ управління Київської шкільної округи. При перевірці наявності документів з'ясувалось - "зникли 11 пачок" [347, арк. 24]. Таким чином, матеріали, що стосувались формування мережі національних шкіл були втрачені ще у період революції.

Стосовно ж російських шкіл, то як вважали в Міністерстві народної освіти, "великороси цілком забезпечені своєю школою" [348, арк. 26]. І це було дійсно так, адже в основній масі вищі початкові, а також середні школи, у яких хоч і викладались українознавчі дисципліни, але навчання продовжувалось

російською мовою. Кількість російських шкіл лише зменшилась за рахунок українізації нижчих початкових шкіл.

У результаті проведеного загальнодержавного анкетування шкіл у квітні – грудні 1918 р. були також отримані відомості про мережу шкіл національних меншин. На основі архівних матеріалів нами складена узагальнююча таблиця про наявність цих шкіл у чотирьох губерніях України на 1918 р. [349, арк. 60-73].

Таблиця 2.7

Мережа шкіл національних меншин

№	Губернії	Всього шкіл	Єврейських	Польських	Чеських	Німецьких	Латишських	Литовських
1	Волинська	139	91	38	9	1	-	-
2	Катеринославська	203	63	18	-	111	5	6
3	Полтавська	25	25	-	-	-	-	-
4	Херсонська	219	114	6	-	99	-	-
	Разом:	586	293	62	9	211	5	6

Отже, лише у чотирьох губерніях України на 1918 р. працювали 586 шкіл національних меншин, основна частина яких почала свою діяльність у період революції.

На основі вивчених архівних матеріалів можна стверджувати, що за Гетьманату існувало 556 комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин, які утримувалися органами місцевого самоврядування при фінансовій підтримці держави. Їх кількість відтворена у підготовленій нами наступній таблиці [350, арк. 218-227].

Таблиця 2.8

Кількість навчальних комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин

№	Губернії	Кількість навчальних комплектів
1	Волинська	80
2	Катеринославська	136
3	Київська	129
4	Подільська	83
5	Полтавська	14
6	Полісся	11
7	Харківська	-
8	Херсонська	103

9	Чернігівська	-
	Разом:	556

Проте загальна кількість навчальних комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин фактично була більшою від вказаної у таблиці 2.8. Крім шкіл, що утримувались за державний кошт, існували також окремі школи, що фінансувались місцевими громадами. Прикладом цього може слугувати Подільська губернія, у якій в 12 повітах у 1918 р. працювало 441 комплект польських нижчих початкових шкіл. Крім того, був зареєстрований, але з певних причин не працював 51 комплект. Польське населення пропонувало ще відкрити 66 навчальних комплектів [351, арк. 112-133].

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського змінилась і державна політика відносно національних меншин та національно-персональної автономії. Відкинувши поділ населення за етнічним принципом, було взято курс на розбудову держави за принципом громадянства [352, с. 127]. За законом "Про громадянство Української Держави" всі російські піддані, що перебували на території України під час прийняття закону, тобто на 2 липня 1918 р., визнавались громадянами держави. Їм заборонялось одночасно бути підданими чи отримувати громадянство інших держав. А 9 липня 1918 р. П.

Скоропадський скасував дії закону Центральної Ради від 9 січня того ж року про національно-персональну автономію і ліквідував існування в Україні національних міністерств.

Але їх ліквідація привела до того, що представники окремих національностей домагались утворення при Міністерстві освіти певних структур, які б піклувались освітянськими справами своєї громади. 20-22 вересня 1918 р. пройшли засідання комісії з питань управління польськими школами в Україні. Представники польської громади звернулись до міністерства освіти з проханням мати при ньому "окремий польський департамент...з практичних міркувань". Але в ході обговорення комісія прийшла до висновку, що в утворенні окремого департаменту при міністерстві немає потреби. Адже всю цю роботу зможуть виконувати кілька працівників, а на утримання департаменту необхідні великі гроші. Тому в ході засідань виникла ідея утворити при Міністерстві освіти окремий відділ польських шкіл, або ж центр, в якому були б "зконцентровані всі справи польської освіти в Україні". Представники польської громади наголошували, що на утримання польських шкіл державою не виділяється ніяких субсидій, а для цього витрачається "більш ніж 10 млн. крб., які даються виключно польським суспільством" [353, арк. 15].

Обговоривши питання було прийнято постанову, у якій сказано, що управління польськими освітніми справами при Міністерстві освіти бажано здійснювати окремому відділу. Він повинен підпорядковуватись одному із заступників міністра. У разі необхідності представник цього відділу мав право безпосередньо доповідати самому міністру. Всі стосунки з підпорядкованими школами відділ вестиме польською мовою, а з Міністерством освіти –

державною українською мовою.

Дещо іншу позицію відносно управління шкільною освітою та формування мережі національних шкіл займали росіяни. Якраз за Гетьманату з новою силою загострились стосунки між прихильниками та противниками українзації. За спогадами Павла Скоропадського, "українці хотіли всі до останньої гімназії українізувати...,росіяни робили все, що могли, для того, щоб рівно нічого українці не отримали" [354, с. 231]. Особливо яскраво ці протиріччя проявились в ході засідань Головної шкільної ради, коли представники російського учительства відстоювали паритетне представництво усіх національностей у шкільній раді. Їм не подобалось те, що в Україні " більшість шкіл залишаються російськими", а у шкільній раді вони представляли меншості [355, арк. 10].

Все частіше стали проходити з'їзди на підтримку російської школи. На початку червня 1918 р. відбувся з'їзд Київського союзу батьківських організацій , де знову прозвучав заклик стати на захист російської школи [356, арк. 266]. Батьки-українці, що були присутні на засіданнях, залишили з'їзд, бо вважали його ворожим щодо ідеї української школи. 10 червня 1918 р. проходив з'їзд російських учительських організацій, шість питань якого були повністю присвячені діяльності російської школи в Україні [357, с. 356]. За таких умов керівництво Міністерства освіти наполягало на збереженні існуючої шкільної мережі, але стимулювало утворення нових українських шкіл.

Напередодні 1918-1919 навчального року Міністерство освіти і мистецтва видало кілька розпоряджень (обіжників) щодо вивчення українознавчих дисциплін і в тому числі у школах національних меншин. Розпорядженням від 29 серпня 1918 р. у нижчих початкових школах, де навчання велось іншими мовами, вводилось вивчення української мови, літератури, історії та географії України. На вивчення цих дисциплін відводилось 4 години на тиждень. Додатком до розпорядження слугували навчальні програми та список відповідної літератури [358]. Вивчення українознавчих дисциплін, як обов'язкових навчальних предметів, повинно було проходити і у вищих початкових та середніх школах. До штату цих шкіл були включені учителі українознавства [359, арк. 36]. Разом з тим Міністерство освіти організаційно і фінансово підтримувало проведення літніх курсів для учителів польських та єврейських шкіл. Згідно закону від 2 липня 1918 р., на ведення навчальної роботи на курсах, що проходили в п'яти населених пунктах, було виділено 199750 крб.[360, арк. 1].

Таким чином, за Гетьманату, хоч з липня 1918 р. і було ліквідовано національні міністерства та департаменти освіти при них, але школи національних меншин продовжували діяти. У них викладались навчальні дисципліни рідною мовою. З метою ознайомлення з історією, мовою, культурою і побутом корінного населення України, як і за часів Центральної Ради, у цих школах пропонувалось вивчення українознавчих дисциплін. Але у цей час активізують свою діяльність прихильники російської школи і культури. Не зустрівши заперечень з боку керівництва держави і міністра освіти М. Василенка, представники російської громади намагались гальмувати

українізацію шкіл. Вважаючи себе найбільш чисельною нацією на Україні, вони вимагали переваг для розвитку російської школи. Все це і призводило до посилення протистояння між прихильниками та противниками українізації.

У грудні 1918 р. в результаті переможного антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Директорією. В галузі освіти її керівництво намагалось продовжувати політику, започатковану Центральною Радою. Особливо це проявлялось у наслідуванні курсу на децентралізацію управління освітою. Було знову відновлено діяльність шкільних рад, піклування справами школи передавались до рук місцевих органів у складі представників територіального самоуправління, учительських спілок та комісарів народної освіти.

Знову, як і за Центральної Ради, найбільш чисельним національним меншинам було надано право створення національних міністерств. Цим правом скористались лише представники єврейської громади. У січні 1919 р. ними було розпочато відновлення департаменту народної освіти при Міністерстві єврейських справ [361, арк. 26].

На перших порах після утворення Директорії (до липня 1919 р.) посередником між Міністерством народної освіти і Директорією виступала культурно-просвітницька комісія Трудового Конгресу. Вона разом з департаментом середньої школи у січні 1919 р. знову підняла питання про "підготовку матеріалів для поділу шкіл" між найбільш чисельними національними меншинами України [362, арк. 16]. Але часті зміни місць перебування освітянського керівництва та поступова окупація значної частини території УНР привела до того, що надалі ця проблема більше не піднімалась на порядок денний.

30 січня 1919 р. міністр освіти І. Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання в усіх школах повинна стати українська мова. У школах національних меншин було дозволено навчання дітей рідною мовою з обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін. Але на місцях у виконанні наказу зустрічались і деякі недоречності. Наприклад, комісаром освіти в м. Бар на Поділлі у вересні 1919 р. було видано наказ № 20, у якому керівникам освітніх закладів повіту доводилось до відома, що як викладання, так і діловодство у школах повинно вестись лише українською мовою [363, арк. 99]. Окремих пояснень відносно шкіл національних меншин у наказі не було. Намагання будь що виконати цей наказ викликало гнів та обурення з боку батьківської та педагогічної ради польської гімназії м. Бару. У листі до міністра освіти вони вказували, що в цьому місті проживало біля 20 тисяч польського населення, діти яких навчаються у польській гімназії. У зв'язку з таким рішенням місцевого освітнього комісара жителі міста просили міністра залишити викладання в гімназії польською мовою [364, арк. 98].

Невдовзі терміновою телеграмою, адресованою як до керівництва польської гімназії, так і до освітнього комісара, заступник міністра П.

Холодний просив комісара "не перешкоджати навчанню в гімназії" до остаточного вирішення цього конфлікту [365, арк. 97].

Хоч у Міністерстві народної освіти не було окремого департаменту, центру чи відділу, який би опікувався справами шкіл національних меншин, але існуючі департаменти нижчої освіти, а також вищої і середньої школи проявляли інтерес до цих шкіл. Причому, одним з перших питань, яке частіше всього виникало у працівників міністерства освіти, було питання чисельності, засобів утримання та правового стану шкіл національних меншин. З'ясування цих питань було на порядку денному влітку 1919 р. у планах роботи департаменту вищої та середньої школи [366, арк. 7]. Тому це завдання було поставлене перед місцевими освітянськими керівниками, хоч у зв'язку з військовими діями до кінця це питання так і залишилось нез'ясованим.

Ще одна з проблем, яка стосувалась шкіл національних меншин, хвилювала працівників Міністерства освіти. Це кадрове забезпечення шкіл. Звертаючись до губернських та повітових комісарів освіти, керівник департаменту нижчої освіти А. Мирович повідомляв, що в міністерстві є відомості про прийняття на посади учителів шкіл національних меншин "з порушенням існуючих законів без відповідного титулу і ... освітнього цензу". Цим розпорядженням рішуче заборонялись такі призначення, а осіб, прийнятих з порушенням існуючих законів, пропонувалось звільнити [367, арк. 22].

Таким чином, ведучи війну з ворогами української державності, уряди Директорії УНР продовжували політику українізації школи, закладену ще Центральною Радою. По відношенню до польських та єврейських шкіл здійснювалась політика їх підтримки. Цим школам надавалось право вести навчальний процес рідною мовою. Для ознайомлення учнів з історією та культурою корінного населення України у школах національних меншин вводились українознавчі дисципліни. Не дали очікуваних результатів зусилля Міністерства освіти українізувати російськомовні школи, оскільки за час революції так і не вдалось забезпечити їх українськими підручниками та кваліфікованими учителями, які б знали українську мову. Разом з тим, не було подолано спротив російськомовних учителів щодо українізації шкіл. Нестабільне внутрішньополітичне становище, війна проти денікінців та більшовиків не дали змогу реалізувати задуманих проектів та програм у житті.

Отже, в ході проведення українізації шкільної освіти в 1917-1920 рр. українські уряди намагались забезпечити рівність прав і можливостей у розвитку освіти національним меншинам. Найбільш чисельним з них були надані права навчати дітей рідною мовою. Польська та єврейські громади, скориставшись цим, утворили свої навчальні заклади. А російська громада та значна частина російськомовного населення України не підтримували процесів українізації та не бажали зменшення чисельності російських шкіл. Спроби Центральної Ради та Директорії УНР здійснити поділ шкільного майна між найбільш чисельними національними меншинами у відповідності до процентного співвідношення населення України так і не були доведені до логічного завершення. Цьому сприяло небажання урядів гетьмана П. Скоропадського здійснювати розподіл шкільного майна, а також спротив частини російськомовного населення. Не знайшов підтримки цей захід і у значної частини педагогічних колективів середніх шкіл. Російська громада,

фактично перебуваючи в стані національної меншини в Україні, не бажала визнавати цього і намагалась протистояти процесу реформування школи.

В ході українізації шкільної системи освіти до навчальних планів усіх типів шкіл, а також шкіл національних меншин були введені предмети українознавства: українська мова та література, історія і географія України, хоч на шляху їх введення було також багато перешкод.

В умовах військового протистояння іноземним арміям, коли вирішувалась доля держави, українська інтелігенція виявилась слабкою і не зуміла ідейно та організаційно скерувати народні маси на підтримку процесу українізації школи. Освітнянському керівництву також за час революції не вдалось налагодити чіткої системи контролю за виконанням прийнятих рішень. Не здійснювали вони і координуючої ролі у взаємодії з керівництвом національних освітянських міністерств. Очевидно, що досягнути більшого за надто короткий час і в дуже складних умовах було неможливо.

Підсумовуючи вищесказане відзначимо, що за період виборювання державності 1917-1920 рр. були започатковані революційні зміни в системі шкільної освіти пов'язані з переходом її на українські національні рейки. Вперше загальноосвітні школи отримали право на викладання навчальних дисциплін українською мовою, було доповнено навчальні плани українознавчими предметами: українською мовою та літературою, історією й географією України, з'явилась українська термінологія та навчальна література. Докорінно змінювалась й уся освітня система. Назріла необхідність зробити школу єдиною, загальнодоступною для різних верств населення. Розробка Проекту єдиної школи була спрямована до об'єднання різних типів шкіл і вирішення проблеми наступності в освіті. Революційні події 1917-1920 рр. і сплеск національної свідомості додали реформуванню освітньої галузі національного забарвлення.

Питання українізації загальноосвітніх шкіл порушувалось і здійснювалось органами управління освітою кожного з урядів, що приходили до влади у цей період. За Центральної Ради була прийнята низка документів з українізації школи, розроблених учительськими з'їздами, Генеральним секретаріатом освіти, Міністерством народної освіти, Всеукраїнською шкільною радою. Це є свідченням наявності певної програми українізації школи. Практичній реалізації планів сприяло удосконалення управління освітою, а саме, ліквідація шкільних округ та створення губернських і повітових комісаріатів освіти, які безпосередньо керували процесом українізації.

Найбільш успішно він проходив у перших класах нижчих початкових шкіл. Були створені перші українські середні школи. У вищих початкових та середніх були запроваджені українознавчі дисципліни. Тому можна вважати, що за Центральної Ради українізація загальноосвітніх шкіл була реально розпочата.

Продовжувалась вона також і в Українській державі гетьмана П. Скоропадського. У цей час відбулось значне збільшення кількості різних типів шкіл, а разом з тим розширилась мережа українських. Так українськими стала

основна маса нижчих початкових шкіл. Вищі початкові – які відкривались у період революції, також ставали українськими. Їх чисельність на цей час становила 1100 шкіл. Збільшилось також до 132 українських загальноосвітніх середніх шкіл. В усіх типах шкіл вивчались також українознавчі дисципліни. Це і є підтвердженням того, що за часів Гетьманату українізація шкіл була успішно продовжена, а кількість різних типів українських шкіл значно зросла.

Найбільш рішучих кроків з українізації шкіл намагалась здійснити Директорія УНР. З прийняттям Закону про державну мову Міністерство народної освіти видало наказ та інструкцію про впровадження викладання українською мовою в усіх типах шкіл. Це давало змогу не лише прискорити темп українізації, а й стимулювати окремих учителів до вивчення державної мови. Директорією було виділено значні кошти на забезпечення шкіл українськими підручниками.

Однак процес загальнодержавного реформування освіти за Директорії УНР тривав не довго. В зв'язку з наступом військ більшовицької Росії, підтриманого місцевими прорадянськими силами та агресія з боку держав Антанти, привело до втрати контролю над значною територією України з боку Директорії. Тому реалізувати задумане було неможливо.

Виявом продуманої політики з українізації шкіл було ставлення українських урядів щодо шкіл національних меншин. Представникам російської, польської та єврейської гро

мад, як найбільш масовим національним меншинам України, було надане право навчати дітей рідною мовою. Це привело до утворення мережі національних шкіл не лише російських, а й польських та єврейських. Процес українізації стосовно них проходив лише шляхом введення українознавчих дисциплін.

Незважаючи на труднощі революційного часу в шкільній освіті України за період 1917-1920 рр. відбулись значні зміни, які привели до появи української загальноосвітньої школи. Велика підтримка її з боку населення привела до того, що з приходом до влади більшовиків українська школа продовжувала займати провідну роль в системі радянської освіти.

РОЗДІЛ 3

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ УЧИТЕЛІВ ТА РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

3.1. Основні напрямки реформування системи підготовки учителів для української школи

Боротьба за рідну школу у період виборювання незалежності 1917 – 1920 рр. проходила у надзвичайно складних -політичних, економічних і соціально-культурних умовах. Успіх цієї справи значною мірою залежав від позицій учителів та педагогічних громадських організацій, адже сприйняття процесів українізації загальноосвітніх шкіл було серед них не однозначним. Провідниками ідей українізації були шкільні ради та професійні організації учителів. У практичній реалізації планів реформування школи неабияке значення мала також теоретична і методична підготовка учителів до переходу на викладання українською мовою. Тому курси українознавства стали для учителів засобом оперативної підготовки до вирішення зазначених проблем.

З розвитком революційних подій в Україні особливо гостро постала проблема підготовки учителів, перехід педагогічних навчальних закладів на викладання українською мовою, введення українознавчих дисциплін та корекція навчальних планів у відповідності до нових умов.

У дореволюційний період існувала певна система підготовки педагогічних кадрів. Вона включала учительські інститути, до яких приймали випускників середніх шкіл і навчання продовжувалось протягом 3-х років. Їх налічувалось 8. В учительських семінаріях навчались випускники вищих початкових шкіл протягом трьох років і їх було 33. Існували також учительські школи духовного відомства: церковно-учительські та двокласні учительські. Останні готували учителів школи грамоти для дорослих. А церковно-учительські – були наближені до семінарій з вивченням релігійних дисциплін. Їх було 5. Існували також двохрічні педагогічні курси при вищих початкових школах для підготовки учителів нижчих початкових шкіл, яких було 34. Учителів вищих початкових шкіл готували однорічні курси при учительських інститутах. При шкільних округах у Києві і Одесі на однорічних педагогічних курсах готували учителів середніх шкіл. Навчались там особи з вищою освітою, а також студенти університетів старших курсів. Крім постійнодіючих педагогічних курсів існувала ціла низка тимчасових – різдвяних, літніх, великодніх. Учителів нижчих початкових шкіл також готували при єпархіальних дівочих школах та при деяких дівочих гімназіях.

Існуюча система підготовки учителів не задовольняла зростаючі потреби школи. По-перше тому, що їх чисельність була незначною і кількість випускників була меншою вакантних місць учителів. Особливо складною була кадрова проблема для вищих початкових та середніх шкіл. За твердженням С. Постернака, у середніх школах 99% учителів "не мали педагогічної освіти" [368, с. 81]. Малось на увазі, що вони не мали вищої педагогічної освіти, хоча значна їх кількість мала університетські дипломи. Питання забезпечення шкіл

учителями також ускладнювалось у зв'язку з мобілізацією значної їх частини до діючої армії. Крім того, за часів революції відбулось значне збільшення чисельності шкіл, особливо народних. Ось тому й зростала потреба в учителях.

По-друге, основна кількість педагогічних навчальних закладів виконували подвійні завдання – загальноосвітні і педагогічні. Тому переважаність навчальних планів не йшла на користь підготовки практичного педагога. Крім того уся система підготовки учителів здійснювалась російською мовою. Ось тому, уже з перших днів революції виникла потреба у реформуванні всієї системи підготовки педагогічних працівників.

Перспективні напрямки реформування педагогічних навчальних закладів були визначені I Всеукраїнським учительським з'їздом. (Див. документ А). У його постанові говорилось, що з осені 1917 р. учительські інститути та семінарії повинні перейти на викладання українською мовою [369]. Крім того планувалось організувати літні курси українознавства. Але як указував С. Постернак, мало було навчити учителів української мови, потрібно було довести потребу існування української школи, "розбити тисячі всяких упереджень, наклепів, брехень, нещастя, темряви, які з усіх боків сипались на українську мову, школу, культуру, учителів" [370, с. 82]. Виникла необхідність в усіх учительських інститутах і семінаріях запровадити штатну посаду учителя української мови та літератури [371, с. 11-12].

Реформування педагогічних навчальних закладів здійснювалось також і російським Тимчасовим урядом. Законом від 14 червня 1917 р. були внесені зміни щодо статусу цих навчальних закладів та умов прийому до них. Так, учительські інститути, які до революції були середніми навчальними закладами стали "наближеними до вищих шкіл". До них приймали осіб із закінченою середньою освітою. Учительські семінарії, які раніше мали статус середніх шкіл стали "середніми школами з педагогічною освітою і чотирьохрічним строком навчання". Законом Тимчасового уряду від 20 червня 1917 р. учительські навчальні заклади духовного відомства були передані до відання Міністерства освіти. Церковно-учительські школи були реформовані в учительські семінарії, а двокласні школи – у вищі початкові школи [372, с.81].

Для з'ясування національного складу учнів та для інвентаризації шкільного майна Центральною Радою було розпочато анкетування середніх навчальних закладів. Воно розпочалось з кінця березня 1918 р. та тривало до кінця року. Анкетування педагогічних навчальних закладів показало, що у них здебільшого навчались учні української національності. Так, у Вінницькому учительському інституті їх було 57 з 60, а у Чернігівському – 49 із 52. Подібна картина була і в учительських семінаріях. А, наприклад, у Лубенській, В. Сорочинській, Вінницькій та інших всі учні були українцями [373].

Не виникало проблем з прийняттям рішень педагогічними радами цих навчальних закладів про перехід на викладання українською мовою. Проте практичні кроки на цьому шляху здійснювались повільніше. Станом на березень 1918 р. було успішно забезпечено розв'язання проблем українізації Вінницького та Полтавського учительських інститутів, а також В.Сорочинської,

Ольгопільської, Олександро-Михайлівської учительських семінарій. Частково українською мовою велось викладання у Житомирській, Немирівській та Херсонській учительських семінаріях [374, с. 84]. У деяких з них затримувалось введення предметів українознавства. Окремі керівники не поспішали давати відповідь на циркуляр за № 1316 про викладання предметів українознавства. До січня 1918 р. Міністерство освіти отримало всього одну відповідь з Глухівського учительського інституту та 10 відповідей з учительських семінарій [375, арк. 104-105 зв.]. Отже, одночасового термінового переходу на викладання українською мовою у педагогічних навчальних закладах не відбулось. Головною причиною цього була відсутність достатньої кількості викладачів, які б могли вести заняття українською мовою, а також потрібних українських підручників.

У зв'язку з відкриттям значної кількості нових навчальних комплектів у нижчих початкових школах, уже в 1917 р. виник значний дефіцит учителів. Тому до Міністерства народної освіти з різних міст та повітових центрів України надходили листи з проханням дати дозвіл на відкриття учительських інститутів або семінарій. 4 червня 1918 р. Департаментом вищої та середньої школи за підписом міністра освіти М. Василенка було дано роз'яснення губернським та повітовим земствам й міським думами щодо умов відкриття нових педагогічних закладів. Їх було визначено три: 1) наявність відповідного приміщення; 2) виділення для присадибної ділянки 5 десятин землі; 3) оплата з місцевого бюджету "половини чи третини щорічних видатків". Без виконання цих трьох умов Міністерство освіти не вважало можливим задоволення прохань про відкриття нових учительських навчальних закладів [376, арк. 11].

Для вирішення проблем реформування педагогічних навчальних закладів Всеукраїнська шкільна рада на засіданні 3 квітня 1918 р. визнала за необхідне утворити комісію з представників Міністерства освіти, по одному від міністерств, національних меншин, від шкіл та фахівців: К. Щербини, В. Доги, І. Власенка, І. Троцького, О. Музиченка. Комісії доручалось: 1) скласти проект навчальних планів (програм) учительських семінарій та інститутів; 2) до великодніх свят підготувати документи та скликати з'їзд діячів педагогічних шкіл [377, арк. 108].

25 квітня 1918 р., тобто незадовго до приходу до влади гетьмана П. Скоропадського відбулось перше засідання комісії. На ньому розглядали основні напрямки реформування педагогічних закладів. Вважали за необхідне змінити обсяги загальноосвітніх і педагогічних дисциплін, віддавши перевагу останнім. Комісія прийшла до висновку, що учительські семінарії потрібно реформувати у педагогічні заклади для підготовки учителів початкових шкіл, а на базі учительських інститутів та курсів для осіб з вищою освітою утворити педагогічні навчальні заклади для підготовки учителів середніх шкіл. До інститутів варто приймати лише осіб з повною середньою освітою.

Не всі члени комісії погоджувались із доцільністю двохрічного стажу для вступників до педагогічних навчальних закладів та із загальною концепцією підготовки нового спеціаліста для школи. Особливо це стосувалось питання: кого готувати? Учителя-вихователя чи учителя-предметника. Перемогла

позиція К. Щербини, який пропонував готувати учителя, що поєднував би основи виховання із спеціалізацією. Тому студенти різних спеціалізацій повинні вивчати повні курси педагогічних дисциплін: педагогіки, психології, логіки [378, арк. 3-4]. Спеціалізації студентів повинні бути такими: філологічно-історична, фізико-математична, природничо-географічна. Основним аргументом для скасування двохрічного стажу для вступу до учительських навчальних закладів була гостра нестача учителів з педагогічною освітою. У нижчих початкових школах на той час працювали не лише випускники гімназій, а й вищих початкових шкіл навіть без мінімальної педагогічної підготовки та необхідних практичних навичок. Вони не могли забезпечити навіть мінімальний рівень навчального процесу.

Започаткувавши обґрунтування основних напрямків реформи педагогічної освіти за Центральної Ради, комісія продовжила розпочату роботу далі й за Гетьманату. 21 травня 1918 р. шкільний відділ Міністерства освіти затвердив новий склад комісії, до якої увійшли: Д. Баржицький, В. Бутвин, В. Дога, В. Левицький, О. Музиченко, М. Харитонов, К. Щербина, В. Якубовський, С. Постернак [379]. Усього комісія провела вісім засідань: 25, 30 квітня, 16, 23, 30 травня, 15, 20 і 27 червня 1918 р. На них багато уваги приділялось українізації учительських інститутів та семінарій. Комісією було запропоновано щоб з 1918-1919 навчального року запровадити викладання всіх дисциплін українською мовою та ввести практичні заняття з українознавства. Саме останні – повинні були сприяти оволодінню українською термінологією та використанню української мови у педагогічній сфері.

Комісія визначила перелік обов'язкових і необов'язкових предметів та навчальне навантаження з них. До числа обов'язкових загальноосвітніх дисциплін у вчительських інститутах були включені: богослів'я, українська мова та література, російська мова і література, вступ до вивчення мови з елементами науково-філософського обґрунтування, граматики, теорія та психологія художньої творчості, історія України, історія культури, природознавство географія, математика, фізика. Серед спеціальних обов'язкових предметів були: педагогіка з елементами історії, філософія, психологія, логіка, теорія навчання. Серед необов'язкових – політична економія, державне право та його історія, латинська та іноземна мова, декламування. Право вибору необов'язкових предметів надавалось учням та педагогічним радам інститутів, але фінансуватись вони повинні були за рахунок місцевих коштів [380, арк. 244]. Для студентів учительських семінарій крім циклу педагогічних дисциплін рекомендувались до вивчення: богослів'я, українська та російська мови, арифметика, музика та малювання [381, арк. 4].

Отже, комісією були вироблені основні положення реформи педагогічної освіти у нових умовах. Усі вони були передані на розгляд Міністерства освіти і мистецтва і лягли в основу подальших постанов, розпоряджень та законів уряду. 27 липня 1918 р. Міністерством освіти були затверджені навчальні плани учительських семінарій та інститутів. Законом від 10 серпня 1918 р. були внесені корективи до попереднього закону від 14 червня 1917 р. про прийом до учительських інститутів за яким було скасована двохрічний стаж для

вступників. У новому законі говорилось, що на навчання приймалися особи незалежно від статі, які закінчили повний курс чоловічих гімназій, шість класів реальних шкіл, чотири класи духовних семінарій, випускники кадетських корпусів, семи - та восьмикласних комерційних шкіл, семикласних жіночих гімназій, чотирьохкласних учительських семінарій та тих, програми яких Міністерство освіти та мистецтва визнало як такі, що відповідають загальним вимогам. Всі інші особи і в тому числі випускники церковно-учительських шкіл та учительських семінарій до 1918 р. повинні були скласти іспити при вступі до інституту [382].

Були також внесені зміни до правил прийому в учительські семінарії. Згідно з постановою Міністерства освіти від 6 серпня 1918 р. при учительських семінаріях дозволялось відкривати підготовчі класи до яких приймати осіб, що закінчили двокласну школу. Проте основним контингентом учнів учительських семінарій були випускники вищих початкових шкіл. При вступі вони склали іспити з арифметики та української мови, а ті, що не мали атестата про закінчення вищої початкової школи, склали іспити за повний курс навчання [383]. Такі заходи, на думку керівників освітянської галузі, повинні були хоч частково сприяти забезпеченню шкіл кваліфікованими кадрами.

На вирішення проблеми дерусифікації педагогічних закладів деякий вплив мав з'їзд комісарів народної освіти, що проходив у м. Києві 11-14 липня 1918 р. На ньому було вирішено у педагогічних закладах скасувати іспити з російської мови на звання учителя [384, арк. 5]. А з 7 вересня 1918 р. до програми цих іспитів були включені предмети українознавства.

Введення з 1918-1919 навчального року предметів українознавства в усіх навчальних закладах стосувалось також і середніх педагогічних шкіл. Напередодні навчального року Міністерством освіти було підготовлено "Циркулярне розпорядження про те, аби в учительських семінаріях викладовою мовою було українська" [385, арк. 72-72 зв.]. У ньому говорилось, що за час революції в Україні відкрито біля 12000 комплектів "цілком українських початкових шкіл" і загальна чисельність їх становить більше 43000 комплектів та більше 1100 вищих початкових шкіл. Таке збільшення навчальних класів вимагало відповідно і 12000 учителів. Але такої кількості кваліфікованих учителів не було, як не існувало й необхідної кількості шкіл для їх підготовки. У документі говорилось, що у поточному році відкриваються лише 12 нових державних учительських семінарій та 4 відкривають земства. За даними анкетування (від 21 квітня 1918р.) існуючі семінарії не всі могли готувати учителів для української школи. Лише у чотирьох із 30-ти, які дали відповідь на анкету є учителі (або всі, або більша половина), що можуть викладати навчальні предмети українською мовою. Тому Міністерство освіти пропонувало комісарам з освітніх питань, органам місцевого самоврядування вжити всіх заходів, щоб: а) у перших класах кожної учительської гімназії, крім Суразької та Климівської навчання всіх предметів було переведено на викладання українською мовою; б) в усіх інших класах учителі, які зможуть викладати навчальні предмети українською мовою, повинні негайно перейти на неї; в) усім іншим учителям з 1919-1920 навчального року перейти на викладання українською мовою.

Разом з тим, як писав С. Постернак, у Міністерстві освіти було розроблено цілу низку проектів із забезпечення шкіл різних типів необхідними спеціалістами. Для проведення корінної реформи педагогічних навчальних закладів і створення їх оптимальної мережі були прийняті такі перспективні плани заходів: [386, с. 83-84].

1) підготовка учителів нижчих початкових шкіл. Було заплановано відкрити 28 учительських семінарій, 8 з яких повинні почати функціонувати з 1 січня 1919р., а 20 – з 1 липня 1919 р. Намічалось також утворити мережу тимчасових педагогічних курсів для "неправних і непідготовлених" учителів початкових шкіл.

2) Підготовка учителів вищих початкових шкіл. Планувалось з 1 січня 1919 р. відкрити 1 учительський інститут, а з осені того ж року ще 8, та збільшити кількість стипендій на курс з 20 до 30. Був ухвалений законопроект про мережу "особливих тимчасових двохсеместрових курсів" та курсів для "неправних учителів вищих початкових шкіл", де повинні були пройти навчання у кілька змін всі учителі, які не мали відповідної педагогічної освіти.

3) Підготовка учителів українознавства для шкіл усіх типів. Ухвалили організувати окремі відділи з українознавства в усіх педагогічних школах і курсах, де готували спеціалістів для вищих початкових та середніх шкіл. Організувати трьохмісячні літні курси українознавства та зимові шестимісячні – для учителів середніх шкіл та осіб з вищою освітою.

4) "Систематичне підвищення рівня нинішнього вчительства". Міністерство освіти ухвалило рішення про систематичне і періодичне навчання учителів на піврічних та річних курсах різних рівнів. Утворити мережу "педагогічних бюро, музеїв, районних бібліотек" та підготувати для них педагогів-інструкторів.

5) Підготовка педагогічного персоналу для учительських інститутів, семінарій, педагогічних курсів. Планувалось у педагогічних навчальних закладах створити кращі умови праці та її оплати, "щоб притягти сюди найкращі сили з загальноосвітніх шкіл". В університетах і вищих курсах утворити "педагогічні семінарії й катедри". Відкрити педагогічну академію, центральний педагогічний музей, книгозбірню.

6) Підготовка учителів, "так званих, ненаукових предметів" (малювання, креслення, ручної праці, співів, музики, фізичних вправ).

7) Підготовка учителів професійних шкіл.

8) Підготовка інструкторів шкільної освіти.

9) Забезпечення учительських шкіл та учителів педагогічною літературою та навчальним приладдям.

Ці плани та проекти були намічені ще наприкінці існування Гетьманщини, а вже за Директорії УНР вони були розглянуті та затверджені міністром освіти. Проте, у зв'язку із втратою підпорядкування над значною частиною території України та встановлення на ній більшовицької влади, ці плани повною мірою так і не були реалізовані.

Окремі заходи були здійснені Директорією УНР уже на самому початку 1919 р. Так, у січні цього року було підтверджено закон уряду гетьмана П.

Скоропадського про перетворення Дерманської (Волинь), Вінницької (Поділля), Шамовської (Херсонщина) церковноучительських шкіл і Токмаківської (Катеринославщина), Заболоцької та Ржищівської (Київщина) і Денищівської (Волинь) двокласних учительських шкіл в учительські семінарії [387, арк. 14, 22, 24]. З 1 січня 1919 р. відкривались нові учительські семінарії у Козельці (Чернігівщина) та Хоролі (Полтавщина), а з квітня – учительські інститути у Житомирі, Кам'янці-Подільському та Єлисаветграді [388, арк. 55, 1-2, 43-43 зв]. На державні кошти були переведені 14 учительських семінарій. Отже, реалізована була лише невелика частина наміченого.

Існував ще один з напрямків підготовки педагогічних кадрів з вищою освітою. Частина випускників університетів, хоч і не мали спеціальної педагогічної підготовки, проте працювали у середніх школах України. Окремі випускники університетів проходили спеціальну педагогічну підготовку на курсах учителів, що давало змогу набути не лише теоретичних знань з педагогіки та методики викладання предмету, а з практичних навичок учителя. До березня 1917 р. в Україні не було жодної вищої школи, у якій би навчання велось українською мовою, або готувались учителі, які могли б викладати українознавчі дисципліни.

Реформування школи та її українізація потребувала змін і у навчальному процесі університетів. Уже на I Всеукраїнському з'їзді учителів працювала окрема секція вищої школи. У її постанові було звернення до викладачів вузів, що працюють поза межами України, щоб вони "негайно переносили свої виклади на Україну". Звучав також заклик до професорів та викладачів вищих шкіл України, які володіють українською мовою терміново переходити на викладання нею, або відкривати паралельні курси де б викладання йшло українською мовою. Пропонувалось також, крім чотирьох кафедр українознавства з наступного 1917-1918 академічного року відкрити ще дві - "історії української етнографії" та "історії української штуки" (народної творчості). Делегати з'їзду також вважали за необхідне (заснувати або реорганізувати публічні бібліотеки у великих містах, щоб у них центральне місце було відведене українській літературі та українознавству [389]).

Проте перебудувувати навчальний процес в відповідності до національних інтересів у існуючих державних університетах України не бажали. Про це свідчить резолюція з'їзду вищих навчальних закладів України, у якому брали участь представники вчених рад університету Св. Володимира, Новоросійського (Одеського) університету, Київської духовної академії, Київського політехнічного та Ніжинського історико-філологічного інститутів. Посилаючись на закон Тимчасового уряду, виданий у липні 1917 р., про розширення автономних прав університетів щодо організації навчального процесу, з'їзд визнав, що питання внутрішнього устрою і здійснення навчального процесу знаходяться лише у компетенції вузівських рад. Тому питання створення кафедр українознавства та введення у навчальний процес українознавчих дисциплін залежить лише від їх рішення. А у окремії "Резолюції про українізацію університету Св. Володимира" відзначалось, що українство має забезпечити свої потреби у вищій освіті шляхом відкриття власних

університетів [390].

Ось чому у діючих університетах не поспішали із відкриттям українознавчих кафедр. Та й Тимчасовий уряд, який ще у березні 1917 р. дав дозвіл на відкриття не виділив потрібних коштів на їх утримання [391, с. 316].

Лише після падіння Тимчасового уряду у Київському університеті Св. Володимира 18 листопада 1917 р. Рада університету оголосила конкурс на українознавчі кафедри. Тому на вище згаданих кафедрах історико-філологічного факультету у 1917-1918 навчальному році працювало лише по одному викладачу [392].

Протилежну позицію займали студентська громада університету. 31 березня 1918 р. загальні збори студентів університету Св. Володимира прийняли резолюцію з вимогами негайної українізації вузу. Вони зазначали, що українське студентство не дозволить нікому гальмувати цю справу [393].

Негативно до українізації і навіть до самої української мови ставилось керівництво Новоросійського університету. Отримавши лист від Генерального секретаріату освітніх справ, надрукований українською мовою, рада університету повернула його назад, посиляючись на "нерозуміння мови, котрою він писаний" [394, с. 121].

Деяка інша позиція склалась у Харківському університеті. Ще у березні 1917 р. група професорів оставила питання про введення до навчального плану університету обов'язкових навчальних дисциплін з українознавства [395]. Проте вирішення цієї проблеми також затрималась аж до осені 1918 р.

Більш рішучих заходів з українізації існуючих університетів було здійснено за гетьмана П. Скоропадського. Постановою уряду від 16 вересня 1918 р. було проголошено "Українськими державними Вищими школами бувші російські вищі школи, які знаходяться нині на території України" [396]. А законом Ради Міністрів України від 28 вересня 1918 р. було надано право підготовки і захисту дисертацій на отримання вченого ступеня українською мовою в усіх вищих навчальних закладах держави [397].

У період національно-визвольної революції були змінені також і умови вступу до університетів України. Комісія, що була створена Міністерством народної освіти у складі: Д. Граве, Ф. Лободи, Є. Спекторського, Ф.

Сушицького, К. Щербини, В. Доги, І. Козленка, Д. Ядченка, П. Холодного, М. Сімашкевича, О. Дорошкевича та Г. Віленського з квітня до липня 1918 р. розробила ці положення [398]. Основні зміни у правилах прийому стосувались того, що представницям жіночої статі були надані рівні можливості з чоловіками у здобутті вищої освіти. Усувались також дискримінаційні положення старої системи відносно національності вступників [399]. Також надавались рівні можливості випускникам усіх типів середніх шкіл, шляхом складання певної кількості іспитів, для вступу до університетів. Це були перші кроки демократизації різних сторін життя вищих шкіл. Так на основі державних актів існуючі університети були підпорядковані Українській державі, їм виділялись бюджетні кошти на розвиток фундаментальних досліджень і у тому числі на запровадження українознавчих дисциплін.

За Директорії УНР при Міністерстві народної освіти була створена спеціальна комісія у справах вищої школи. 18 січня 1919 р. нею була прийнята ухвала про перезатвердження штатів Київського, Харківського та Новоросійського університетів. Такий захід на думку членів комісії, мав відкрити шлях до викладання в університетах національно свідомим українським вченим та обдарованій молоді. 24 січня 1919 р. при Міністерстві народної освіти була створена "Комісія по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій". До неї входили представники від Української Академії наук, Наукового товариства, Педагогічної академії та усіх вузів м. Києва. Комісію очолював П. Холодний [400, арк. 15, 21, 25, 33]. Однак через об'єктивні причини, пов'язані з наступом російських військ та зміною місця перебування урядів Директорії діяльність комісії так і не була доведена до логічного кінця.

Складовою частиною системи вищої освіти були жіночі вищі навчальні заклади, що мали на той час назву Вищих жіночих курсів. Діяли вони у Києві, Харкові та Одесі за єдиною програмою та змістом наближеним до університетського рівня. Але у період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. процеси українізації їх реально не торкнулись. Наприклад, на історико-філологічному відділенні Київських вищих жіночих курсів предмети українознавства так і не були включені до навчальних планів [401]. Це стосувалось також і інших жіночих вищих навчальних закладів. Пояснити таке негативне відношення до українознавства можна небажанням до реальних змін з боку професорсько-викладацького складу та їх проросійськими уподобаннями і настроями, а також соціальним станом курсисток. Тому у цих навчальних закладах жодних кроків з українізації не було зроблено.

Проте у одному з жіночих вищих навчальних закладів, єдиному на той час в Україні вищому педагогічному закладі Київському Фребелівському інституті у 1917-1920 рр. Відбулися важливі позитивні зміни. Інститут був заснований І. Сікорським і названий так на честь німецького педагога Фрідріха Фрібеля, здійснював свою діяльність під проводом Фребелівського товариства. Послідовники Ф. Фребеля в Україні крім жіночого педагогічного інституту заснували Народний дитячий садок та початкову школу [402, с. 42]. Запозичуючи і творчо осмислюючи зарубіжні новаторські ідеї, українські педагоги у цьому навчальному закладі використовували також українські народні традиції виховання дітей. У період 1917-1920 рр. В інституті працювали видатні педагоги С. Русова, П. Петровський, О. Левицький, І. Стешенко, І. Огієнко, П. Холодний, О. Іконников, О. Черняхівський та М. Лавріненко. В інституті успішно здійснювалась українізація навчального процесу, він став центром розробки української методичної літератури, відкрито було вечірні курси з дошкільного виховання, в основі навчального процесу були покладені принципи національного виховання [403].

Мережа вищих жіночих навчальних закладів, що діяла паралельно з університетами так і залишалась пережитком старої системи освіти і за часів революції у ній не відбулось рішучих реформаторських змін.

Підготовкою учителів для середніх шкіл України займався суто педагогічний навчальний заклад – Ніжинський історико-філологічний інститут

ім. Кн. Безбородька. У серпні 1917 р., напередодні нового навчального року на конференції інституту було розглянуто питання про введення українознавчого циклу навчальних дисциплін. На цьому зібранні було визнано бажаним їх введення до навчального процесу. Але через недостатню кількість коштів на оплату праці викладачів та відсутність фінансування українознавчих дисциплін було вирішено звернутись до міністра освіти Тимчасового уряду про додаткове виділення коштів.

Негативну позицію щодо українознавчих дисциплін зайняв на конференції директор інституту, який заявив, що "лиц, способных преподавать эти предметы на украинском языке, среди личного состава института не имеется" [404].

У квітні 1918 р. Міністерство народної освіти запропонувало раді професорів Ніжинського інституту обговорити питання про створення з 1918-1919 навчального року кафедр історії України, української мови та історії української літератури. Пропонувалось також з'ясувати можливості здійснення переходу протягом наступних п'яти років на викладання в інституті українською мовою. Міністерство попереджало, що професори, "які не зможуть вести викладання українською мовою, повинні будуть знайти собі заміну" [405].

Урядом гетьмана П. Скоропадського було прийнято ряд законів, що стосувались Ніжинського історико-філологічного інституту Кн. Безбородька, законами від 25 жовтня і 5 листопада того ж року підвищувались стипендії та асигнувались кошти на невідкладні господарські потреби інституту [406]. За роки революції зросла також в ньому і кількість студентів. Якщо у дореволюційні роки на кожному курсі навчалось приблизно по 25 осіб, то у 1917-1920 рр. – по 40 – 42 студенти [407, с. 333]. А от уже урядом Директорії УНР з об'єктивних причин так і не вдалось приділити належної уваги розвитку Ніжинського історико-філологічного інституту.

Отже, у період революції Міністерству народної освіти довелось прикласти багато зусиль щоб Ніжинський інститут перевести на нові рейки діяльності, у відповідності до умов революційного часу. Уже з осені 1918 р. у ньому було запроваджено вивчення українознавчих дисциплін та визначені перспективи переходу на викладання українською мовою. Студенти почали вивчати нові навчальні дисципліни, вивчення яких уже розпочалось у середніх школах.

Таким чином, за часів національно-демократичної революції у системі вищої педагогічної освіти, випускники яких працювали учителями середніх шкіл, розпочались також реформування в напрямку їх українізації. Система підготовки складалась із різних типів навчальних закладів починаючи з класичних університетів, жіночих вищих навчальних закладів і закінчуючи педагогічними інститутами. У більшості цих навчальних закладів великий супротив був з боку професорсько-викладацького складу та професорських Рад у справі їх українізації. Тому не бажаючи загострення політичної ситуації у цій сфері Міністерство освіти пішло шляхом поступового введення у навчальний процес українознавчих дисциплін та відкриття нових державних українських

університетів, навчально-виховний процес у яких базувався на національному ґрунті.

Відкриття українських вищих навчальних закладів розпочалось із створення народних університетів. Ініціаторами створення першого Київського українського народного університету стали товариства "Праця", "Просвіта" та "Українське наукове товариство". Вони створили "Спільну комісію по влаштуванню українського народного університету в м. Києві", яка розпочала свою роботу 2 липня 1917 р. Її очолював професор Г. Павлуцький. Комісія розробила проект університету, за яким він повинен стати вищою школою "з українською викладовою мовою" й "обслуговувати потреби переважно українського народу і взагалі всієї людності на Україні". Слухачами університету могли бути представники будь-якого прошарку суспільства, які пройшли повний курс навчання у середніх школах різних типів, або навчались в учительських інститутах, семінаріях, військових, земських фельшерських школах та не менше шести років у чоловічих гімназіях, а також студенти вищих навчальних закладів. Передбачалось, що термін навчання триватиме три роки. При університеті відкривалось підготовче відділення, у якому протягом двох років мала здобути належну підготовку до вступу в університет молодь, яка закінчила вищі початкові школи, або 3-4 класи гімназій. Однорічний курс навчання на підготовчому відділенні передбачався для тих, хто закінчив 5-6 класів гімназій чи реальних шкіл. Навчання було платним, слухачі університету сплачували 40 крб., а на підготовчому відділенні 60 крб. за семестр. У перспективі планувалось перейти на безоплатне навчання [408, с. 11-12].

Нестачі в бажаючих вступити до українського народного університету не відчувалось. Кожного дня десятки молодих людей подавали заяви до нього. Освітній рівень вступників був неоднорідним. Заяви подавали студенти різних вузів м. Києва та інших міст, курсистки вищих жіночих курсів, випусники середніх шкіл усіх типів, і навіть ті, що вже мали вищу освіту.

5 жовтня 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею відбулось офіційне, урочисте відкриття Київського народного університету, першим ректором якого став професор І. Ганицький [409]. Навчальний процес проходив у приміщенні університету Св. Володимира в другу зміну. Керівництво обох університетів досягло згоди, щоб студенти народного університету мали змогу користуватись фізичною лабораторією та бібліотекою університету Св. Володимира [410].

На час відкриття університету надійшло біля 1000 заяв бажаючих навчатись, половина з яких на підготовче відділення, а решта – на три факультети. На початку листопада контингент студентів збільшився до 1370 осіб. На історико-філологічний факультет було зараховано 420 осіб, правничий – 240, фізико-математичний – 140, а на підготовче відділення – 570 осіб, з яких 350 – на двохрічне відділення і 220 – на однорічне [411, с. 109].

Навчальні програми на факультетах розроблялись з урахуванням досвіду західноєвропейських та російських університетів. Головний акцент у навчанні робився на предмети українознавства. Так, мала факультетська комісія історико-філологічного факультету, очолювана Г. Павлуцьким ухвалила, що чільне

місце в процесі навчання матимуть українознавчі дисципліни, а вже потім загальні предмети [412, с. 2-3].

Свідченням того, що народний університет одним із своїх завдань мав підготовку учителів для середньої школи є наявність у навчальних планах педагогічних дисциплін: "Історія педагогічних ідей" (20 тижневих годин на рік), "Основи вчення про виховання" (12 тижневих годин на рік – II курс), "Історія освіти на Україні" (12 год.), "Психологія", "Логіка" (I курс по 40 годин). А на словесному відділенні історико-філологічного факультету викладались також "Основи вчення про естетику" (I – II курси по 20 год.) та "Декламація" (10 год. на I курсі) [413, арк. 59-60].

У народному університеті була створена "Студентська громада", яка мала на меті проведення в життя принципів, "які впливають на демократизацію університету". Вона намагалась регулювати відносини між професорами і студентами, сприяти поліпшенню і розвитку української культури [414, арк. 1].

При головній студентській раді було створено просвітницьку комісію на чолі із студентом І. Івановим. Головним завданням її було надання допомоги у поширенні освіти серед населення України. Одним із шляхів по реалізації цих завдань було створення народних університетів по всій території України. Передбачалось запровадити в навчальний процес цих університетів нові лекційні курси з робітничо-селянських питань, суспільно-правових дисциплін, психології, логіки, історії філософії та інших [415, арк. 2-2 зв.]. Крім того просвітницька комісія Київського народного університету відкрила спеціальні курси для підготовки національно свідомих кадрів для української школи для дорослих, які утримувались на приватні й громадські кошти. Наведені приклади засвідчують про значну зацікавленість тогочасної студентської молоді до суспільно-політичного життя країни, їх прагнення внести свій внесок у вирішення проблеми ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Уже в перший рік роботи народного університету рада лекторів та головна студентська рада порушили клопотання перед урядом про перетворення народного університету на державний. Але цю справу стримувала відсутність коштів для його утримання. Крім того гостро стояло питання про забезпечення народного університету професорсько-викладацьким складом. Одним із свідчень цього є те, що замість традиційної для класичних університетів ради професорів у народному університеті існувала рада лекторів. Причиною цього було те, що достатньої кількості викладачів вищої кваліфікації не вистачало. Кореспондент газети "Відродження" В. Бурлака писав, що з часу створення українського народного університету було оголошено конкурс на чотири університетські українознавчі кафедри, а саме: української мови, історії українського письменництва, історії України, та західноруського права. До початку квітня 1918 р. на конкурс подано лише 4 заявки, тобто по одній на кожену кафедру. "І це в Києві, столиці української держави!" – з боєм стверджував автор. В. Бурлака також аналізував стан справ по створенню українознавчих кафедр в існуючих державних університетах. Дозвіл на їх відкриття дав ще у березні 1917 р. російський Тимчасовий уряд. Проте з того часу уже пройшов рік "але довгобажаних українських кафедр в

державних університетах України так і немає" [416].

Педагогічний персонал народного університету сподівався на об'єднання з університетом Св. Володимира. Особливо гостро постало це питання у квітні – на початку травня 1918 р., саме у період переходу влади від Центральної Ради до гетьмана П.Скоропадського. У газеті "Відродження" все частіше з'являються ґрунтовні статті одного з організаторів народного університету Олександра Сергійовича Грушевського, рідного брата М. Грушевського. У серії публікацій під назвою "Український університет", які друкувала газета на першій сторінці 28 квітня, 3 та 11 травня, О. Грушевський розповідає про перешкоди об'єднання двох університетів і особливу увагу звертає на проблеми існування українського народного університету. Головними з них були: по-перше, підготовка лекторських кадрів шляхом "призначення наукових відряджень" та "встановлення стипендій для занять науковою роботою"; по-друге, необхідність фінансових субсидій з боку держави, через неможливість подальшого існування за рахунок "своїх невеликих коштів". Автор звертається до Міністерства освіти прийти їм на допомогу.

Газета "Відродження" стала своєрідним віддзеркаленням процесу створення українського державного університету, а з її публікацій можна відчутти настрої студентів та викладачів народного університету до проблем об'єднання з університетом Св. Володимира. На загальних зборах студентів народного університету, що проходили 24 квітня 1918 р. розглядалось питання про утворення українського державного університету. Студенти відзначали, що об'єднання двох університетів не можливе, "бо при пануючому ворожому до українства відношенні, буде гостра боротьба між професорськими колегіями й обома складами студентства". Хоч вони не виключали можливості їх об'єднання, але лише на "принципах переваги українського народного університету" [417].

Ця ж проблема, за твердженням кореспондента газети В. Бурлаки, "вже третій тиждень розглядається у раді лекторів українського народного університету та в раді професорів державного університету Св. Володимира, а також у спеціальній комісії Міністерства народної освіти" [418]. Але питання про об'єднання університетів у єдиний державний так і не була вирішена.

Свій погляд на цю проблему був висловлений професорським делегатським з'їздом усіх державних вищих шкіл України, що проходив 21-25 травня 1918 р. в м. Києві. Про його рішення читачі газети "Відродження" дізнались спочатку з опублікованих у газеті резолюцій об'єднаної ради студентських організацій м. Києва, яка засідала 25 травня 1918р. [419]. Студенти вважали, що делегатами з'їзду були "професори дуже далекі від української культури ... ворожі до українського руху", а їх діяльність можна "розцінювати як зраду нашій державі". У резолюції говорилось, що студенти "завжди вестимуть саму найзавзятішу боротьбу за українізацію всіх вищих шкіл України" і закликали усіх громадян допомогти їм у цій справі.

Лише 16 червня у газеті була опублікована стаття про роботу професорського делегатського з'їзду [420]. На ньому були присутні 70 представників вищих шкіл України. З усіх питань, які розглядались були

прийняті ухвали шляхом загального голосування. З'їзд визначив, що українські та російські народи на їх культури споріднені, тому потрібно прийти на допомогу українській науці і вищій школі. Було також ухвалено, що здійснювати українізацію існуючих вузів не потрібно і неможливо допустити об'єднання українського народного університету з університетом Св. Володимира. Причому це рішення було прийняте одногосно. Переважною більшістю голосів були прийняті рішення про необхідність відкриття в університетах українознавчих кафедр, але з багатьма суттєвими обмеженнями. По-перше, факультетським та університетським радам належало право вирішувати, якою мовою викладати ці дисципліни. Існувала на той час статутна вимога університетів за якою всі обов'язкові предмети повинні викладатись лише російською мовою, по-друге, українську мову мали вивчати лише ті студенти, "хто прихильний до такого навчання", тобто за їх вибором, і по-третє, з'їзд визнав "аморальним явищем існування паралельних кафедр російських і українських", але його учасники погоджувались на створення українських, як тимчасове явище.

Отже, професорський делегатський з'їзд продемонстрував прихильність наукової еліти до статутних норм університетського життя, коли усі організаційні проблеми вирішувались демократичним шляхом на професорських радах. Небажання об'єднати народний університет із класичним можна пояснити лише тим, що український народний університет за багатьма параметрами не відповідав встановленим статутним вимогам університетів. Це стосувалось відсутності повноцінних кафедр, навчальної бази та й навіть окремі студенти не мали документів про середню освіту. Це і стало, на нашу думку, стримуючим фактором до об'єднання.

Нових імпульсів набула справа перетворення Київського народного університету у державний з приїздом до Києва відомого академіка В.

Вернадського, який і очолив комісію в справах вищих шкіл при Міністерстві народної освіти. Вже на першому засіданні комісії 20 червня 1918 р. питання про об'єднання не стояло, а обговорювалась проблема "удержавлення" українського народного університету.

Міністр освіти М. Василенко надіслав до комісії В.Вернадського три листа у яких акцентував увагу на необхідності "закладання українського державного університету ... зовсім відокремлено від університету Св. Володимира" і необхідності створення для нього навчальної бази. Міністр також пропонував розглянути питання про введення у діючих університетах кафедр українського нознавства та вирішити проблему підготовки наукових кадрів для вищих шкіл [421].

Комісія академіка В. Вернадського особливу увагу звернула на вирішення кадрового питання, тобто забезпечення українського університету кваліфікованими спеціалістами. У народному університеті частина викладачів не мала "наукового цензу", а деякі з них не склали магістерських іспитів і не мали друкованих праць. Власне у них не було юридичних прав займати викладацькі посади, або навіть тимчасово виконувати обов'язки "приват-доцентів" чи "екстра-ординарних професорів" [422]. Ось тому комісії було запропоновано

тимчасова для цих осіб ввести інститут "лекторів" і дати їм змогу одержати відповідний науковий ценз.

На засіданні комісії було вирішено, що основним осередком підготовки наукових викладацьких кадрів повинні стати існуючі державні вищі школи. Комісія звернулась до міністра освіти із законопроектом про встановлення двохрічних 190 стипендій по 3 600 крб. для підготовки висококваліфікованих викладачів. Було також запропоновано "кілька стипендій по 6 000 крб. кожна ... для підготовки до професорського звання і заміщення кафедр в українських університетах" [423]. На засіданні комісії 18 липня було також вирішено надати право українському університету тимчасово, на три роки, залишити в стані викладачів тих осіб, що викладали минулого року та багато працювали над його влаштуванням.

Гострі суперечки були в комісії щодо питань підготовки і захисту дисертацій рідною мовою та інших споріднених проблем. За існуючими університетськими правилами того часу захист дисертацій українською мовою був неможливий. Тому деякі члени комісії намагались надати право "промоції" для нових українських університетів (тобто іспитів на ступінь магістра чи доктора), а також проведення "диспуту" – захисту дисертації на право одержання наукових ступенів. Але інша частина членів комісії не погоджувалась з цим лише на тій основі, що новостворений український університет не мав повного забезпечення професорами, тобто науковцями високої кваліфікації. Вони вважали, що всі факультети цих вузів повинні мати необхідне забезпечення науково-педагогічними кадрами. Друга частина комісії, до якої входили І. Огієнко, Ф. Сушицький, Д. Багалій вважали, що позбавлення права "промоції" "буде актом недовір'я". Вони пояснювали, що для захисту дисертацій можна запрошувати фахівців з інших університетів, голосування з цієї проблеми показало рівність позицій, і "за" і "проти" проголосувало по п'ять членів комісії [424]. Таким чином, одна частина комісії не бажала поступатись встановленими статутними нормами підготовки наукових кадрів, а інша – намагалась знайти тимчасові шляхи вирішення проблеми.

Для повноцінної діяльності українського університету потрібно було вирішити питання приміщення, аудиторного фонду, лабораторій та засобів навчання. Вперше про цю проблему згадувала газета "Відродження" 9 липня 1918 р. і вважала, що їх можна вирішити за рахунок приміщення із "сорока дев'яти чудових аудиторій комерційного інституту", які на той час були зайняті під "евакопункт" [425]. Невдовзі та ж газета розповідала, що для потреб університету можна також використати приміщення Володимирського кадетського корпусу, яке належало Міністерству освіти, але тимчасово було передане військовому міністерству [426].

Спеціальна делегація на чолі з академіком В. Вернадським, 24 липня відвідала гетьмана П. Скоропадського і також порушила питання про надання приміщення українському університету. В ході зустрічі була вироблена домовленість про виділення помешкань кадетського корпусу у тимчасове користування університету "поки не буде збудоване ... власне" [427]. Проте військове міністерство мало значно більший вплив на гетьмана, тому він своє

рішення змінив. Для українського університету були виділені будівлі бувшої гарматної школи, але на той час ще не добудовані. У головному корпусі " закінчено лише три поверхи однієї половини", а частину будівель ще й не розпочали будувати [428].

На початку серпня 1918 р. Рада Міністрів розглянула і ухвалила рішення про перетворення з 1 липня 1918 р. Київського українського народного університету у державний. Усі студенти народного університету зараховувалися до державного з однією умовою: студенти, які не мали атестату про середню освіту, повинні його надати до закінчення навчання у вузі. На тому ж засіданні було також ухвалено заснувати з 1 липня 1918 р. у Кам'янці-Подільському університеті в складі чотирьох факультетів. На перших порах, з 1918 р. відкривалось два: історико-філологічний та фізико-математичний [429]. 17 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив ці закони.

У Кам'янці-Подільському справа по створенню українського університету набула конкретних обрисів після того, як до міста завітала комісія Міністерства освіти до якої входили професори І. Ганицький, І. Огієнко та інші. На спільному засіданні міської університетської комісії та представників Міністерства освіти було схвалено ідею заснування університету. Важливу матеріальну підтримку у цій справі надало Подільське губернське земство. Воно "асигнувало 1 млн. крб. в додаток до того мільйона, що асигнувало місто Кам'янець-Подільськ" [430].

Значний внесок у створення українського університету в Кам'янці-Подільську внесли не лише представники Міністерства освіти, а й рада лекторів Київського народного університету. 12 травня на засіданні ради лекторів було ухвалено "обрати людей відповідальних за вчасне відкриття університету в Кам'янці на Поділлі" [431]. Вони просили міністра освіти призначити І. Огієнка уповноваженим від міністерства у справах відкриття цього університету. Через кілька днів міністр освіти "відрядив І. Огієнка до Кам'янця-Подільського для виконання обов'язків ректора" [432], залишивши його також на посадах в університеті Св. Володимира та Київському українському університеті.

З 16 червня 1918 р. у пресі з'являються оголошення про конкурс на заміщення посад професорсько-викладацького складу українського державного університету у Кам'янці-Подільську. У оголошенні був перелік факультетів і кафедр і вказана головна умова конкурсу: брати участь в ньому можуть магістри, доктори та приват-доценти. Місцем прийому заяв був Київський український університет [433].

15 серпня відбулись перші призначення професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського українського університету: К. Широцького, екстра-ординарного професора на кафедрі мистецтв, приват-доцента Л. Білецького – на кафедрі зоології та деканом математично-природничого факультету [434]. Але за два місяці конкурсу так і не було отримано достатньої кількості заяв навіть для заповнення вакантних посад на 8 кафедрах історико-філологічного та 5 кафедрах математико-природничого факультетів. Для вирішення кадрових питань ректору університету І. Огієнку довелось у кінці вересня 1918 р. вживати термінових заходів щодо найскорішого заміщення

вакантних посад на кафедрах: мінералогії, ботаніки, фізики й математики [435].

6 вересня 1918 р. у газеті "Відродження" було опубліковано персональний склад викладачів чотирьох факультетів Київського державного українського університету загальною кількістю 30 осіб: на історичному факультеті – 10, на фізико-математичному – 9, на правничому – 4, на медичному – 7 [436]. За два тижні до урочистого відкриття Київського українського університету відбулось засідання ради, на якому обирали ректора та проректора. Перший ректор народного університету професор І. Ганицький рішуче відмовився висувати свою кандидатуру на посаду ректора [437]. На цю посаду було обрано професора Ф. Сушицького (17 – "за" і 5 – "проти"). Проректором став Ф. Швець (20 – "за" і 2 – "проти"). Що ж стосується проблем кадрового забезпечення нових українських державних університетів, то до самого їх відкриття вона повністю так і не була вирішена.

6 жовтня 1918 р. відбулось урочисте відкриття Київського державного українського університету. На зборах з промовою виступив гетьман П. Скоропадський [438]. Урочисте відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету відбулось 22 жовтня 1918 р. [439]. Проте подальша робота обох новоутворених українських університетів проходила у дуже складних умовах. Це пояснювалось перш за все тогочасною політичною ситуацією та частою зміною влади, скрутним фінансовим становищем. Так, для Київського українського університету головною проблемою існування залишалось відсутність належного приміщення, студентських гуртожитків та незадовільне матеріальне забезпечення викладачів. Саме ці питання були у центрі уваги зустрічі професорсько-викладацького складу університету з гетьманом П. Скоропадським на початку листопада 1918 р. У ході її гетьман пообіцяв допомогти університету [440].

Керівництво вузу значну увагу приділяло створенню матеріальної та інформаційної бази для проведення навчальних занять та наукових досліджень з українознавства. Крім українознавчих кафедр були засновані бібліотеки історико-філологічного та правничого семінаріумів, а також музеї мистецтва, археології, статистики, кабінети та лабораторії. Головним завданням цих науково-допоміжних установ було накопичення, збереження та поширення здобутків української науки, сприяння навчальній та науково-дослідницькій роботі студентів і співробітників університету.

Для охоплення якомога більшої частини населення просвітницькою роботою в університеті було створено центральне лекційне бюро. Воно налагоджувало зв'язки з місцевими "Просвітами", шкільними радами, народними університетами і забезпечувало ці установи кваліфікованими лекторами [441, арк. 8].

У період Директорії УНР міністр освіти І. Огієнко сприяв погашенню боргів українського університету у сумі 300 тис. крб. Але з погіршенням ситуації в державі військові зайняли територію університету, що взагалі заважало веденню навчального процесу. Тому у своїй заяві до міністра освіти адміністрація університету писала, "що ми складаємо з себе уповноваження по

керуванню та охороні майна університету" [442, арк. 49]. А після зайняття м. Києва більшовиками український університет фактично припинив самостійну діяльність і був перетворений на окремих відділ університету Св. Володимира.

А у Кам'янець-Подільському університеті, ще не пройшло й місяця після урочистого відкриття як гетьман П. Скоропадський затвердив наказ про створення православного богословського факультету. На витрати, пов'язані з його організацією Міністерство фінансів асигнувало 139,5 тис.крб. [443, арк. 72-74]. А 1 квітня 1919 р. уряд Директорії УНР прийняв рішення про відкриття при Кам'янець-Подільському університеті правничого та сільськогосподарського факультету [444]. У зв'язку з тим, що червня 1919 р. Кам'янець-Подільський тимчасово став столицею УНР, тож місцевий університет продовжив свою роботу впродовж 1919-1920 рр. За роки революції жодного випуску кваліфікованих спеціалістів так і не відбулось, проте його навчальна діяльність привернула увагу значної кількості молодих учителів початкових та середніх шкіл.

Ще у квітні 1918 р. спеціальна комісія Міністерства народної освіти визначила, що першу чергу українські державні університети потрібно відкрити у Києві та Кам'янці-Подільську, а в другу – у Полтаві та Чернігові [445]. Основою базою для їх створення повинні були стати українські народні університети. 21 квітня 1917 р. за ініціативою Полтавського товариства "Просвіти" було урочисто відкрито народний університет. А вже у серпні 1918 р. загальні збори Полтавської "Просвіти" ухвалили рішення про клопотання перед Міністерством народної освіти про перетворення народного університету в державний у складі двох факультетів: історико-філологічного та юридичного [446, арк. 6]. Проте у місцевій газеті "Вільний голос" висловлювались й інші точки зору щодо шляхів створення університету. Так М. Руданський писав, що "утворити університет в цілому зараз, не маючи відповідного числа підготовлених професорських сил – не можна". Але на шляху до його відкриття необхідно створити окремі факультети: історико-філологічний, природничо-математичний, чи точних наук. Весь навчальний процес у майбутній вищій школі потрібно побудувати так, "аби вона готувала в першу чергу учителів в широкому розумінні слова". Тому зазначені два факультети повинні були об'єднатись у один педагогічний факультет і він мав стати основою майбутнього Полтавського університету [447]. Автор писав, що при педагогічному бюро почала працювати спеціальна комісія, яка розробляла це питання в деталях.

Практична реалізація планів по створенню Полтавського університету розпочалась із створення юридичного факультету, як філії Харківського університету. А першим кроком у цьому напрямку було відкриття у липні 1918 р. в Полтаві юридичних курсів. Згодом Полтавське товариство "Просвіта" звернулось до Міністерства народної освіти про перетворення курсів на юридичний факультет. Усі видатки брали на себе органи місцевого самоврядування [448, арк. 11]. Навчання на юридичному факультеті проводили науковці Харківського університету: М. Сумцов, Д. Багалій, Ф. Шміт, С. Кульбакін, В. Веретенников, В. Барвінський, Є. Качанов, Е. Черноусов та інші [

449, арк. 22]. Але нестабільна політична ситуація, перебої залізничного руху та відсутність місцевих викладачів-юристів призвело до того, що навчання студентів у другому семестрі були перенесені на літній період, а згодом – і до закриття факультету.

6 жовтня 1918 р. у Полтаві відбулось відкриття українського історико-філологічного факультету. На урочистих зборах у міському театрі виступив голова товариства "Просвіта" О. Левицький, який розповів про історію заснування факультету. Губернський комісар освітніх справ В. Андрієвський говорив про значення цієї події. Були зачитані вітання гетьмана П. Скоропадського та Міністерства освіти, а також інших установ й організацій [450]. Деканом факультету став Е. Черноусов, якого згодом змінив І. Рибаків. Викладачами працювали І. Чаленко, В. Щербаківський, В. Шепотьєв, Н. Мірза-Авак'янц, Г. Ващенко, І. Прийма, І. Лебединський, С. Сагирду, О. Бузин, Л. Степанов, Т. Богданович, М. Йогансен, І. Капустянський, С. Таращенко, Е. Берг та інші [451, с. 4].

На шляху до створення у Полтаві класичного українського університету потрібно було відкрити також і медичний факультет. У вересні 1918 р. до Полтавської губернської земської управи звернулись представники Харківського університету "з пропозицією влаштувати у Полтаві медичний факультет", як філію Харківського університету. Проте, як писала газета "Відродження" в Полтаві "у відповідних колах борються дві течії". Одна підтримувала пропозицію харків'ян, а інша – виступала за створення окремого, незалежно від Харкова медичного факультету [452].

За Директорії УНР була нова спроба створення Полтавського університету. У січні 1919 р. міністр освіти І. Огієнко дав доручення комісії у справах вищої школи негайно розробити законопроект "Про Полтавський державний університет" [453, арк.20]. Проте за роки революції ця справа так і не була доведена до кінця.

Що ж стосувалось ідеї утворення у м. Чернігові державного українського університету, то до її реалізації так і не приступали. Комісія з народної освіти при Чернігівському губернському земстві вивчила можливості м. Чернігова в утворенні університету і прийшла до висновку, що місто "не має ні коштів, ні наукових сил, ні інших факторів для заснування державного українського університету нормального типу" [454]. На губернському земському зібранні у червні 1918 р. було вирішено заснувати народний університет, який би дбав "про популяризацію наукових знань серед широких верств населення". І такий заклад було створено.

Таким чином, у період національно-демократичної революції в Україні було відкрито два українські державні університети у Києві та Кам'янці-Подільську та відбувся початковий етап його створення у Полтаві. Їх робота викликала значний інтерес до навчання молоді. Значну частину студентського контингенту та вільних слухачів склали учителі початкових та середніх шкіл. Але у складних умовах того часу і за короткий час революції досягнуто кінцевої мети – випуску кваліфікованих спеціалістів, жоден з новоутворених університетів так і не зміг. Проте з їх утворенням змінились основні принципи

побудови навчально-виховної роботи у вузі. Раніше в університетах весь навчально-виховний процес здійснювався російською мовою та на зразках російської культури і це вело до втрати зв'язків студентської молоді з національними прагненнями широких верств населення України, до зменшення українського мовного середовища. Відкриття ж українських державних університетів дало змогу не лише вести навчальний процес рідною мовою, а й у його основу поставити національні принципи та зміст навчально виховної роботи. Саме предмети українознавства і стали цією основою. Були також створені окремі кафедри українознавства, які розпочали наукову розробку та публікацію своїх досліджень. Це значною мірою сприяло роботі учителів загальноосвітніх шкіл з вивчення українознавчих дисциплін.

Реформування системи підготовки учителів відбувалось не лише у напрямку створення українських державних університетів. У цей період була створена Педагогічна академія не лише як науково-дослідницький центр, а також і як навчальний заклад. Ідея її відкриття виникла у слухачів київських інструкторських курсів з підготовки лекторів для організації курсів українознавства. Вони вважали, що для систематичної підготовки учителів українознавців необхідно відкрити новий навчальний заклад. Перетворення інструкторських курсів у Педагогічну академію відбулось 7 листопада 1917 р., а офіційне 29 червня 1918 р., коли уряд гетьмана П. Скоропадського визнав її як державну установу і видав документ про "Головні риси і загальні основи проекту Української Педагогічної Академії в м. Києві" [455, арк. 3-4].

Метою академії була наукова та практична підготовка українських педагогів. Головним завданням її було поглиблення знань учителів та набуття педагогічних навичок з обраного ними фаху. Наукове завдання полягало у теоретичній розробці питань з дитячої психології та методів виховання. На Педагогічну академію також покладалась справа проведення наукових педагогічних конференцій та вироблення рекомендацій щодо видання українських підручників. При ній засновувався педагогічний музей. Штат академії відповідав штатному розкладу державних університетів.

Курс навчання у ній поділявся на два етапи. Перший обов'язковий для усіх, повинен тривати два роки, протягом яких слухачі вивчали загальнотеоретичні предмети та проводили практичні заняття у зразковій гімназії при академії. Другий етап був необов'язковий і відводився для науково-експериментальної і дослідницької роботи. Він тривав один рік. Слухачами академії могли стати випускники вищих навчальних закладів [456, арк. 2-3].

До роботи у Педагогічній академії були залучені провідні науковці: професори П. Тутковський (географія України), В. Зінковський (педагогічна психологія), І. Четверинів (індивідуальна психологія), А. Володимирський (лікарська педагогіка), О. Грушевський (історія України), І. Огієнко (історія української мови), Ф. Сушицький (історія української літератури), К. Широцький (історія українського мистецтва), П. Зайцев (історія педагогіки), С. Русова (методика викладання географії), О. Музиченко (дидактики), Л. Старицька-Черняхівська (декламація), В. Дога (методика декламативного читання) [457, с.81].

Про роль значення нової вищої школи в Україні один із викладачів академії Ф. Сушицький у журналі "Вільна українська школа" писав: "коли обставини життя дозволять більш реально дбати про заведення української мови та предметів українознавства в середній школі, ми матимемо перші систематично підготовлені кадри учителів українознавства" [458, с. 192]. Так, це був один із перших вищих навчальних закладів України, який спеціально займався підготовкою учителів середніх загальноосвітніх шкіл з нововведених предметів українознавства.

Крім появи нових державних вищих навчальних закладів у період революції 1917-1920 рр. відкривались і приватні вузи. До Міністерства народної освіти надходили заяви від громадських організацій та окремих громадян з приводу їх відкриття і надання випускникам прав студентів державних вузів. Одним з перших був відкритий восени 1917 р. Географічний інститут, за сновником якого був професор П. Тутковський. Навчання у ньому було розраховане на чотири роки. Причому у одній із секцій (відділень) інституту готувались і учителі географії середніх шкіл. Інститутські програми були затверджені Міністерством народної освіти УНР на початку 1918 р. У переліку навчальних дисциплін значились і предмети українознавства [459, арк. 7-9].

У 1917-1919 рр. було ініційовано відкриття Київських економічно-адміністративного, ветеринарного, електротехнічного, архітектурного приватних інститутів, Херсонського політехнічного інституту та інших [460]. Разом з тим почали з'являтися інститути національних меншин. Наприклад, єврейський приватний інститут теологічних та суспільних наук доктора М. Митліна у Києві та Катеринославський єврейський науковий інститут. У цих вищих школах навчальний процес проходив єврейською мовою [461, арк. 1-1 зв.]. Проте приватні інститути завдань з підготовки учителів не ставили, крім одного – Географічного інституту у якому готували учителів географії.

Таким чином, досліджені матеріали засвідчують, що Генеральний секретаріат освітніх справ, а згодом і Міністерство народної освіти, враховуючи конкретну історичну ситуацію, фінансові можливості, а також керуючись принципами демократії творчо підійшли до вироблення головних напрямків реформування системи підготовки учителів для української школи. З метою вироблення планів реформування системи підготовки учителів була створена комісія з представників Міністерства народної освіти, фахівців-педагогів та учителів. Розроблені основні положення перетворень були передані на розгляд Міністерства освіти і лягли в основу подальших постанов, розпоряджень, законів Української держави.

Головна увага у підготовці учителів була звернута на введення українознавчих дисциплін у навчальний процес та перехід на викладання українською мовою у навчальних закладах, які готували учителів початкових класів. У системі підготовки учителів середніх шкіл була збережена мережа вищих навчальних закладів, що існувала до революції. Професорські ради та адміністрації цих вузів на вимогу української влади не поспішали вносити корективи до навчальних планів шляхом введення українознавчих дисциплін та створенням нових українознавчих кафедр. Ігнорування рішень Центральної

Ради можна пояснити лише тим, що фінансове забезпечення вузів здійснювалось російським Тимчасовим урядом і підпорядковувались вузи російському Міністерству народної освіти. Але з проголошенням України незалежною державою позиції адміністрації існуючих вищих шкіл помітно змінились. Тому з початку 1918 р. у них починається активний етап створення українознавчих кафедр і введення українознавчих дисциплін. Були змінені і правила прийому до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, що розширило доступ до навчання представників різних верств населення та національностей.

Реформування системи вищої освіти проходило також і в напрямку розширення мережі вищих шкіл шляхом відкриття нових українських державних університетів, Педагогічної академії, нових приватних вузів. Навчальний процес у новоутворених навчальних закладах базувався на українському національному ґрунті. Кафедри українознавства, створені в них, стали головними осередками навчальної і науково-дослідницької роботи з вивчення і поширення здобутків української науки не лише серед студентської молоді, а й серед населення України.

Відкриття українських вузів мало також велике значення і для підготовки учителів середніх шкіл. Педагогічна академія розпочала підготовку учителів українознавства, яких до цього не готував жоден навчальний заклад України. В новостворених українських університетах фізико-математичні та історико-філологічні факультети безпосередньо займались підготовкою учителів природничо-математичних та гуманітарних дисциплін для середньої школи. Разом з тим велику частину вільних слухачів цих вузів складали працюючі учителі початкових та середніх шкіл. Це давало змогу підвищувати їх фаховий і освітній рівень. Тому за обставин, що склались на той час здобутки у формуванні нової системи підготовки учителів для української школи були значними.

3. 2. Організація учительських курсів українознавства

Серед провідних напрямків у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл була підготовка учителів до викладання в школах українською мовою та навчання учнів українознавчих дисциплін. За відсутності підготовлених учительських кадрів для задоволення цих потреб виникла необхідність проведення у період літніх шкільних канікул курсів з українознавства для учителів. На них потрібно було за короткий час (тривалістю до одного місяця) ознайомити учителів з теоретичними українознавчими проблемами, шкільними програмами, підручниками і методичними посібниками та показати можливості їх практичного використання. Важливо, щоб учителі отримали не лише теоретичні знання, а й навички практичної роботи. Обґрунтування необхідності проведення курсів українознавства було висловлене делегатами першого учительського з'їзду. У своїй постанові з'їзд визнав за потрібне "влаштування педагогічних курсів по змозі в повітових містах для підготування учителів шкіл, а також курси для підготовки інструкторів для цих курсів" [462].

Невдовзі після завершення роботи учительського з'їзду розпочалась підготовча робота по їх організації. Конкретні плани щодо проведення літніх курсів були розроблені на нараді шкільних та громадських діячів у м. Києві при управлінні Київської шкільної округи 16 – 17 квітня 1917 р. На сторінках місцевої преси публікувались інформаційні матеріали про строки та місце їх проведення. Так, на сторінках газети губернського земства директор народних училищ Чернігівщини розповів як учителям, так і громадськості губернії, що у семи повітових центрах: Ніжині, Острі, Козельці, Чернігові, Сосниці, Борзні й Конотопі – будуть організовані учительські курси, та пояснив мету їх проведення [463]. Подібних публікацій на шпальтах газет все збільшувалось з наближенням часу проведення курсів.

Проблемами організації учительських курсів мали опікуватись органи місцевого самоврядування. На земських зібраннях та у міських думах проходило обговорення питань облаштування цих курсів, а особливо їх фінансування. Так, шкільна комісія міської думи м. Харкова, обговоривши подібні питання, створила окрему підкомісію, яка б займалась підготовкою літніх курсів українознавства [464].

Проте не завжди питання організації учительських курсів отримувало підтримку у повітових земських зібраннях, міських думах та управах. Проведення курсів було пов'язане з фінансовими затратами, а органи місцевого самоуправління не завжди мали необхідні кошти, або ж не бажали витратити їх на подібні заходи. Так на надзвичайному земському зібранні Херсонського повіту 12 – 15 квітня, де вирішувалось питання про проведення курсів для учителів з української мови, точилась гостра суперечка про їх доцільність. Частина членів земського зібрання вважала непотрібною витрату коштів на учительські курси. На їх думку, українізація школи була тимчасовим заходом, а з відновленням міцної централізованої влади у Російській державі усе буде, як і раніше. Лише після довготривалого обговорення було прийнято рішення про виділення потрібних коштів [465].

Подібні земські зібрання проходили у більшості повітів України. Від їх рішень значною мірою залежало, чи відбудуться курси в кожному конкретному повіті. Фінансові витрати на оплату праці лекторів, влаштування гуртожитків для проживання учителів на період проведення курсів, оплата їх відряджень – все це лягало на плечі органів місцевого самоврядування. Окремі керівники земств на вимогу Центральної Ради хоч і виділяли кошти для проведення курсів, але не бажали, щоб розпочиналась українізація в школах. Наставник Ольгопільської учительської семінарії М. Левченко, що працював лектором українських курсів у Переяславі, повідомляв Генеральний секретаріат освіти про негативну роль в українізації шкіл земського голови Носаря. Ще на початку курсів він відверто висловився, що "допоможе учителям не проводити українізацію". Можливо тому учителі байдуже поставились до курсів [466].

Протистояння процесу українізації та небажання фінансувати курси українознавства спостерігались і у деяких органах міського самоврядування. Так, у ході підготовки необхідних матеріалів та проекту постанови щодо фінансування українських курсів у м. Ніжині на Чернігівщині 31 травня 1917 р.

засідала училищна комісія при міській думі та запрошені учителі міських початкових шкіл. Довготривале обговорення питання зводилось до того, що частина членів комісії та окремі учителі вважали несвоєчасним проведення українізації. Вони вважали, що цей захід є одним із "средств к разрушению России" [467]. Інша частина присутніх на зібранні пропонувала міській думі все-таки виділити кошти на проведення курсів.

14 червня на позачерговому засіданні міської думи був зачитаний протокол засідання училищної комісії, яка так і не виробила єдиної позиції. Це й спричинило тривале обговорення питання щодо організації учительських курсів уже депутатами думи. Мова йшла не лише з приводу курсів українознавства, а й з питань проведення міської анкети серед батьків про українізацію шкіл, про мови, українську і місцеву "ніжинську", та інше. Але у кінцевому результаті все ж таки було вирішено асигнувати для організації курсів українознавства 1000 крб. [468].

З початком літніх шкільних канікул у місцевій пресі почали з'являтися повідомлення про відкриття та роботу учительських курсів українознавства. Здебільшого курси розпочинали свою роботу в урочистій обстановці, у присутності жителів повітових центрів, з проголошенням промов, святковим молебнем та освяченням. Але у подальшій буденній роботі організатори їх мали багато різних труднощів. Так у Борзнянському повіті на Чернігівщині місцеве земство не поскупилося та виділило на проведення курсів 12 тисяч карбованців, а використало всього 6446 крб. Причиною цього стала відсутність кваліфікованих лекторів, на оплату роботи яких була виділена частина цих коштів. Як повідомляла газета "Черниговский край", Борзнянським учительським курсам загрожувала небезпека "совершенно закрыться, едва открывшись". Очікуваної кількості лекторів не було. Лише з приїздом до Борзни двох гостей із Львова та Києва в основному вдалось виконати завдання курсів. Доцент Львівського університету І. Свенцицький прочитав кілька лекцій з українознавства, а київський гість С. Постернак вдало провів заняття з історії України, чим підняв настрій слухачам курсів. А їх було 249 чоловік. Проте газета вказувала, що місцеве земство не змогло задовольнити запити учителів в українських підручниках та іншій літературі через відсутність її на книжковому ринку [469].

Успішно пройшла робота курсів учителів Гадяцького повіту на Полтавщині, слухачами яких було біля 300 чоловік. Газета Гадяцького земства розповідала про три останні дні роботи курсів. Після завершення останніх занять слухачі щиро дякували місцевим лекторам І. Левченку та О. Пчілці, а також галичанину М. Західному за їх вдалу роботу на курсах. 23 липня 1917 р. в урочистій обстановці з молебнем та виступом хору було завершено їх роботу. Слухачі П. Спичак, Дем'яновський та інші особливо дякували повітовій земській управі та її голові Є. Чижову за організацію цих курсів [470].

Проте у пресі друкувались не лише позитивні відгуки про організацію курсів з українознавства. Харківська газета "Рідне слово" розповіла про курси, що проходили у м. Охтирці на Слобожанщині. Учителі чекали, що курси допоможуть як у теоретичному, так і практичному плані з'ясувати питання з

української мови, історії та географії України. Проте на них можна було почути про все – і як "чоботи шити й кошики плести", але не те, що найбільше цікавило учителів. Для вивчення української мови було виділено всього кілька годин. Невідомий нам дописувач, можливо слухач курсів, слушно зауважував їх організаторам, що багато учителів не були оповіщені про літнє навчання, тому курсантів було близько 50 чоловік. Переважну більшість присутніх склали молоді учительки [471].

Своє невдоволення результатами роботи курсів у Ніжинському повіті висловила учителька Марія Шепелева у місцевій газеті "Известия" [472]. Вона вітала перехід шкіл на викладання українською мовою і розповідала, що ще "задолго до украинизации занималась с детьми в школе на их языке". Навіть на екзаменах учні декламували вірші Т. Шевченка. Великі надії вона поклала на українські курси, але залишилась незадоволена ними, як і половина інших слухачів. По-перше, їй не влаштував трьохтижневий термін їх проведення, за який неможливо з'ясувати проблеми викладання нових навчальних дисциплін. По-друге, не задовольняв учительку той обсяг знань, який вона отримала на курсах. Коли ж вона з такими сумнівами звернулася до лекторів, то їй відповіли: "Вот что Вы знаете – и не надо больше, а там как-нибудь". По-третє, незадоволена М. Шепелева була й тим, що лектори в основному рекомендували польську і галицьку літературу як основні джерела використання. Тому вона дивувалась, де ж своя українська.

Проте висловлення свого невдоволення курсами не було головною метою цього листа до редакції газети. Учителька зверталась до своїх колег, які перебували на більш тривалих шеститижневих курсах. Вона мала надію, що більш тривалі курси дали більшу користь учителям і хотіла, щоб вони поділилися з нею своїми здобутками. Особливо цікавили учительку наявність у колег українських бібліотек, методичних посібників та шкільних підручників. М. Шепелева мала надію отримати відповіді на свій лист.

Противники українізації відразу ж використали цю публікацію і після неї опублікували "Примечание редакции" [473]. У ньому говорилось, що таких або ж подібних відгуків про Ніжинські українські курси довелось чути не раз. Автор замітки П. Тихомиров знав багато подробиць роботи курсів і навіть цитував окремі висловлювання лекторів. Він зробив висновок, що викладачі "старались заменить талант самоуверенностью и апломбом". З їх вуст можна було почути: "Вам прикажут".

Можливо, у словах П. Тихомирова і була доля правди щодо низького рівня роботи лекторів та того, що Ніжинські курси "совершенно не удались". Але автор замітки використав газету спеціально для того, щоб висловити своє невдоволення курсом українізації шкіл.

Із досліджених нами архівних матеріалів та газетних публікацій того часу можна зробити висновок, що однією із складних проблем, яку довелось вирішувати організаторам учительських курсів, було забезпечення їх лекторами. Кваліфікованих знавців української мови та інших українознавчих дисциплін було дуже мало, тому працівникам Генерального секретаріату освіти доводилось вишукувати їх серед учителів різних навчальних закладів

України. За словами директора першої Полтавської української гімназії І.

Прими, лектором на курси "ніхто не хотів їхати", і йому довелося працювати у двох повітових центрах – Старо-Костянтиніві та Ізюмі [474, арк. 52]. Проте це був не єдиний випадок.

У ході роботи другого Всеукраїнського учительського з'їзду учителів 11 – 12 серпня 1917 р. були спроби проаналізувати роботу літніх курсів учителів. Із доповіддю по цьому питанню виступив О. Дорошкевич [475]. Він повідомив, що у межах Київської шкільної округи курси пройшли у 48 населених пунктах, а лекторів налічувалось усього 75 чоловік. Доповідач сказав, що до Генерального секретаріату освіти дійшли чутки про те, що деякі курси "провалились". Для успішної чи негативної роботи курсів приклали зусилля три головні сили – земства, лектори і учителі. Характеризуючи роль кожної з них, О. Дорошкевич відзначив, що більш успішна робота курсів була у повітах, де земства очолюють українці, які сприяли їх роботі. Що ж до лекторів, то їх не вистачало, і це також вплинуло на результативність роботи. Учителів – слухачів курсів - доповідач поділив на три групи. До першої – він включив "активних ворогів нашої школи", до другої – "свідомих українців", і до третьої – "сіру інертну масу", яка схиляється на бік сильніших, хоч ці учителі не ставляться вороже до української справи.

Підсумовуючи сказане та визначаючи значення проведених українських курсів, О. Дорошкевич сказав, що "вони кинули іскру національної свідомості, дали деякі знання, а головне – бажання працювати самостійно".

Відсутність у доповіді критичного аналізу роботи курсів з боку одного з керівників Генерального секретаріату освіти призвів до такого ж беззубого обговорення цього питання. Виступили всього два керівники освітніх комісаріатів – Херсонщини та Київщини. Так В. Чеховський вказав на те, що земства та "інтернаціональне громадянство м. Одеси" вороже ставляться до українського руху. Що ж до конкретних результатів курсів на Херсонщині, певних досягнень чи прорахунків у їх організації виступаючий нічого не сказав. Подібний виступ був і О. Кисельова, який підкреслив, що з наступного навчального року можливо не буде повної українізації, але не буде і русифікації. А от про курси ні слова. Підсумовуючи обговорення доповіді, О. Дорошкевич зазначив, що учителі "майже не озвались на доклад про літні курси".

Взагалі детального обговорення питання про організацію курсів з українознавства на другому з'їзді учителів не вийшло. Цьому було кілька причин. По-перше, учительські курси у окремих регіонах України ще продовжували свою роботу аж до кінця серпня 1917 р. і у Генеральному секретаріаті освіти не було повних даних про їх роботу. По-друге, освітянське керівництво не володіло загальноукраїнською інформацією про недоліки у роботі курсів, тому неможливо було зробити певні узагальнення. Як показують виступи на з'їзді, такою ж інформацією не володіли і представники губернських комісарів освіти.

Але про те, що до подібних заходів потрібно готуватись більш ретельно, висновки були зроблені як Генеральним секретаріатом освіти, так і Головною шкільною радою. Такого роду курси потрібні були не як одноразовий захід.

Підготовка учителів до переходу на викладання українською мовою та навчання школярів українознавчим дисциплінам потрібна була і надалі. Тому потреба організації нових курсів учителів була знову піднята на засіданні Головної шкільної ради уже навесні 1918 р. 24 березня з доповіддю про літні курси учителів виступив А. Лещенко, який на той час очолював департамент середньої школи при Міністерстві народної освіти. Він вважав, що для більш успішної підготовки лекторів для учительських курсів необхідно негайно організувати інструкторські курси. Вони повинні були пройти у кількох пунктах терміном від 1,5 до 2 місяців. Учительські ж курси мають охопити підготовкою слухачів різних типів шкіл, починаючи від нижчих початкових і до середніх шкіл.

Ідею термінової підготовки до проведення літніх курсів учителів підтримав також і Приходько, який особливу увагу звернув на підготовку достатньої кількості лекторів. Він наголосив, що уже настав час підбору викладачів до роботи на учительських курсах [476, арк. 85].

На засіданні шкільної ради 31 березня 1918 р. уже мова йшла про більш детальні плани організації лекторських та учительських курсів. З доповіддю виступив В. Дога. Він пропонував розширити програми курсів питаннями будівництва національної школи, ознайомленням учителів з новими методиками викладання, а також розширити їх знання з українознавчих дисциплін. Виступаючий зупинився також на характеристиці змін та доповнень до програм курсів, запропонував визначити місця їх проведення. Після обговорення питання шкільна рада ухвалила створити спеціальну комісію з підготовки літніх курсів і доручила їй визначити місця їх проведення, категорії слухачів та розробити остаточні варіанти програм, вирішити усі організаційні питання. Попередній термін початку роботи лекторських курсів був визначений на 12 травня. Одним з корінних питань було фінансове забезпечення курсів, тому було ухвалено також "з'ясувати фінансовий бік справи" [477, арк. 103].

Невдовзі, 3 квітня, на засіданні Головної шкільної ради уже звітувала комісія про підготовку лекторських та учительських курсів. З доповіддю виступив О. Сушицький [478, арк. 109]. Спочатку він охарактеризував зміни до програм курсів. Були визначені також і викладачі, які вестимуть заняття на лекторських курсах. У списку значились такі відомі прізвища, як: І. Огієнко, О. Музиченко, В. Науменко, А. Лобода, О. Сушицький, С. Єфремов, М. Василенко, С. Русова та інші. Визначені були і місця проведення лекторських курсів. Попередньо також було вирішене питання фінансового забезпечення курсів як з боку органів місцевого самоврядування, так і Міністерства народної освіти.

На наступному засіданні шкільної ради, що проходило 8 квітня, уже були затверджені "Обрахунки видатків на курси" [479, арк. 115]. Так, для оплати 215 навчальних годин лекторських курсів потрібно було виділити 5375 крб., з розрахунку 25 крб. за 1 годину. Крім того, ще потрібно було витратити на заробітну плату завідуючого курсами – 500 крб., матеріальну допомогу 200 курсантам по 100 крб. – 2 тисячі крб., оплату їх проживання – 1000 крб., оплату приміщення, де будуть проходити курси – 500 крб., заробітну плату технічним

працівникам – 2 чоловіки по 150 крб. та помічнику завідуючого курсами – 300 крб. Тобто загальні витрати на проведення одних курсів становили 27975 крб. Комісія визначила, що лекторські курси варто проводити лише в університетських містах - Києві, Харкові та Одесі. Тому, за рахунок відряджень викладачів, фінансові витрати збільшаться до 83925 крб. А враховуючи і оплату поїздки до Харкова та Одеси, вони будуть становити 84525 крб. Подібні підрахунки були зроблені і по фінансуванню учительських курсів.

Після детального обговорення питань організації курсів учителів більш чітких обрисів набули плани їх проведення не лише у плані фінансування та визначення навчальних програм, а й термінах та місцях їх проведення. 22 квітня шкільна рада остаточно визначила, що курси учителів вищих початкових та середніх шкіл пройдуть у Києві, Харкові та Одесі з 10 червня по 10 липня, а з 15 липня по 15 серпня - у Полтаві, Катеринославі та Вінниці. Курси учителів нижчих початкових шкіл мали пройти у 50 населених пунктах України [480, арк. 144]. На цьому ж засіданні виникло також питання про необхідність призначення при Міністерстві народної освіти окремої особи, яка б відала питаннями підготовки та проведення учительських курсів. А на засіданні 24 квітня цим керівником був призначений О. Музиченко, його помічниками – Александровський та Ковальський [481, арк. 146].

Таким чином, ще до початку літніх шкільних канікул основні організаційні питання з підготовки та проведення учительських курсів були обговорені і затверджені Головною шкільною радою з участю представників Міністерства народної освіти та педагогічної громадськості. Недоліки проведення минулорічних курсів намагались максимально врахувати. Особливо це стосувалось підготовки викладацького складу та фінансового забезпечення курсів.

Одночасово з обговоренням на засіданнях Головної шкільної ради питань про організацію літніх курсів учителів з українознавства у пресі з'являються повідомлення про підготовку до їх проведення. Однією з перших на своїх сторінках опублікувала інформацію про перспективи організації літніх курсів для учителів газета "Відродження". Повідомлялось, що департаментом вищої та середньої освіти розіслано до усіх губернських комісарів народної освіти та губернських земських управ розпорядження про організацію по усій території УНР "цілої низки учительських курсів". Пропонувалось для кращого використання лекторських сил продумати варіанти об'єднання повітів (по 3 – 4) на умовах кращого сполучення між ними. У визначених центрах і будуть проходити курси. Пропозиції щодо об'єднання повітів пропонувалось надіслати до Міністерства народної освіти [482].

Через чотири дні та ж газета писала про розробку у Міністерстві народної освіти "широкого плану" проведення курсів українознавства навесні і влітку 1918 р. Повідомлялось, що курси будуть організовані трьох типів: а) лекторські, б) для учителів середніх і вищих початкових шкіл, в) для учителів нижчих початкових шкіл. Вказувались строки та місця їх проведення, а також наголошувалось, що учителі "матимуть дарове помешкання і державну грошову допомогу в 100 крб. кожний" [483].

Ще через два дні у газеті "Відродження" її власний кореспондент В. Бурлака розповідав про роль і значення літніх курсів з українознавства для учителів та інформував про умови організації, ознайомив з їх програмами [484].

Подібні повідомлення з'являлись також і у місцевій пресі та у журналі "Вільна українська школа" [485, с. 261-263]. Міністерство освіти за допомогою періодичних видань намагалось надати учителям якомога повнішу інформацію про очікувані курси. Враховуючи помилки в організації попередніх курсів, Міністерство народної освіти подавало в пресі важливу інформацію, у якій найбільш зацікавлені були учителі. Це особливо стосувалось грошової допомоги, програм курсів, лекторів та інших питань. Проте за Центральної Ради реалізувати плани проведення літніх курсів учителів не вдалось.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського вся попередня робота була продовжена. Міністерство народної освіти вважало за необхідне обговорити усі організаційні питання проведення літніх курсів з представниками органів місцевого самоврядування. З цією метою 15 – 17 травня 1918 р. у м. Києві відбулась нарада представників губернських та повітових земств, міських управ, які відповідали за освітянські питання. Керував роботою цієї наради директор департаменту нижчої освіти міністерства А. Лещенко [486, арк. 1-13]. До представників місцевих органів самоврядування була доведена інформація про підготовку до проведення курсів учителів, визначені їх завдання, а також напрямки надання необхідної допомоги у їх проведенні з боку місцевих владних структур.

Такого порозуміння між освітянським міністерством та органами місцевої влади не було під час проведення учительських курсів у попередньому році. У окремих регіонах України це мало негативний вплив на результати їх роботи. Тому, проаналізувавши помилки попереднього року, освітянське міністерство намагалось не повторити їх у подальшій роботі і встановило міцні контакти з органами місцевого самоврядування.

З наближенням часу відкриття роботи курсів учителів у пресі все більше з'являлось повідомлень на цю тему. Але несподівано 10 травня з'явилась інформація про перенесення строку початку лекторських курсів на 1 червня, хоч вони повинні були розпочати свою роботу у Києві, Одесі та Харкові 12 травня [487]. Ці зміни внесли деяке непорозуміння і щодо роботи інших типів курсів. Було ясно, що знову повноцінної підготовки викладацького складу для ведення курсів у провінції не буде своєчасно здійснено. Курси для учителів середніх і вищих початкових шкіл повинні були почати свою роботу з 10 червня, а з 14 червня - і курси учителів нижчих початкових шкіл. Місцева преса також сповіщала читачів про деякі зміни графіків роботи курсів на території України. "Черниговская земская газета" повідомляла, що у 13 пунктах України вони розпочнуть роботу за попередньо встановленими строками їх проведення, у 6 пунктах цей термін буде здвинутий на пізніший час (24 чи 25 червня), а у Охтирці – навіть на 5 липня [488]. Усі ці зміни були пов'язані з відсутністю підготовлених викладачів.

З початку червня у пресі все частіше почали з'являтися повідомлення про відкриття роботи курсів. Газета "Відродження" повідомляла про урочисте

відкриття лекторських курсів у м. Києві, у якому взяв участь міністр освіти М. Василенко [489]. Навіть сам гетьман П. Скоропадський у надісланій телеграмі вітав слухачів і лекторів з початком роботи, вибачаючись за те, що він не має можливості бути присутнім на відкритті курсів. Через кілька днів газета уже повідомляла про урочисте відкриття у м. Києві, в присутності міністра освіти курсів учителів середніх і вищих початкових шкіл. Уже у перший день їх роботи було зареєстровано біля 250 слухачів з Київщини та Чернігівщини [490]. Місцева преса постійно тримала в полі зору відкриття та роботу літніх учительських курсів. Повсюдно ця подія проходила в урочистій обстановці з участю представників місцевих органів влади і освяченням.

Проте з початком роботи літніх курсів іноді виникали проблеми, яких заздалегідь не могли передбачити. У місцевій пресі з'явилося звернення Міністерства освіти до лекторів, які дали згоду на участь у роботі курсів. Окремі з них стали виїздити на роботу за запрошенням з місць проведення, а не за встановленим графіком Міністерства освіти. Тому освітянське керівництво зверталось до них з проханням дотримуватись встановленого графіку [491].

На організацію роботи курсів впливали також і конфлікти на місцевому рівні між призначеними гетьманом повітовими старостами та виборними органами місцевого самоврядування – земськими управами. У Ізюмі, Куп'янську, Валках, Змієві, Прилуках, Ананієві та інших повітових центрах старостами були розігнані земські управи і призначені нові. У Богодухові повітовий староста усунув з посади голову земського зібрання і сам став виконувати його обов'язки. Відбувались також і арешти земських діячів [492, арк. 3 зв.].

У Могилів-Подільську вчасно розпочати проведення учительських курсів завадив страйк залізничників. Тому їх початок було перенесено на 31 липня. Але 24 липня 1918 р. повітовим старостою "було усунуто з посади весь виборчий склад Могилів-Подільської повітової народної управи, на котру покладено організацію курсів" [493]. Їх не було відкрито до 13 серпня, хоч початку уже давно чекали учителі, що приїхали з Ямпільського та Могилів-Подільського повітів, а також лектори курсів. З великим запізненням, але все ж таки розпочали роботу курсів представники нового складу земської управи.

Окремі голови земських управ також не сприяли проведенню учительських курсів. Так, голова Лебединської народної управи Макноцький, який негативно ставився до українізації шкіл, на з'їзді повітового учительського союзу на запитання учителів з приводу організації курсів українознавства відповів: "Могут быть, могут и не быть, особенно если у нас нет денег" [494]. Знаючи про те, що фінансування курсів здійснювалось централізовано, їх проведенню цей керівник не зміг завадити.

Представники Глухівської земської управи обрали інший шлях протидії курсам українізації. Вони звернулись до Міністерства освіти і мистецтва з проханням організації навчання на цих курсах російською мовою. За поясненням заступника голови земської управи, причин для такого прохання було декілька. По-перше, "громадное большинство учащихся Глуховского уезда совершенно не владеют украинским языком". По-друге, багато учителів

не розуміють української мови. І, по-третє, навіть ті, що розуміють українську мову, лекції з психології, педагогіки, методики не зможуть зрозуміти навіть за наявності талановитих лекторів [495, арк. 2 зв.].

Протидіяли проведенню учительських курсів і деякі повітові старости. Міністерство освіти відразу ж відреагувало на це зверненням до Міністерства внутрішніх справ. 25 червня 1918 р. міністр Ф. Лизогуб надіслав до губернських старост обіжник, у якому говорилось, що за повідомленням Міністерства народної освіти деякі повітові старости "втручаються в справу організації курсів та роблять перешкоди". Тому губернським старостам було запропоновано зробити розпорядження і вказати, щоб повітові старости прихильніше ставились до проведення учительських курсів і не ставали на перешкоді їх організації [496, арк. 93]. Отже Міністерству освіти вдавалось залагоджувати ті недоречності, що виникали на шляху організації навчання учителів.

До початку роботи усіх типів літніх курсів організаторами були зроблені остаточні підрахунки їх фінансового утримання. На проведення лекторських курсів у Києві, Харкові та Одесі були заплановані витрати у сумі 87330 крб. Для курсів учителів середніх та вищих початкових шкіл у Києві, Харкові, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Катеринославі і Одесі – 242460 крб. та для курсів учителів народних шкіл у 48 пунктах України – 1855000 крб. Загальна сума витрат становила 2184790 крб. [497, арк. 9 зв.]. 2 червня 1918 р. "Закон про асигнування Міністерства освіти на курси українознавства для учителів по всій Україні" був затверджений гетьманом П. Скоропадським [498, арк. 10]. Ці кошти відразу ж були переведені за місцем призначення по губернських та повітових державних скарбницях.

У п'яти населених пунктах були також організовані курси для учителів шкіл національних меншин. В Києві, Вінниці та Житомирі – для учителів польських шкіл. На їх фінансування виділялось 112050 крб. А у Одесі та Києві – для учителів єврейських шкіл, і виділялось на їх проведення 87700 крб. [499, арк. 68].

Отже ще до початку літніх курсів Міністерство освіти і мистецтва вирішило також і питання їх фінансового забезпечення. Із державної скарбниці на потреби курсів було виділено більше 2-х млн. крб., і це у той час, коли не вистачало коштів на вирішення багатьох господарських питань.

До початку роботи учительських курсів Міністерство освіти підготувало "Інструкції для лекторів", у яких визначило основні завдання та особливості їх роботи на курсах. Так лекторам з української мови було визначене головне завдання – практичне навчання учителів української мови, тобто надання допомоги їм в оволодінні навичками читання, письма та розмовної мови. На практичну роботу з української мови, наприклад, учителям нижчих початкових шкіл за програмою курсів виділялось 35 год. Для цього виду занять дозволявся поділ груп по 6 чоловік. Викладачам, які вестимуть практичні заняття, рекомендовалось звернути увагу на розмовну мову і знання термінів, порівняння вимови та написання російською й українською мовами. Із загальної кількості годин, що виділялись на українську мову (55 год.) та

методику її викладання (15 год.), рекомендувався наступний розподіл: на правопис – 5 год., на граматику – 15 год., на практичні заняття – 35 год. У інструкції також вказувалось, що лектор вправі вносити зміни до вказаного розподілу на власний розсуд [500, арк. 134].

Лекторам з історії України, що вестимуть заняття на курсах учителів нижчих початкових шкіл, давалась настанова, що за 25 годин успішно засвоїти весь програмовий матеріал неможливо. Тому необхідно ознайомити слухачів з найбільш важливими історичними подіями. Варто також звернути увагу на спірні питання у історичній науці, на терміни Русь, Україна, Малоросія та інші. Важливо, щоб учителі орієнтувались у літературі та джерелах, з яких можна черпати знання, а також засвоїли методичні поради щодо підготовки та проведення уроків історії [501, арк. 139].

Взагалі програма курсів для учителів нижчих початкових шкіл була розрахована на 177 годин. Навчальний час розподілявся таким чином: на українську мову та літературу (письменство) – 70 год., історію України – 25 год., географію України – 15 год., школознавство та принципи нової школи – 10 год., ведення шкільного діловодства – 5 год. [502]. Тобто на вивчення предметів українознавчого циклу виділялась основна кількість навчального часу. Крім того, для розширення пізнання учителів з українознавства рекомендувалось використовувати екскурсії, конференції та інші форми роботи.

Навчальна програма курсів для учителів середніх та вищих початкових шкіл була розрахована на 257 годин. З української мови передбачалось 25 год. виділити на ознайомлення з її історією, таку ж кількість годин - на граматику, 10 год. – на правопис. Крім того, 40 год. – на практичні заняття з української мови та 20 – на вивчення термінології з усіх навчальних дисциплін. З української літератури (письменства): на народну поезію – 15 год., старе письменство – 10 год., нове письменство – 20 год., методику викладання – 10 год. На вивчення історії України і методику її викладання – 40 год. та на географію України – 20 год. [503, арк. 153]. Отже, на предмети українознавчого циклу виділялось 235 год., тобто основна кількість часу.

Про хід та результати роботи курсів українознавства можна судити із звітів лекторів та керівників курсів, що надійшли до Міністерства освіти та мистецтва. Завідувач курсів для учителів середніх і вищих початкових шкіл у м. Одесі В. Ярема повідомляв, що до складу курсантів записалось 345 осіб, але 50 із них так і не з'явилися на заняття. Із 295 слухачів 155 – були учителями середніх шкіл, 87 – учителями вищих початкових шкіл та 53 – вільні слухачі. Місцевих було 228 чоловік і 67 – з інших повітів. Навчальні заняття проходили щодня, крім святкових та вихідних днів, по 8 годин кожного дня. Разом із екскурсіями було витрачено 180 годин навчального часу. Але не всі слухачі отримали свідоцтва про завершення навчання. За рішенням комісаріату Одеської шкільної округи лише 205 осіб отримали їх як такі, що були присутніми на 2/3 навчальних занять. У звіті подані їх списки. Завідувач курсів відзвітував і про фінансові витрати. На оплату праці лекторам витрачено 5400 крб., на матеріальну допомогу курсантам – 19400 крб., на організацію роботи курсів – 27214 крб. 70 коп. [504, арк. 99-102 зв.].

На подібних курсах у Полтаві також виявили бажання їх відвідувати 350 чоловік. Але систематично були на заняттях та отримали посвідчення 242 слухачі. З них 142 – учителі вищих початкових шкіл, 91 – учитель середніх шкіл та 9 – приватних осіб. Викладачами були полтавчани, 3 – викладачі Полтавського учительського інституту, а інші 7 – учителі середніх шкіл міста. Весь контингент слухачів був поділений на три групи. До першої – увійшли 62 учителі, що не володіли українською мовою. До другої – 124 чоловіки, які розмовляли українською мовою, але не були знайомі з українською літературою і не знали українського правопису. До третьої – ті, що самостійно працювали над вивченням української мови. Їх було 56 осіб. У кожній із цих груп була певна специфіка проведення навчальних занять.

Для проживання учителів було влаштовано інтернат у приміщенні місцевої школи. У їдальні кооперативних працівників губернського земства слухачі забезпечувались обідами, а на сніданок та вечерю їм виділявся хліб, цукор і чай [505, арк. 12-13].

За повідомленням губернської земської управи на проведення цих курсів було виділено Міністерством освіти 40410 крб., але залишилось не використаних 6844 крб. [506, арк. 5].

У період літніх канікул курсами українознавства були охоплені також учителі нижчих початкових шкіл. За остаточними підрахунками міністерства вони пройшли у 49 населених пунктах України [507, арк. 205]. Для кращого аналізу результатів роботи учительських курсів у Міністерстві освіти розробили спеціальну схему звіту, яка складалась із трьох частин і потребувала відповіді майже на 30 запитань. До першої групи включались питання, що характеризували організацію роботи курсів, а саме: з яких повітів прибули учителі, скільки викладачів було використано, які зміни відбулись у програмі та чи завершено роботу курсів до кінця. У другій групі запитань потрібно було з'ясувати все, що стосувалось слухачів курсів та висловлених ними зауважень і побажань. У більшості звітів, що надійшли до міністерства, вказувалось, що анкетування слухачів не проводилось, проте окремі зауваження мали місце. Частіше вони стосувались недоліків у роботі окремих лекторів, а також звучали побаження, щоб наступні курси проходили у кожному із повітів України.

Порівнюючи з результатами роботи курсів попереднього року, можна вважати, що останні були організовані більш успішно. У ході проведення не виникало проблем із забезпеченням їх викладачами. І хоч у звітах висловлювались зауваження до роботи окремих лекторів, але здебільшого слухачі висловлювали позитивні враження. В основному також виконувалась і програма курсів, хоч у кожному із звітів згадували про деякі корективи до неї. Особливо відзначалась практична спрямованість у роботі курсів. Так, у м. Києві була організована "показова початкова школа" під керівництвом учителя О.

Свиридової та проведено у ній відкриті заняття із наступним їх обговоренням [508, арк. 116]. Слухачі курсів у м. Острозі проводили "практичні уроки української мови" [509, арк. 15], а у м. Смілі учителі "дали зразкові уроки" [510].

Звертає на себе увагу і той факт, що у роботі курсів брала участь значна кількість учителів нижчих початкових шкіл, яка у окремих випадках перевищувала навіть заплановану чисельність. Так, у Кременчуці, де розраховували на участь 300 слухачів, прибуло 570 з Кременчуцького, Кобеляцького та Хорольського повітів, 520 з них були учителями народних шкіл, а 50 – вільними слухачами [511, арк. 127]. Подібні приклади можна навести і по чисельності слухачів у м. Маріуполі, де розраховували на 150 чоловік, а фактично прибуло 192 учителі [512, арк. 2]. У Полтаві замість 200 чоловік записалось на курси аж 350 слухачів [513, арк. 12], у Острозі замість 150 прибуло 188 учителів [514, арк. 15].

У звітах, надісланих до Міністерства освіти та мистецтва, вказувалось, що не всі кошти, що виділялись на проведення учительських курсів були витрачені. Причиною цього було те, що учителі, які приїздили на курси без відрядження земств, матеріальної допомоги у сумі 100 крб. не отримували. Не оплачувалось також перебування на курсах вільних слухачів та тих, хто проживав у містах проведення курсів. Ось тому і утворились деякі грошові надлишки, які потім повертались до казни. Проте керівники курсів по-різному ставились до їх повернення. Так Бердичівська повітова народна управа надіслала до департаменту нижчої освіти міністерства прохання, щоб на суму залишку від проведення курсів, 20325 крб., були закуплені українські підручники і розіслані по школах повіту [515, арк. 121].

До Міністерства освіти та мистецтва звернувся також завідувач єврейськими учительськими курсами у м. Києві Є. Кантор з проханням, щоб гроші у сумі 16484 крб. 59 коп., які залишились невитраченими, виділити на продовження роботи курсів протягом 2-х місяців [516, арк. 143]. Департамент нижчої освіти підтримав це прохання.

Результати проведення літніх курсів українознавства аналізували не лише у Міністерстві освіти, а й прості педагогічні працівники у своїх періодичних виданнях. На сторінках журналу "Вільна українська школа" дискусію про курси учителів розпочав Баржицький ще у червні 1918 р., тобто на початку їх роботи. У жовтні 1918 р. із статтю "Про вчительські курси" виступив О. Крижанівський [517, с. 166-170]. У ній він веде полеміку із уже згаданим автором та вносить конкретні пропозиції щодо покращення роботи учительських курсів. Він пропонував, по-перше, зменшити кількість населених пунктів, де будуть проводитись курси. Це він пояснював тим, що таким чином можна задовольнити слухачів "талановитими лекторами". По-друге, автор вважав за необхідне після закінчення навчальних занять влаштувати для слухачів іспити, тоді учителі "будуть уважно слухати,... будуть дбати про те, щоб не забути почуте". У загальному підсумку буде за що видавати свідоцтво. По-третє, він пропонував влаштувати не короткострокові, а постійнодіючі учительські курси при вищих школах тривалістю до 3-х місяців. Місцем проведення їх мали бути університети, тому лектори могли бути постійними, а слухачі - змінюватись кожні три місяці. Земства повинні розробити графіки, за якими кожний учитель за 3 – 5 років побував би на курсах. За умов систематичної перепідготовки учителів не буде таких прикрих випадків, які

були раніше, коли учитель гімназії починав заняття словами: "Ввиду того, что вы не понимаете по-украински, я буду вам преподавать украинскую мову на русском языке". Діти кричали: "Ні ми понимаємо, ми розуміємо". Але учитель викладав українську мову на "русском языке".

Свої враження та побажання у проведенні учительських курсів висловив на сторінках журналу "Вільна українська школа" і професор П. Клименко [518, с. 52-53]. Він вважав, що українські учительські курси "збаламутили всю вчительську колегію, вони розбудили національну увагу вчительських кіл, виводили їх з пасивності та слухняності і приводили до критичності і приватної ініціативи". Професор П. Клименко вважав, що курси не повинні бути "затяжними", тобто більше двох тижнів. Учителі мали отримати інформацію про нову педагогічну літературу, методичні новинки. Для організації курсів на місцях земські інструктори повинні виділити групу кращих учителів для відрядження їх до центру на "вищі курси", щоб потім їх випускники стали керівниками курсів на місцях. Щодо підсумкових іспитів, то професор вважав, що для окремих дисциплін вони потрібні, а для інших – зайві і можуть бути замінені практичними заняттями.

Отже, у ході обговорення питання про учительські курси українознавства, що проходило на сторінках журналу "Вільна українська школа", було висловлено багато різних пропозицій з приводу подальшого удосконалення їх роботи. Вони стосувались різних напрямків покращення: лекторського складу, термінів і місць проведення курсів, необхідності підготовки методичної літератури та інше. Але саме з цих питань не було єдності поглядів у різних авторів. Проте з двох позицій дописувачі мали спільну точку зору. По-перше, вони вважали, що учительські літні курси ще далекі від досконалості і не завжди досягали бажаних результатів. По-друге, необхідно ввести підсумковий іспит для слухачів курсів, який стимулював би учителів на більш плідну роботу. Автори статей були незадоволені тим, що після закінчення занять усі вчителі отримували довідки за перебування на курсах, а не за успішне навчання.

З метою покращення роботи літніх курсів учителів в майбутньому Міністерство освіти також підсумовувало їх результати. У департаменті нижчої освіти та його відділах складались звіти за проведену роботу [519, арк. 68]. Проте на наступний навчальний рік уряду Директорії УНР провести подібні курси у масштабах всієї України вже не вдалось. Воєнні дії на радянсько-українському фронті розвивались несприятливо для УНР. Відбулося постійне мігрування Директорії та її урядів по Україні, а водночас і зменшення територій, їй підпорядкованих. Вже у квітні 1919 р. під контролем залишалась незначна територія - Поділля та Волинь. Ось тому навіть у планах Міністерства народної освіти не було окремих пунктів про підготовку до проведення такого широкомасштабного навчання учителів. Проте проект влаштування літніх курсів учителів був підготовлений і реалізований народним комісаріатом освіти України. В його основу було взято план проведення подібного заходу ще за Гетьманату. (Див. додаток В).

Таким чином, проведені курси українознавства за Центральної Ради та Гетьманату стали першими практичними заходами освітянського міністерства з

підготовки учителів до викладання українознавчих дисциплін та переходу на навчання українською мовою. Варто зауважити, що ставлення учителів до їх проведення було здебільшого позитивним. Особливо це стосувалось учителів нижчих початкових шкіл, які вже розпочали викладання українською мовою. Частина учителів середніх шкіл, противників українізації, була невдоволена курсами. Перші українознавчі курси 1917 р. також залишили негативні враження у багатьох учителів через погане забезпечення лекторами або ж низький рівень їх викладання. Проаналізувавши свої помилки з організаційних питань, Міністерство освіти заздалегідь розпочало підготовку до наступних. У центрі уваги були саме ті питання, які стали слабким місцем на попередніх. В загальному підсумку у підготовці до літніх курсів 1918 р. вдалось добитися кращих результатів. Було збільшено чисельність населених пунктів, де проходили курси, а також кількість учителів, що брали в них участь. Всі бажаючі отримали можливість їх відвідати. Також було стабільним їх фінансове забезпечення та наявність підготовлених лекторів. Літні курси з українознавства допомогли учителям поповнити свої знання з українознавчих дисциплін, особливо з української розмовної мови та правопису, а також з педагогіки та методики викладання. За оцінкою Міністерства народної освіти, вони також сприяли оновленню шкільного життя, тобто переведенню навчально-виховної роботи в школах на національні рейки.

3. 3. Діяльність шкільних рад у вирішенні проблем українізації

Повалення самодержавства сприяло демократизації суспільного життя, складовою частиною якого стало виникнення різного роду рад. Це зумовило створення не лише єдиної української Центральної Ради, а й привело до обрання галузевих рад, що намагались здійснювати колегіальну, дорадчу і координуючу роль в перебудові суспільства. Саме такими організаціями, що відіграли значну роль у реформуванні всієї системи освіти, і стали шкільні ради. Починаючи від Всеукраїнської, що за час революції мала назви: Головна та Генеральна й до місцевих шкільних рад: губернських, міських і повітових. Але, на погляд дисертанта, найбільший вплив у вирішенні проблем українізації освіти відіграли Всеукраїнська, повітові і міські шкільні ради. Перша з них стала ініціатором та розробником планів багатьох змін шкільного життя і, в тому числі, українізації освіти. Головними ж реалізаторами цих ідей на місцях стали повітові та міські шкільні ради. Їх члени безпосередньо контактували з учителями місцевих шкіл, знали настрої та ставлення до процесів українізації жителів міст і сіл повіту. Тому саме від цих шкільних рад значною мірою залежав успіх справи.

Ідея створення колегіального, демократичного органу, який би сприяв вирішенню проблем реформування школи, виникла в ході роботи Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. На ньому ухвалили вимогу до Центральної Ради про утворення особливого органу - Головної Всеукраїнської шкільної ради, яка б планомірно, систематично й цілеспрямовано здійснювала

організацію народної освіти та її українізацію [520].

Розпочала вона свою діяльність із засідання, що проходило 17 липня 1917 р., на якому були присутніми Генеральний секретар освітніх справ І. Стешенко, а також Ф. Сушицький, М. Муколов, І. Власенко, О. Приходько, В. Прокопович та інші. Головною проблемою обговорення було вирішення організаційних питань по скликанню Другого Всеукраїнського учительського з'їзду [521, арк. 2]. На перших п'яти засіданнях ради (17, 22, 27, 31 липня та 3 серпня), що проходили до початку роботи з'їзду, розглядались конкретні питання його підготовки і проведення. На першому засіданні були визначені строки роботи з'їзду та основні питання порядку денного. Визнали за необхідне сконцентрувати увагу делегатів на українізації та планах створення нової єдиної школи. В ході обговорення виникла ідея розгляду на з'їзді ще одного питання - "Про сучасний стан школи". Були визначені доповідачі та встановлені строки їх підготовки.

Учасники засідання також розглянули основні напрямки практичної реалізації головних положень з'їзду. Особливо це стосувалось підготовки нових українських підручників. З'ясувалось, що підручники з української мови (граматики) та читанки для нижчих початкових шкіл можна буде передрукувати з раніше виданих, а от повноцінних видань з історії України у попередні роки не було. До початку навчального року залишалось небагато часу, тому було вирішено доручити В. Прокоповичу та Л. Добровольському розглянути вже існуючі книжки з історії України під редакцією Б. Грінченка та Г. Коваленка на предмет використання їх для навчання в початковій школі. Шкільний підручник з географії вже готувався С. Русовою. Про інші засоби навчання на засіданні мова не йшла.

На наступному засіданні 22 липня обговорювались основні тези доповіді з'їзду про українізацію шкіл [522, арк. 2]. Їх підготував А. Лещенко. Було визначено, що українізації підлягала така кількість шкіл, яка б відповідала процентному співвідношенню складу населення України. А за останнім переписом українці становили 75% загальної кількості. Українізації також підлягали ті школи, де була більшість українських учителів та учнів.

З наближенням часу початку роботи учительського з'їзду шкільна рада з'ясовувала стан підготовки доповідей та проектів його постанов. На засіданні 27 липня було встановлено, що доповідачу з питання українізації шкіл не вистачає конкретних матеріалів для підготовки цього питання. Тому було вирішено перевірити, як ідуть справи з підготовкою. Було ухвалено рішення про обов'язкову присутність на з'їзді завідувачів шкільною освітою губернських земських управ.

Також детально перевірялось виконання кожного пункту постанов Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. Відзначалось, що у кожному повіті влаштовуються курси для учителів. Генеральним секретаріатом освіти розіслані до повітових земських управ повідомлення з пропозицією про заснування бібліотек українознавства, як для учнів, так і для населення міст і сіл. З наступного навчального року розпочинається українізація нижчих початкових шкіл. Але учасники засідання констатували, що педагогічного

журналу не започатковано, "літературна та історична комісії не працювали", а природнича комісія навіть не була створена [523, арк. 4].

Засідання 31 липня було присвячене розгляду стану підготовки доповідей та проектів постанов з основних питань з'їзду [524, арк. 5]. А вже напередодні початку його роботи члени шкільної ради вирішували організаційні питання формування структури Генерального секретаріату освіти і визначили деякі кандидатури керівників окремих його підрозділів. Так було запропоновано, що дошкільною та позашкільною освітою керуватиме С. Русова, середньою шкільною освітою - Г. Голоскевич, вищою освітою - Ф. Сушицький. Невизначеними залишались кандидатури керівників нижчої початкової освіти та шкільним відділом [525, арк. 7].

Отже, до 10 серпня - першого дня роботи Другого Всеукраїнського учительського з'їзду, Головною шкільною радою було проведено значну підготовчу роботу, що стала запорукою його успішної діяльності. По суті, шкільна рада була організаційним комітетом з'їзду, на засіданнях якої обговорювались всі найбільш важливі проблеми його підготовки. Крім того, було створено редакційний комітет у складі О. Дорошкевича та А.

Балаківського, який під час роботи з'їзду видав сім номерів "Вісника педагогічно-професійного з'їзду", де детально висвітлив найважливіші сторони його роботи [526]. У порівнянні з Першим, Другий Всеукраїнський учительський з'їзд пройшов більш організовано й продумано, що відбилось і на прийнятих ним рішеннях. В цьому неабияку роль відіграла діяльність Головної шкільної ради.

Організаційне становлення її відбувалось в ході подальшої роботи, коли виникла необхідність регламентувати завдання, функції, які вона повинна була виконувати, та визначити її постійний склад. На шостому засіданні, що відбулося 14 серпня 1917 р., розпочато розгляд проекту постійного складу представництва шкільної ради, яка мала складатись із великої та малої рад. Пропонувалось, щоб до великої ради входили 11 представників від учительської спілки, 2 - від наукового товариства, 3 - від товариства шкільної освіти, 11 - від товариства "Просвіта", 2 - від товариства "Праця", 1 - від представників дошкільної освіти та 11 голів губернських шкільних рад. 25% чисельності складу повинні були представляти національні меншини [527, арк. 8].

20 вересня було продовжено обговорення проекту чисельного складу шкільної ради. Представництво в ній від робітничого класу, селян і військових, що пропонувалось на попередньому засіданні, було замінено діячами освіти від міст і земств. Загальна чисельність великої шкільної ради повинна становити 71 особу. Мала ж рада, що виділялась із великої, повинна була складатись із 15 чоловік: 2 представники від учительської спілки, 1 - від наукового товариства, 2 - від товариства шкільної освіти, 2 - від товариства "Просвіта", 1 - від товариства "Праця", 1 - від представників дошкільної освіти, 2 - від губернських шкільних рад, 3 - від національних меншин [528, арк. 21].

У ході розгляду доповнень до положення про компетенцію Генерального секретаріату освіти, що відбулось на засіданні 1 жовтня, було знову піднято

питання про роль шкільної ради. Ухвалили, що вона повинна бути "не лише педагогічно-освітньою, але й громадсько-освітньою організацією", тобто в своєму складі вона повинна мати представників від найбільш зацікавлених в розвитку освіти громадських організацій. На цьому ж засіданні обрано до Головної шкільної ради постійних членів: П. Бесараба, М. Симашкевича, І. Власенка, Н. Григор'єва, П. Холодного, С. Русову та інших [529, арк. 25]. Тобто, вже на початку жовтня 1917 р. розпочалось формування постійного складу Головної шкільної ради.

У процесі роботи виникла необхідність подальшого удосконалення діяльності організаційної структури шкільної ради. Це було викликано необхідністю більш ретельної підготовки матеріалів засідань, проектів рішень, ведення протоколів та інше. Тому було ухвалено при шкільній раді мати посаду секретаря, який би відав вирішенням усіх організаційних питань [530, арк. 38, 40].

У зв'язку з розробкою закону про управління народною освітою питання структури, завдань та функцій шкільних рад стали його складовою частиною. Для більш широкого обговорення цієї проблеми Генеральний секретаріат освіти разом з Головною шкільною радою визначили організаційне бюро на чолі з С. Сірополком для підготовки наради за участю освітянських працівників від земств, міських дум, учительських організацій та керівників освітянською галуззю.

Центральною проблемою обговорення на нараді, що проходила у м. Києві 15-20 грудня 1917р., були питання управління освітою на Україні. Складовою частиною цієї проблеми була діяльність шкільних рад, а саме: Генеральної (так почали називати Головну), національних, губернських, повітових, міських та сільських рад освіти [531, арк. 48 в - 48 г]. На нараді детально обговорено їх завдання і функції, взаємовідносини між ними, формування і склад та багато інших питань їх діяльності. Були прийняті відповідні ухвали і, в тому числі, Статут шкільної ради.

Отже, питання управління освітою, а разом з тим і проблеми функціонування шкільних рад обговорювались не лише у вузькому колі членів шкільної ради. Вони розглядались разом із представниками регіональних освітянських працівників, яким необхідно було в майбутньому реалізовувати ці рішення. Отримавши принципову згоду по основних пунктах плану управління освітою, Генеральна шкільна рада продовжувала роботу з його редакційного вдосконалення та практичної підготовки до реформування управління.

Оперативно здійснити намічене не судилось бо з півночі наступали війська радянської Росії. 26 січня вони увійшли в м. Київ. Напередодні, 12 січня 1918 р., Центральна Рада проголосила державну незалежність Української Народної Республіки і стала шукати захисту від агресії. 27 січня 1918 р. було підписано угоду між УНР та чотирма державами німецького блоку, війська якого замість бажаного захисту почали окупувати територію України. Таким чином, УНР потрапила в нову залежність. У ході цих бурхливих змін, що проходили в Україні з грудня 1917 р. до квітня 1918 р., практичну реалізацію планів реформування освіти було здійснити неможливо.

Створення повітових шкільних рад розпочалось відразу ж після Першого Всеукраїнського учительського з'їзду. Однією з перших її було утворено при Катеринославській повітській земській управі. Вже на організаційному засіданні 18 квітня 1917 р. шкільна рада прийняла рішення про проведення з 1 червня місячних курсів українознавства. На цьому ж засіданні затвердили програму та визначили керівника курсів [532].

У Гадяцькому повіті на Полтавщині шкільну раду обрано 22 липня 1917 р. в ході загальних зборів спілки народних учителів повіту. До ради увійшло 12 членів, які, як вказувала "Газета Гадяцького земства", повинні були "замінити інспекторів, директорів та інше шкільне начальство і керувати шкільними справами в повіті" [533].

Ініціаторами заснування шкільної ради у Липовецькому повіті на Поділлі стали місцеві делегати першого професійного учительського з'їзду. На 3 вересня 1917 р. було призначено нараду представників земства і учителів повіту, яка, за твердженням газети "Липовецькі вісті", перетворилась "на цілий з'їзд учителів повіту". На ньому розглядалось лише одне питання про заснування повітової шкільної ради. З доповіддю по цьому питанню виступили делегати професійного учительського з'їзду Р. Гермаш та Н. Залка. Вони проінформували учасників зібрання про завдання, структуру та чисельний склад шкільних рад. Після обговорення цього питання учасники зібрання затвердили тимчасову шкільну раду із 4 осіб. До неї увійшли представники від земської управи та учителі. Остаточо затвердити склад ради мали 1 жовтня 1917 р. після обрання членів ради від міської думи, від різних типів шкіл та представників національних меншин. Тоді ж мали затвердити і виконавчий орган шкільної ради – шкільну повітову управу [534]. За повідомленням місцевої газети, у визначений строк на повітовому професійному учительському з'їзді обрали повний склад шкільної ради, до якої увійшло 15 учителів [535].

У 1917-1918 навчальному році шкільні ради створювались по всій території України, про що у своїх звітах до Генерального секретаріату освітніх справ писали як губернські, так і повітові комісари освіти. Особливо вони звертали увагу на їх позитивну роль в українізації школи. Так, Чернігівський губернський освітній комісар І. Стаднюк у звіті від 10 жовтня 1917 р. відзначив діяльність Кролевецької та Конотопської повітових шкільних рад, які намагались, щоб в усіх школах проходило навчання українською мовою. Проте у Чернігівському повіті, де керівництво земської управи не бажало проводити українізації шкіл, був відсутній вплив на ці процеси з боку повітової шкільної ради, адже вона "існує лише на папері" [536, арк. 36]. Таких прикладів можна навести багато. Причому в усіх випадках, де була бездіяльна шкільна рада або ж вона існувала лише на папері, там і справи з українізацією шкіл рухались значно гірше.

Робота ж Всеукраїнської шкільної ради за часів Центральної Ради велась дуже продуктивно. На 53 засіданнях, що проходили з 17 липня 1917 р. до 24 квітня 1918 р. було розглянуто більше 100 питань, які стосувались різних аспектів діяльності системи освіти в Україні. На п'яти засіданнях (15/ІХ, 20/ІХ,

24/IX, 27/IX, 1/X) обговорювались питання про визначення рамок діяльності та компетенції Генерального секретаріату освітніх справ. У зв'язку з протистоянням, що виникло між новою управлінською структурою освіти та управлінською структурою царської Росії – Київською шкільною округою – з питань українізації і формування національної системи освіти Головні шкільній раді довелося на п'ятнадцяти засіданнях розглядати питання про врегулювання цих складних стосунків. В результаті довготривалого обговорення було прийняте рішення про ліквідацію шкільних округ і створення комісаріатів освіти (24/IX, 1/X, 5/X, 15/XI, 16/XI, 19/XI, 21/XI, 26/XI, 29/XI, 3/ХІІ, 5/ХІІ, 24/ХІІ 1917 р., 8/IV, 10/IV, 17/IV 1918 р.). На п'яти засіданнях ради (8/XI 1917 р., 13/III, 17/III, 15/IV, 24/IV 1918 р.) порушувались питання, що стосувались налагодження діяльності комісаріатів освіти. Проблеми шкільного управління розглядались на семи засіданнях (25/VIII, 16/XI, 21/XI, 3/ХІІ 1917 р., 20/III, 3/IV, 22/IV 1918 р.).

Грунтовно обговорювались питання, пов'язані з виробленням основоположних законопроектів. Так, законопроект про автономію школи детально розглядався на семи засіданнях, постатейно, з внесенням багатьох змін і корективів (29/ХІІ 1917 р., 7/I, 10/I, 14/I, 4/III, 17/III, 20/III 1918 р.). Питання проведення літніх учительських курсів також обговорювалось на семи засіданнях (24/III, 31/III, 3/IV, 8/IV, 17/IV, 22/IV, 24/IV 1918 р.). Це було викликано тим, що літні курси 1917 р. були проведені з багатьма недоліками, головною причиною цього була їх незадовільна підготовка. Тому, починаючи з березня місяця, Головна шкільна рада обговорила програми курсів, визначила місця їх проведення, питання фінансування, влаштування виставок шкільних підручників тощо.

Таким чином, у процесі роботи члени Головної шкільної ради встановили функції та напрямки своєї діяльності і стали "невід'ємною частиною управління освіти, одним з головних його органів". Шкільна рада стала "законодавчим органом при Генеральному секретаріаті освіти". Вона відала розробкою фінансового бюджету для усіх культурно-просвітніх установ, регулюванням взаємовідносин між різними національно-освітніми закладами, визначенням загально-освітньої статистики, призначенням комісарів освітніх справ, затвердженням обраних педагогічними радами директорів шкіл, відкриттям та реформуванням освітніх закладів і багатьма іншими питаннями [537, арк. 30]. Вона стала складовою частиною системи управління освітянськими справами, яка значною мірою впливала на процес українізації школи.

Але в зв'язку з приходом до влади уряду гетьмана П. Скоропадського і призначенням міністром освіти М. Василенка постало питання про доцільність шкільної ради та долю майже завершених законопроектів про управління освітою і про єдину школу в Україні. Вони були поставлені міністру освіти в ході наради, що проходила 9 травня 1918 р. На що М. Василенко відповів, що "певних програм у нього немає", наголосивши, що не уявляє, яка робота вже зроблена його попередниками. Разом з тим міністр відзначив, що він прийшов "не ламати, а продовжувати тут зроблене" [538]. Стосовно існування шкільної ради та ради міністра освіти ним було відзначено, "що обставини істотно

змінились, ... і це може відбитись на складі обох інституцій".

Після майже місячної перерви, 20 травня 1918 р., члени Всеукраїнської шкільної ради знову зібрались на своє 54 засідання. Головував на ньому, як і раніше, П. Холодний, який у цей час працював на посаді заступника міністра освіти. У вступному слові він нагадав про попередню діяльність шкільної ради і вказав, що чергова робота міністерства і реформування школи загальмувались у зв'язку з припиненням її функціонування [539, арк.3]. Він запропонував розглянути чергові, невідкладні питання. Але значна частина членів ради не бажала приступати до обговорення поточної діяльності без визначення чіткого статусу та персонального складу шкільної ради. Навколо цієї проблеми відбулась довготривала суперечка. Представники від росіян не погоджувались з тим, що національним меншинам в раді надавалось лише 25% складу і бажали рівного представництва.

Через тиждень, на наступному засіданні, знову розглядалось питання про долю шкільної ради. На ньому був присутній міністр народної освіти М.

Василенко. У вступному слові головуєчий П. Холодний нагадав присутнім принципи визначення складу ради за законопроектом про управління освітою. Але знову, як і на попередньому засіданні, представники від росіян висловили свою незгоду входити до ради як національна меншина і побажали мати від усіх національностей рівне представництво. Разом з тим вони хотіли, щоб до шкільної ради входили також і представники батьківських організацій.

Виступаючи на засіданні, міністр освіти зазначив, що ще невідомо, яким буде закон про управління шкільними справами, і висловився за те, що кожна нація повинна сама керувати освітою [540, арк. 10]. Він також підтримав ідею про представництво у шкільній раді батьківських організацій. Виступаючи – П.

Холодний, С. Постернак, А. Лещенко, І. Стешенко та інші – розповіли про принцип відбору до складу ради і пояснили, що батьківські організації не є сталою, постійною одиницею, їх склад періодично змінюється, тому вони не можуть бути представлені в постійно діючому органі. З цим твердженням міністр освіти не погодився. До якихось певних ухвал і цього разу дійти не вдалось. Головною причиною цього була позиція міністра освіти М. Василенка, який, зіславшись на зайнятість, залишив засідання, не вирішивши проблеми по суті.

Не вдалось її вирішити і на засіданні 3 червня 1918 р., коли члени шкільної ради не дочекались міністра на чергове засідання. С. Постернак, якому було доручено зустрітись до цього засідання з М. Василенком і обговорити питання про долю ради та плану управління освітою, не зміг добитись такої зустрічі. Тому було прийняте рішення домагатися контакту з міністром і для цього "вибрати делегацію з членів шкільної ради по одному представнику від кожної національності" [541, арк. 17].

Складно визначити, як проходила ця зустріч і чи була вона взагалі, бо документального підтвердження не знайдено, але до середини вересня 1918 р. засідань шкільної ради не було. Лише 17 вересня таке зібрання відбулось, але які питання там обговорювались і які були прийняті рішення, встановити також складно. Протокол цього засідання написаний на клаптику паперу олівцем і

нерозбірливо.

Що ж сталось? Чому в дуже відповідальний період, напередодні навчального року Всеукраїнська шкільна рада не засідала?

Частково відповідь на це питання ми можемо отримати із змісту наказу № 3 по Міністерству освіти і мистецтва, підписаного М. Василенком 2 серпня 1918 р. У ньому вказувалось, що "різноманітні ради, комісії ... при міністерстві, на утворення яких немає відповідного закону, або виданого на підставі закону особливого дозволу, повинні бути, як нелегальні, скасовані" [542, арк. 27]. Крім того, в пункті 2 наказу регламентувалась діяльність комісій, що офіційно утворюються при Міністерстві освіти або при її департаментах, їм надавалось право "лише підготовчої роботи", а саме: зібрання необхідних матеріалів, компетентне їх опрацювання, детальне висвітлення, запропонування своїх пропозицій, думок і поглядів. Як висновок вказувалось, що "ніяких вирішуючих резолюцій" вони визначати не можуть.

У такий спосіб міністр освіти М. Василенко дав зрозуміти членам шкільної ради, що їх організація взагалі існує нелегально, та ще й намагається йому рекомендувати, яким чином треба розвивати освіту і її управління надалі. Власне, з його конкретних дій щодо шкільної ради виявилось небажання користуватись її послугами. Демократичний освітянський орган, в якому поряд з головними керівниками Міністерства освіти працювали представники з різних громадських організацій і шкіл, представники різних національностей, що мали "непорушне право контролювати і критикувати вчинки і розпорядження Міністерства в справах народної освіти", став для міністра М. Василенка непотрібним [543, арк. 29].

Підтвердженням цього також слугують резолюції, ухвалені з'їздом губернських та повітових комісарів з освітніх справ, що проходив у м. Києві 11-14 липня 1918 р. [544, арк. 5]. У жодному із пунктів резолюції навіть не згадується про шкільну раду. Не було згадки про неї і у "Тимчасовому законі про управління шкільними справами на Україні", затвердженому в грудні 1918 р. управляючим Міністерства народної освіти та мистецтва М. Василенком [545, арк. 102-105].

Проте на перших порах Гетьманату, тобто до липня 1918 р., повітові шкільні ради продовжували свою діяльність. Так, у травні 1918 р. Київський повітовий учительський з'їзд обговорив питання діяльності повітової шкільної ради від часу її створення і прийшов до висновку, що велика чисельність членів ради (25 осіб) не сприяє "досить продуктивній праці". Тому з неї було виділено "малу шкільну раду" для оперативного вирішення освітянських питань [546].

Дуже плідно працювали Полтавські міська та повітова шкільні ради. Так, міська шкільна рада на своїх засіданнях у квітні – липні 1918 р. вирішувала питання про затвердження кошторису шкіл, що перейшли у підпорядкування міста, про заборону займати школи військовими частинами, про закінчення навчального року та інші. У червні 1918 р. у Полтаві загострилось питання поділу шкіл на українські та російські. Представників інших національностей у місті на той час проживала невелика кількість. Тому про створення шкіл інших національних меншин питання не ставилось. На засіданні шкільної ради

17 червня 1918 р. було обрано комісію з 8 чоловік, якій було доручено виробити основні принципи поділу шкіл [547]. 1 липня 1918 р. шкільна рада заслухала пропозицію комісії і вирішила з наступного навчального року ввести викладання українською мовою у 15 середніх школах, а в 11 – залишити навчання російською [548].

Полтавська повітова шкільна рада також займалась важливими питаннями організації шкільної справи у повіті. На її засіданнях вирішувались питання про встановлення строків закінчення навчального року, про призначення учителів на роботу, обрання інспектора позашкільної освіти, на посаду якого претендувало 5 осіб, та інші. Напередодні нового навчального року особливо гостро постало питання про деяких учителів-росіян, які не бажали переходити на викладання українською мовою у зв'язку з її незнанням. Було вирішено ще раз запропонувати їм вивчити мову на курсах української мови [549].

Але після розгляду питання на з'їзді губернських і повітових комісарів освіти (11-14 липня 1918 р.), коли в жодному з пунктів резолюції не згадувалось про шкільні ради, а у проекті закону про управління шкільними справами про них також не йшла мова, у місцевій пресі зникають повідомлення про їх роботу. Саме напередодні 1918-1919 навчального року вони припиняють свою діяльність.

Засідання Всеукраїнської шкільної ради продовжували проходити 20 вересня та 4 жовтня. На них розглядались питання проекту організації Всеукраїнської шкільної ради і навіть розпочалось комплектування нового її складу, але все це залишалось поза увагою міністра.

Чому так сталось? Адже за часів Центральної Ради Головна шкільна рада відіграла роль державної освітньої організації, якій "належала законодавча ініціатива", і жоден освітянський законопроект не затверджувався без її розгляду. Вона стала невід'ємною складовою частиною в структурі управління освітою і особливо сприяла справі українізації школи, а з приходом до влади уряду гетьмана П. Скоропадського стала непотрібною організацією.

На нашу думку, тут є кілька причин. Перша з них та, що як гетьман особисто, так і його уряд не бажали користуватись послугами колегіальних, демократичних органів, що існували при попередньому уряді. По-друге, не останню роль в ігноруванні шкільної ради відіграв сам міністр освіти М. Василенко. В період роботи на посаді попечителя Київської навчальної округи його шкільна політика піддавалась гострій критиці з боку членів Центральної Ради [550, арк. 6-7]. Перехід М. Василенка на посаду заступника міністра освіти Тимчасового уряду Росії і члена цього уряду значною мірою був зумовлений тим, що його погляди на розвиток системи освіти в Україні корінним чином відрізнялись від поглядів членів Центральної Ради. Крім того, аналізуючи хід реформування системи органів управління освітою у цей час, можна дійти висновку, що Миколі Прокоповичу був притаманний авторитарний стиль керівництва, спрямований на обмеження колегіальності в роботі і зосередження владних функцій у своїх руках. По-третє, за часів Гетьманату як його уряди, так і Міністерство освіти і мистецтва не змогли виробити чітких позицій у справі українізації шкіл. У цей час особливо проявилася відсутність єдності поглядів

на вирішення справи українізації з боку міністра освіти М. Василенка та працівників міністерства. За весь період свого управління вони так і не виробили спільних позицій з цих питань.

За Директорії УНР 24 лютого 1919 р. у м. Рівному був затверджений законопроект управління народною освітою [551, с. 158-159]. В його основі були головні положення, розроблені ще за часів Центральної Ради. При Міністерстві освіти утворювалась Головна шкільна рада у кількості 21 члена з її дорадчими функціями. До неї входили 4 представники від Всеукраїнської спілки земств, 1 – від Всеукраїнської спілки міст, 3 – від центральних учительських організацій національних меншин, 4 – від центральної української учительської спілки, 1 – від вищих шкіл, 3 – від відділів освіти національних меншин, 4 – від Міністерства народної освіти, 1 – міністр освіти або його заступник, котрий обіймав посаду голови шкільної ради.

Міністром народної освіти І. Огієнком були затверджені положення про губернські, повітові, сільські та національні освітянські ради [552, арк. 35-39]. Основними завданнями та головними напрямками їх роботи стало об'єднання діяльності культурно-просвітніх установ на відповідній території, контроль за виконанням мінімальних норм і вимог для освітніх установ, розробка бюджетів та регулювання взаємовідносин окремих національних культурно-просвітніх організацій, з'ясування статистичних відомостей та розробка шкільної мережі.

Губернські та повітові шкільні ради засновувались при відповідних земствах. Було чітко визначено їх склад. Наприклад, до губернської ради повинні були входити 16 членів, з яких: 3 члени – від губернської земської управи, один з яких повинен бути від працівників народної освіти, 2 – від губернських земських зборів, 1 – від спілки міст губернії, 3 – від представників національних меншин, 2 – від губернської української ради освіти, по одному – від губернських учительських спілок національних меншин, 1 – від української губернської учительської спілки, а також по 1 представнику від кожного типу шкіл. З дорадчим голосом до шкільної ради входив комісар з освітніх справ. Голова обирався самою радою з представлених членів. У разі вибуття відбувалось заміщення людьми тієї ж категорії. Губернська рада освіти утворювала із свого складу виконавчий орган – управу. В містах Києві, Одесі, Харкові створювались міські ради освіти з компетенцією і складом губернських рад. Не менше двох і не більше шести разів на рік повинні були скликатись сесії цих рад для обговорення питань, що входили до їх компетенції.

Близькі до губернських були завдання, функції та склад повітових рад освіти, відрізнялась лише територія, підпорядкована їм, та кількість членів, що входили до рад.

До компетенції сільської ради освіти входило піклування про матеріальний стан шкіл, їх господарство, забезпечення паливом та освітленням шкільних будинків, допомога у влаштуванні розваг для учнів та шкільних свят, піклування про гарячі сніданки, про матеріальну допомогу учням тощо. У кінці навчального року рада звітує на сільських сходах про свою діяльність та визначає плани на майбутнє. До складу сільської ради освіти входили всі учителі українських шкіл села, що становило половину складу ради. Другу

половину повинні були складати представники сільського сходу, українських культурно-просвітницьких організацій, кооперативів та батьків учнів. Звільнених штатних працівників у сільській освітній раді не передбачалось, а от у губернській їх повинно було бути 12, а в повітовій – 4.

Директорія намагалась робити свої перетворення в умовах глибокої економічної кризи, частих змін урядових кабінетів, збройного наступу з боку радянської Росії та військ Антанти. Не додавала стабільності і внутрішня анархія, з якою Директорія нічого не змогла вдіяти. По суті, процес конструктивного державотворення і культурно-освітніх перетворень тривав лічені тижні. Фактично до кінця 1919 р. під її контролем залишались незначні території. Ось тому відновити свою продуктивну діяльність по всій території України шкільні ради не мали можливості.

У період денікінської окупації значної частини території України на Полтавщині, а саме в Полтавській земській управі, виникла ідея про "відновлення діяльності шкільної ради й виконавчого бюро" [553]. У зв'язку із заборонаю новою владою викладання в школах українською мовою саме повітова шкільна рада стала ініціатором розгляду питання про підготовку "апеляційного прохання" до урядових установ про дозвіл на навчання українською мовою [554].

19 серпня це питання було порушене знову. Члени ради вважали, що заборона навчати дітей рідною мовою вступає у протиріччя з "обіцяною декларацією про автономію, яка була видана сучасним урядом". Крім того, право навчати рідною мовою було надано ще Тимчасовим урядом, а заборона існування української школи, на думку членів ради, дезорганізувала всю шкільну справу. Після обговорення питання шкільна рада ухвалила, щоб до того часу, поки не буде отримано відповідь від представників нової влади, в школах "проводити навчання на рідній мові" [555]. Проте здійснювати плідну роботу в таких умовах було неможливо.

Отже, діяльність шкільних рад була найбільш продуктивною за часів Центральної Ради, коли відбулось організаційне становлення і формування керівних органів освіти України - Генерального секретаріату освітніх справ, Міністерства народної освіти та їх підрозділів. На засіданнях Всеукраїнської шкільної ради колегіально вироблялись положення про завдання, структуру, склад, функції та багато інших питань існування шкільних рад. Крім того, вирішувалось багато різних проблем, що стосувались діяльності всієї освітянської галузі. Жоден законопроект, що розглядався керівними освітянськими органами чи в Центральній Раді не затверджувався без розгляду його шкільною радою. Всі законопроекти, що стосувались українізації освіти, були також розглянуті на засіданнях Головної шкільної ради. Тому вона стала однією з найважливіших колегіальних, дорадчих організацій при Міністерстві народної освіти.

Значну роль у реалізації планів реформування освіти відіграли й місцеві шкільні ради, особливо повітові. Їх членами були керівники земських шкільних установ, директори та учителі шкіл. Тому у тих повітах, де успішно діяли шкільні ради, здійснювались реальні кроки в українізації шкіл.

Але з приходом до влади уряду гетьмана П. Скоропадського потреба в діяльності шкільних рад відпала, адже як уряду, так і міністру народної освіти і мистецтва М. Василенку був притаманний авторитарний стиль керівництва. Крім того, яскраво проявилось небажання використовувати надбання попереднього уряду по взаємодії державних керівних органів з демократичними громадськими організаціями. Ось тому на цей час вона і припинила своє функціонування.

За часів Директорії, хоч і було відновлено діяльність шкільних рад, але процес конструктивного державотворення і освітянських реформувань тривав недовго. Із наступом військ радянської Росії та окупації території загонами Антанти з кожним днем вплив Директорії на процеси, що відбувались на Україні, зменшувався. Під її контролем фактично були незначні території. Тому і повноцінної продуктивної праці в загальнодержавному масштабі шкільні ради не могли проводити.

Хоч нетривала, але все ж таки продуктивна діяльність шкільних рад нагадує і нині нам про важливість колегіального, демократичного вирішення питань реформування школи. Особливо значима була роль шкільних рад у вирішенні питань українізації школи. Головна шкільна рада на своїх засіданнях розробляла конкретні плани в цьому напрямку, а місцеві – здійснювали плідну діяльність по їх реалізації. У тих повітах, де успішно діяли ці громадські педагогічні організації, досягнення в українізації були значно більшими у порівнянні з тими, де вони значились лише на папері.

3. 4. Професійна спілка учителів та її роль в реформуванні шкільної освіти

За часів національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в учительському середовищі неоднозначно сприймалась проблема українізації шкіл. Саме вона значною мірою вплинула на розвиток професійного руху працівників освіти, поділивши його на прихильників та противників існування української школи.

Питання про необхідність професійного об'єднання українського учительства вперше за період революції було піднято I Всеукраїнським учительським з'їздом (5 - 6 квітня 1917 р.). З доповіддю по цьому питанню виступила С. Русова. Але практичні кроки по створенню організації були здійснені у травні 1917 р., коли в м. Києві проходили лекторські курси з підготовки організаторів та керівників літніх учительських курсів. На загальних зборах слухачів було розглянуте питання про організацію Всеукраїнської учительської спілки (ВУС). Присутні на зібранні підтримали цю ідею. Було утворено комісію для вирішення організаційних питань створення спілки. До неї було обрано трьох представників від лекторських курсів і по три представники від агітаційних курсів, організованих інформаційним бюро Київського губерньського земства, і політико-педагогічних курсів, влаштованих Київським повітовим земством, а також – трьох представників від шкільного відділу при Центральній Раді.

За короткий час комісія виробила два документи: проект тимчасового статуту Всеукраїнської учительської спілки та проект організації тимчасового бюро цієї ж організації. 30 травня 1917 р. на перших установчих зборах по створенню спілки документи були розглянуті та затверджені. В роботі зібрання брали участь учителі з усіх куточків України, що перебували на вище зазначених курсах. Тому 30 травня 1917 р. стало днем відродження Всеукраїнської учительської спілки.

Чому саме відродження, а не створення? За твердженням її засновників С. Русової, О. Дорошкевича, С. Романюка та інших, спроба організації спілки українського учительства була ще за часів російської революції 1905 - 1907 рр. На перший Всеросійський з'їзд учителів і працівників народної освіти (6-12 липня 1906 р.) були запрошені представники різних територіальних учительських організацій, багато з яких виявили бажання взяти в ньому участь в якості представників своїх національних організацій. Напередодні з'їзду було проведено невелику конференцію членів національних учительських об'єднань з метою отримання інформації про вимоги національних делегацій в галузі освіти [556, с. 278].

До центрального бюро Всеросійського з'їзду від України входили С. Русова, Б. Грінченко, В. Доманицький, В. Дурдуківський, С. Єфремов, М. Крупський, В. Страшкевич, В. Чехівський, С. Черкасенко [557, с. 324]. Саме вони й стали ініціаторами утворення Всеукраїнської учительської спілки та розробки проекту її статуту. Резолюція цього з'їзду "дозволяла" учительству різних народностей Росії утворювати свої окремі учительські профспілки, що входили б до Всеросійського союзу як складові частини. Але з часом, подавивши революційні виступи, уряд Миколи II заборонив також й існування національних професійних спілок. Так завершилась перша спроба створення національних професійних спілок учителів.

Тимчасове Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки протягом літа 1917 р. провело значну роботу по підготовці I професійного учительського з'їзду. Він проходив 13-15 серпня 1917 р. і в його роботі взяв участь 141 делегат, що представляли 13169 учителів України. За статистичними відомостями, виголошеними на з'їзді, у Всеукраїнській учительській спілці на той час налічувалось 7454 чоловік, не вступили до неї 4692 чоловіка, та були відсутні дані про членство 1023 чоловік [558]. В ході роботи з'їзду було розглянуто і затверджено Статут Всеукраїнської учительської спілки, обрано Центральне бюро та вирішено цілий ряд принципових питань, що стосувались діяльності цієї організації. (Див. додаток Ж).

Як у доповідях, так і у виступах делегатів, червоною ниткою проходило обговорення питання про українізацію школи. Так у виступі О. Дорошкевича наголошувалось, що українська мова повинна стати центральною навчальною дисципліною у школі. Учитель Ничипоренко пропонував якнайскоріше видати розпорядження Генерального секретаріату освіти або якоїсь іншої центральної інстанції про "негайне введення української мови в школах". Делегат Кисельов пропонував у найближчий час скликати з'їзд українських філологів "для вироблення єдиного правопису" [559]. Подібних пропозицій протягом трьох

днів роботи з'їзду звучало немало.

Із інформації "з місць" можна зробити висновок, що основна частина губернських та повітових профспілкових організацій України виникла з утворенням Центральної Ради у березні – травні 1917 р. Але з цієї інформації ми бачимо, як непросто складались стосунки в учительському середовищі між прихильниками і противниками українізації школи. Це й стало головною причиною поділу учительського профспілкового руху на Всеукраїнську спілку та тих, хто підтримував Всеросійський учительський союз. Учитель з Поділля Іваницький інформував з'їзд про те, що в основній масі учителі "зорієнтовані у спілку", хоч у Балтському, Літинському і особливо в Кам'янецькому повітах довелось "вести уперту боротьбу з ворожими елементами". Саме останніми були названі противники українізації школи і ті учителі, що вступили до Всеросійського учительського союзу. Делегат від Чернігівщини Павловський розповідав, що з організацією учительських спілок в губернії справи йдуть не всюди добре. Він пояснював це наявністю значної частини "елементів ворожих і байдужих, які бояться українізації школи".

У Полтавській губернії до учительської спілки у більшості повітів вступали учителі усіх типів шкіл, лише у Гадяцькому та Кременчуцькому повітах до спілки йшли здебільшого учителі нижчих початкових шкіл. А от у Переяславському повіті, де земську управу очолював добродій Носар, який "вороже ставиться до ідеалів українства", не без "допомоги" земського керівництва учителі вступили до Всеросійського союзу.

На Київщині найкраще йшли справи по формуванню мережі учительських спілок у м. Черкасах. Там місцева профспілка заснувала кооператив і дитячий захисток, у них видавався власний часопис "Село". Учителі також отримали землю для будівництва власного санаторію. А от у Канівському повіті, де об'єднання учителів було малочисельним, серед учителів були і такі представники, "які навіть підбурювали селян проти українізації школи" [560].

У прийнятій резолюції I професійного з'їзду учителів говорилось, що українське учительство необхідно об'єднувати у спілки, воно повинно взяти участь у відродженні України і в будівництві нового життя. Взагалі на з'їзді було прийнято вісім резолюцій, які стосувались організаційних питань роботи Всеукраїнської учительської спілки, а саме - матеріального становища, прав учителів, їх освіти, організації товариського суду честі, шкільного управління та інші [561].

Таким чином, до початку 1917-1918 навчального року відбулось організаційне становлення Всеукраїнської учительської спілки з її Статутом та Центральним бюро як керівним центром цієї організації. Після з'їзду за рахунок коштів спілки Центральне бюро приступило до видання свого друкованого органу "Вільна українська школа". Перший номер журналу вийшов у світ у вересні 1917 р. Значення відродження професійної організації учителів для справи українізації школи важко переоцінити. ВУС стала головним організаційним та ідейним підґрунтям в реформуванні всієї системи освіти та її українізації.

Відразу ж після закінчення роботи I Всеукраїнського професійного з'їзду учителів з 16 по 19 серпня 1917 р. проходило зібрання, яке було названо як I делегатський з'їзд Київського обласного професійного учительського союзу. Ініціатором проведення цього з'їзду стало керівництво Київської шкільної округи на чолі з В. Науменком. У своїй доповіді на з'їзді В. Науменко висловив незгоду з рішеннями I й II Всеукраїнських учительських з'їздів та I професійного з'їзду з питань українізації школи. Він наголосив, що Україна є частиною російської держави і їй надано право створювати школи на національній основі, а до цієї справи варто приступати з великою обережністю. У прийнятій резолюції з'їзду було вказано, що проведення українізації шкіл потрібно вирішувати в кожному населеному пункті окремо, зважаючи на наявність учителів та навчальних посібників українською мовою, а також враховуючи національний склад учнів школи [562]. Нове професійне об'єднання учителів вважало цю організацію складовою частиною Всеросійського союзу.

Саме незгода з політикою українізації, яку проводила Центральна Рада та Генеральний секретаріат освіти, привела до того, що навколо утвореного Київського обласного професійного учительського союзу концентрувались основні сили противників українізації школи. Після проведення вищевказаних з'їздів з новою силою загострилось протистояння.

Боротьба за вплив на педагогічні колективи і конкретних учителів з питань українізації школи яскраво проявлялась в губерніях і повітах України. За прикладом центру на місцях також відбувся поділ профспілкового руху учителів. Так, у Чернігівській губернії уже 26 - 27 серпня 1917 р. пройшов перший делегатський з'їзд Чернігівського губернського учительського союзу, який не лише мав назву, подібну Київському, а й підтримав усі його рішення та започаткував одне з губернських професійних об'єднань учителів. В центрі уваги учасників з'їзду була доповідь В. Науменка та рішення київського з'їзду, які одноставно були підтримані. Було висловлено незгоду з постановами I профспілкового та II Всеукраїнського учительського з'їздів з питань українізації школи. На думку учасників губернського учительського союзу, рішення українських з'їздів "порушують правове становище учителя і вступають у протиріччя з принципами демократизму та децентралізації навчальної справи в Росії", до якої вони відносили і Україну. Ними також був висловлений протест проти призначення Центральною Радою губернського комісара освіти і небажання українізувати навчальний процес [563].

Керівництво губернського учительського союзу намагалось поширити свій вплив на повітові і міські учительські колективи. Так, в ході засідань Конотопського повітового учительського з'їзду, що проходив 29 - 30 квітня 1918 р., було піднято питання "про приєднання до губернського учительського союзу" учителів Конотопщини. Лідер місцевого професійного руху учителів намагався пояснити присутнім, що "приєднання до Всеукраїнської спілки є небажаним", а от "губернський учительський союз ... обстоює виключно професійні завдання". Після довгих і гострих дебатів, ознайомлення присутніх із обома статутами таємне голосування показало, що 61 голос було віддано за

приєднання до Всеукраїнської професійної спілки, а 57 – до союзу [564]. Результати цього голосування дали підставу зразу ж переобрати повітовий комітет профспілки, а також прийняти рішення про українізацію шкіл повіту та замовлення українських підручників.

Значну підтримку проросійській учительській союз мав у педагогічних колективах міст Чернігівщини. У м. Ніжині, де учителі віддали перевагу союзу, з українізацією шкіл не поспішали. Представник міської думи І. Родін, що відповідав за освітні справи міста, на губернській нараді з шкільних питань говорив, що "заняття в міських школах ведуться виключно на російській мові", бо за це висловились більшість населення Ніжина [565]. Приводом для такого твердження освітянського керівника були результати анкетування батьків учнів міських шкіл, хоч загальноміського опитування ніхто не проводив. Більшість опитаних, крім однієї нижчої початкової школи, висловились за навчання дітей російською мовою.

Деякі труднощі із створенням української професійної спілки учителів були і у м. Чернігові. Більше, ніж через рік після утворення учительського союзу міста, 30 травня 1918 р., відбулися організаційні збори учительської спілки. На них були присутні 12 учителів. Ініціатором утворення об'єднання були педагоги української гімназії м. Чернігова та її директор А. Верзилов. Вони закликали всіх учителів-українців вступати до спілки [566]. Вплив проросійського союзу на освітянських працівників міста був значно більшим. Можливо тому справи українізації шкіл у м. Чернігові рухались дуже повільно.

Утворення спілки учителів-українців у м. Києві було пов'язане з відкриттям на початку 1917 - 1918 навчального року 16 українських початкових шкіл міста. Ініціювали цю справу Товариство шкільної освіти і Генеральний секретаріат освіти, а міська Дума дала згоду на їх відкриття. Саме учителі початкових шкіл і стали ініціаторами розробки проекту статуту спілки та скликання перших установчих зборів. 8 жовтня 1917 р. на цих зборах були присутні 50 учителів, які обговорили лише Статут спілки. Остаточне його затвердження відбулось на других загальних зборах учителів 15 жовтня, коли, згідно Статуту, і була обрана рада спілки. До її складу увійшли: А. Лещенко – голова ради, а також Д. Іяченко, С. Романюк, Г. Стрижевський, А. Болозович, Г. Ковалевський, О. Омшанський. До 1 січня 1918 р. відбулось 5 загальних зборів спілки, на яких вирішувались питання: про контакт з учительськими спілками інших національностей, про утворення різних комісій і секцій та інші. Наприклад, було організовано комісію розваг дітей, яка піклувалась про естетичний розвиток школярів і організувала відвідування ними вистав Національного театру та заходів, підготовлених місцевою "Просвітою" [567, с. 183].

Взагалі на жовтень 1917 р. до Всеукраїнської учительської спілки приєдналися такі повітові організації: Вовчанська, Канівська, Київська, Васильківська, Сквирська, Бердичівська, Липовецька, Таращанська, Черкаська, Чигиринська, Лубенська, Зіньківська, Полтавська, Золотоношська, Кобеляцька, Лохвицька, Роменська, Миргородська, Хорольська, Брацлавська, Летичівська, Вінницька, Літинська, Могилівська, Ольгопільська, Рівненська,

Олександрівська, губернська учительська спілка Бессарабії, а також дві спілки Гадяцького повіту: повітова учительська спілка народних учителів і спілка учителів та діячів по народній освіті та два об'єднання Полтавської губернії: губернський учительський союз і спілка учителів вищих початкових шкіл Полтавщини [568, с. 113].

Після установчого з'їзду спілки довгий період часу Центральне бюро не могло зібрати з'їзд ради Всеукраїнського учительського професійного об'єднання. Його призначали на 2 - 5 січня 1918 р., але з огляду на те, що на новорічні та різдвяні свята були призначені місцеві з'їзди, його перенесли на 1 - 3 лютого. Проте в зв'язку з захоплення м. Києва більшовиками його знову провести не вдалось. Відбувся він лише 10 - 11 травня 1918 р. у м. Києві. На ньому було розглянуто 19 питань, які стосувались проблем організації подальшої діяльності спілки, матеріального становища учителів, створення товариських судів честі та ощадно-позичкової каси, заснування Всеукраїнського учительського дому, допомоги хворим учителям, журналу "Вільна українська школа" та багато інших питань.

Розглянувши проблему взаємостосунків і співробітництва учителів усіх національностей України, з'їзд визнав, що потрібно йти до того, щоб "всі спілки об'єдналися на автономних підвалинах у ВУС". Коли ж такого об'єднання не відбудеться, то всі члени Всеукраїнської спілки повинні вийти із інших учительських профспілкових організацій. Що ж стосувалось розмежування російських і українських учительських спілок, було ухвалено – "заснувати скрізь, де є певна кількість учителів-українців, окремі учительські спілки".

З'їзд також визнав як "ненормальне" явище існування в губерніях і повітах профспілкових організацій учителів різних типів шкіл і висловився за існування єдиної спілки, в якій можуть бути автономні секції учителів різних типів шкіл, а також – національних об'єднань.

Особливу увагу з'їзд приділив налагодженню зв'язків з місцевими профспілковими організаціями, їх обліку та необхідності інформування як своїх членів, так і центр про виконану роботу. Центральне ж бюро повинно повідомляти місцеві організації про свою діяльність. Але на першому місці було завдання визначити кількість профспілкових організацій і членів у них, а також налагодити сплату членських внесків.

Делегатам з'їзду було надано фінансовий звіт Всеукраїнської спілки. Так, за 1917 р. прибутки її становили 2494 крб. 53 коп., з яких 1736 крб. 45 коп. були отримані від 23 учительських спілок як членські внески, 168 крб. 10 коп. як членські внески від 210 членів спілки, 500 крб. допомоги надала Центральна Рада, 80 крб. 70 коп. отримали від продажу 259 примірників Статуту спілки та 9 крб. 28 коп. були повернуті за поштову пересилку Статутів.

Видатки за цей же період становили 1271 крб. 69 коп. Основні витрати були здійснені на оплату друкування Статуту, закупівлю конвертів, марок та листівок, на пересилку бандеролей, на канцелярські товари та меблі, а також на оплату праці діловода і двох працівників. На 1 січня 1918 р. у касі залишалось 1222 крб. 84 коп.

До 15 квітня 1918 р. загальні надходження становили 5287 крб. 28 коп., а в період з 1 січня по 15 квітня 1918 р. становили 787 крб. 25 коп. Крім того, Центральним бюро було надано три позички на суму 1923 крб.94 коп.: 1) журналу "Вільна українська школа" – 1573 крб. 94 коп.; 2) директору Гоголівської гімназії на Чернігівщині – 250 крб.; 3) Київській губернській спілці – 100 крб. На 15 квітня 1918 р. у касі лишилось 2576 крб. 09 коп. [569, с. 281-282]

Для з'ясування стану справ діяльності місцевих профспілкових організацій Центральне бюро підготувало та розіслало анкету. До неї були включені 24 питання, які стосувались не лише інформації про конкретну організацію, а й питань про існування шкільних рад, ставлення населення до рідної мови та чи вивчається вона в школі, чи є підручники та якими з них краще забезпечена школа, чи бувають випадки закриття шкіл та інші питання [570, с. 282-284]. Але оперативно отримати цю інформацію від усіх місцевих організацій Центральне бюро так і не змогло.

На основі матеріалів з'їзду, опублікованих в журналі "Вільна українська школа" та з таблиці 3.1 можна судити про організаційну структуру місцевих профспілок учителів та зростання їх чисельності в різних губерніях України і своєчасність сплати членських внесків [571, с. 288].

Таблиця 3.1

Структура професійної спілки учителів на 15 квітня 1918 р.

№	Губернії	До 1.01. 1918		На 15.04. 1918		З них:					
		Всього організацій	Сплатчено внесків	Всього організацій	Сплатчено внесків	Губернські	Повітові	Міські	Волосні	Разом	Відсутні дані
1	Полтавщина	14	2	16	6	2	13	1	-	16	2
2	Київщина	9	6	15	10	-	11	2	2	15	2
3	Поділля	8	4	14	7	1	12	1	-	14	1
4	Волинь	2	2	5		1	4	-	-	5	1
5	Чернігівщина	3	-	7	1	-	4	2	1	7	3
6	Харківщина	3	2	4	2	1	3	-	-	4	1
7	Катеринославщина	2	2	3	2	-	2	1	-	3	1
8	Херсонщина	-	-	4	1	-	4	-	-	4	3
9	Холмщина	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-
10	Бесарабія	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-
11	Далекосхідна	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-
Разом:		44	20	71	34	5	55	7	3	71	14

З вищевказаної таблиці можна зробити висновок, що за короткий час – трьох з половиною місяців, відбулось зростання спілок майже на половину. Чисельність місцевих організацій збільшувалась не лише за рахунок утворення нових, а й шляхом відокремлення українських спілок від російського учительського союзу. Але в структурі ще були відсутні навіть губернські об'єднання Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини та Херсонщини. Мережа повітових організацій також була не повна. На Волині, Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині та Херсонщині існувало лише по 2-4 повітові об'єднання українських учительських профспілок. Проте збільшення чисельності профспілкових організацій свідчило про перехід значної частини учителів на українську національну платформу.

Що ж стосується чисельності членів української спілки учителів, то із 71 об'єднання, що були на обліку у Центрального бюро, за нашими підрахунками їх було 9287 членів. Причому в загальному переліку повітових, міських, районних і волосних організацій у 28 з них не вказана чисельність місцевих організацій, а в 13 – вказана їх приблизна кількість. Тому реальну чисельність членів профспілки на квітень 1918 р. Центральне бюро ще не встановило.

Погано йшли справи також і з сплатою членських внесків та надходженням їх до Центрального бюро. Загальна сума, що надійшла на квітень 1918 р., становила 2648 крб. 09 коп. Причому 36 місцевих організацій за час свого існування не перерахували до центру жодної копійки [572, с. 289-291].

Отже, на початку травня 1918 р. Всеукраїнська учительська спілка перебувала ще в стадії свого становлення, ще не до кінця була сформована мережа профспілок і не визначена їх чисельність.

Нові тенденції у взаємостосунках між учительськими професійними спілками найбільш чисельних національностей України проявились у період тимчасового приходу до влади більшовиків у січні – березні 1918 р. Як вказувалось у звіті про діяльність Всеукраїнської учительської спілки, у цей час представники російського союзу "оголосили себе інтернаціоналістами і хотіли взяти керівництво освітою до своїх рук". Тому в ході вирішення питання управління профспілковим рухом члени Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки та члени ради Київської міської спілки, які лишались у цей час в м. Києві, запропонували утворити раду спілок учительства різних національностей: українського, російського, польського і єврейського. Ця рада повинна була взяти на себе управління Комісаріатом Київської шкільної округи, "виділивши із себе відповідний виконавчий орган". Після погодження цього питання з представниками учительських профспілок інших національностей цю пропозицію було спільно ухвалено і про неї було повідомлено більшовицькому секретареві освіти В. Затонському. Він погодився з такою пропозицією, і постановою більшовицького уряду було призначено трьох комісарів від більшовиків, які мали здійснювати управління початковою, середньою і вищою освітою. Співпрацювати з комісарами повинні були представники ради спілок.

Це давало б змогу впливати на їх роботу, згладжувати протиріччя, а також захищати інтереси організованого учительства.

З відновленням влади Центральної Ради у березні 1918 р. було визнано бажаним продовження діяльності ради спілок, причому лише учительських об'єднань м. Києва, тому що загальноукраїнських об'єднань учительських організацій: російських, польських і єврейських – не було. Крім того, Всеукраїнська учительська спілка намагалась стати центром об'єднання організованого учительства усіх національностей України. У її Статуті значились досить широкі умови вступу до спілки представників учительських організацій різних національностей [573, с. 285-286].

Характерною особливістю діяльності місцевих профспілок було не лише виконання рішень Всеукраїнських з'їздів та Центрального бюро спілки, а й внесення власних пропозицій щодо покращення роботи освітянського керівництва. Напередодні 1918-1919 навчального року до Міністерства народної освіти надійшов лист від українського учительського товариства у Катеринославі. Члени товариства були стурбовані тим, що в багатьох містах України і особливо на Катеринославі майже нічого не зроблено в напрямку дерусифікації та реформування школи. У 27 пунктах листа вони висловили основні зауваження до роботи міністерства. Було вказано, що до існуючої системи освіти не внесено ніяких суттєвих змін ні в зміст програмового матеріалу, ні в організацію навчальної справи. Особливо це стосувалось переходу на викладання українською мовою і навіть відсутності самого предмету української мови у окремих школах. Замість історії України в школах продовжувалось вивчення російської історії. Дуже прикро, що зміст навчальних дисциплін з українознавства навіть у загальних рисах ще не визначений, тому навіть учителі, які прихильно ставилось до української справи, не знають, що саме викладати учням, і не мають ніякої інформації про підручники.

Не визначено також правового статусу учителів українознавства та точної кількості навчального часу з цих навчальних дисциплін. Неможливо було вводити лише одну штатну одиницю учителя, який би викладав і мову, і літературу, і історію та географію України. Пропонувалось також вирішити й проблему забезпечення шкіл українськими книжками. Тому міністерству необхідно вказати, з яких коштів можливе придбання українських бібліотек. Відсутні також в достатній кількості й українські підручники, що ускладнювало роботу учителів. Особливо постала проблема з підручниками українознавства російською мовою, які взагалі були відсутні. В листі також повідомлялось, що закупівля підручників для шкіл органами місцевого самоврядування останнім часом припинена, так як у них відсутні кошти.

Значна частина зауважень стосувалась роботи учителів. Вже повинна була розпочати роботу перша серія учительських курсів, але їх початок затримувався. Місцеві органи освіти та завідувачі школами не одержали за весь час революції жодних чітко визначених урядових вимог по реформуванню освіти та її українізації. Інформація про роботу центральних освітянських органів відсутня на місцях. Деякі учителі, які неприхильно ставляться до української справи, вважають необов'язковим здійснення українізації, тому у

окремих школах не відбувається ніяких змін. Складність ситуації проявляється і у відсутності в українських гімназій власних приміщень та засобів навчання. Відсутнє також матеріальне забезпечення бурс (гуртожитків) для проживання сільських дітей при українських школах.

У листі загострювалось питання матеріального забезпечення учителів, яке не відповідало вимогам суспільства. У сільській місцевості учителі початкових шкіл взагалі довгий час не отримували заробітної плати від земств. Не вирішується також питання про місцеве управління освітою. Тому всі вище перелічені недоліки в роботі освітянської галузі "загрожують просто катастрофою усій просвітній справі Української Держави".

Зважаючи на вище перелічене, українське учительське товариство у Катеринославі внесло також 27 пунктів пропозицій покращення роботи освітянської галузі. Головним напрямком у них була українізація школи та забезпечення її всім необхідним [574, с. 42-47].

Подібні зауваження та пропозиції керівникам освітянської галузі могли висловити не лише Катеринославські учителі. Їх підмічали й учителі інших регіонів України. Адже в питаннях реформування школи і в тому числі її українізації існувало багато проблем і невизначеності, особливо в період Гетьманату.

З 1918-1919 навчального року в журналі української учительської спілки "Вільна українська школа" з'являється нова рубрика "З життя учительських спілок". В ній Центральне бюро інформувало про свою роботу і особливо звертало увагу місцевих профспілок на їх організаційне становлення. Зокрема повідомлялось про постановку на облік у Центральному бюро новоутворених організацій, про своєчасну сплату членських внесків, про необхідність оповіщення кількості членів у них та інше. Розбіжності існували і з сплатою членських внесків, адже одні платили 25 коп. з одного члена, інші 50 коп., були й такі, що надсилали 10% від отриманих внесків. Тому членів Спілки інформували про певні статутні вимоги і необхідність їх виконання [575, с. 48-50].

Журнал розповідав читачам і про зміни персонального складу Центрального бюро та роботу комісій учительської спілки. У № 2 за вересень 1918-1919 навчального року сповіщалося про утворення лікарської комісії, яка повинна була допомагати хворим членам спілки. Була попередня домовленість з лікарями різних спеціальностей про лікування учителів за меншу плату. Комісія також працювала над "виробленням порад і умов користування лікарською допомогою" [576, с. 114]. А уже в жовтні 1918 р. журнал повідомляв про умови оплати за лікування та перелік лікарів, адреси їх клінік і час роботи. В переліку значилось 35 професорів та лікарів з 9 напрямків лікувальної справи [577, с. 175-176].

При Центральному бюро Спілки працювали також й інші комісії. Фінансово-економічна – намагалась спрямувати свою діяльність на створення ощадних кас. Правничка – надання консультацій з правових питань. Культурна – мала взяти на себе розробку питань загальноосвітніх, педагогічних та самоосвіти учителів [578, с. 172].

У журналі "Вільна українська школа" публікувались повідомлення і про роботу повітових та міських спілок. Так, з Лебедини повідомляли про загальні збори повітової спілки, що відбулись 21 серпня 1918 р. На них були розглянуті питання про українізацію вищої початкової школи у м. Лебедині і про роботу члена шкільного бюро при земській управі А. Краснова та інших керівних осіб, що "відверто нехтують наказами міністерства та ведуть прилюдно ворожу агітацію". Незрозумілою для членів спілки була "особлива думка" А. Краснова у питанні про відкриття курсів з українознавства для учителів початкових шкіл. Він вважав, що їх проведення є "справою шкідливою", так як вони будуть "витравляти із свідомості південноросійського населення те, що воно на протязі століть уперто захищало" [579, с. 115]. Обговоривши це питання, збори ухвалили сприяти справі українізації шкіл та усунути з посад тих осіб, які гальмують справу.

З Маріуполя учителі повідомляли про те, що першими в Таврії приєдналися до Всеукраїнської учительської спілки і надіслали до Центрального бюро заяву, яку було розглянуто на повітовому учительському з'їзді. У цій заяві говорилось, що учителі-українці вважають своїм обов'язком відокремитись від учительського союзу, так як ця організація перейшла на шлях "тенденційної русифікаторської роботи і...різко підкреслює зневагу до українських національних культурно-освітніх домагань". Вони також прохали повернути їм раніше внесені їх членські внески [580, с. 115-116].

Учителі з Олександрівська на Катеринославщині писали до журналу про те, що в 1917 р. у місті утворився учительський союз як частина Всеросійської організації. Він об'єднав учителів міста і повіту. Але наприкінці літа 1917 р. союз розпався та утворилось кілька учительських організацій і в тому числі учительська спілка. Під час захоплення міста більшовиками (2 січня – 16 квітня 1918 р.) спілка не могла вести свою роботу, але з відновленням влади Центральної Ради активізувалась її діяльність. Вона організувала випуск газети "Січ", також відкрила курси української мови, планувалось відкриття курсів грамоти та українознавства для дорослих. У книгозбірні "Просвіти" відкрили педагогічний відділ, для якого вже закуплена достатня кількість книжок. Спілка планувала відкрити українську гімназію і зимовий дитячий садок [581, с. 116-117].

На сторінках журналу "Вільна українська школа" знаходимо також повідомлення про надходження до Центрального бюро не лише членських внесків, а й коштів, які надходили до фондів, започаткованих спілкою. До 1 вересня 1918 р. до 5 фондів надійшли такі кошти: до видавничого фонду – 3250 крб., на будівництво учительського дому у Києві – 3483крб. 40 коп., до фонду хворим учителям – 247 крб. 73 коп., до фонду поневоленим учителям – 291 крб. 72 коп., до фонду відділу антропології та етнографії ім. Хв. Вовка – 380 крб. 17 коп. [582, с. 118].

Взагалі матеріали журналу "Вільна українська школа", видання якого тривало до початку 1920 р., дають можливість отримати дуже цікаву інформацію про роботу Всеукраїнської учительської спілки і особливо про проблеми українізації школи. Але не можна не згадати і про те, що в Україні

виходив у світ й інший профспілковий журнал, який носив назву "Голос семьи и школы" і був друкованим органом "професійного учительського союзу на Україні и Всеукраїнського союзу батьківських організацій". У змісті цього журналу віддавалась перевага розвитку російської школи і культури в Україні.

15 - 18 січня 1919 р. у м. Києві відбувся другий делегатський з'їзд Всеукраїнської учительської спілки. Проходив він у несприятливих військових умовах, коли частина української території була зайнята радянськими військами і тому представництво місцевих організацій на ньому було неповним

Напередодні з'їзду, 13 січня 1919 р., ревізійна комісія в складі М. Данчевського, З. Кобзаря та І. Власенка перевірили ведення документації учительської спілки і прийшла до висновку, що діяльність спілки не могла проходити більш результативно через дві причини: 1) політичні події вплинули на створення місцевих спілок, а з існуючими – Центральне бюро не мало сталих зв'язків; 2) за браком коштів у Центральному бюро не було потрібної кількості працівників. Комісія також вказала, що для досягнення співпраці з місцевими організаціями у Центрального бюро не було чіткої програми. Тому було названо ряд рекомендацій для покращення зв'язків з провінціями. По-перше, потрібно при Центральному бюро мати "об'їзчика-інструктора", який би знайомився з роботою місцевих спілок, вів їх реєстрацію та надавав їм консультації. По-друге, необхідно частіше влаштовувати з'їзди представників спілок, в ході яких би отримували інформацію з місць та виробляли спільні програми діяльності. По-третє, комісія запропонувала поділити спілку на відділи: 1) педагогічний, 2) професійний, 3) політичний, 4) економічний, 5) санітарний. Відділи пропонувалось поділити на секції. Наприклад, педагогічний відділ мав би секції нижчої, середньої та вищої школи та інші. По-четверте, пропонувалось збільшити кількість канцелярських працівників та забезпечити їх необхідним приладдям і заробітною платою.

Перевірявся також фінансовий стан Всеукраїнської учительської спілки. Як було вказано у протоколі ревізії, вся фінансова документація знаходилась у "зразковому порядку". На 1 січня 1919 р. до каси спілки надійшло 18631 крб. 96 коп., з яких було надано позичку видавничому товариству "Всеуито" – 15000 крб., позички різним членам спілки – 1330 крб., на рахунку у "Союзбанку" зберігалось 1184 крб. 95 коп. і готівкою у касі було 1117 крб. 01 коп.

Для покращення ведення фінансового господарства спілки комісія запропонувала створити постійно діючу фінансово-господарську комісію, яка б керувала фінансовими справами спілки, ввести посаду рахівника та запровадити ведення бухгалтерських книг. Секції спілки кожного місяця повинні подавати фінансовій комісії звіти про свої витрати [583, с. 40-41].

На 1 січня 1919 р. склад Всеукраїнської учительської спілки був таким:

Таблиця 3.2

Всеукраїнська учительська спілка на 1 січня 1919 р. [584, с. 42-43].

Є відомості	Членські внески
-------------	-----------------

№	Губернії	В с ь о г о с п і л о к	П р и є д н а л и с ь	Ум ов но	О с т а т о ч н о	Н е у в і й ш л и	С п і л о к	Чи сло ч л е н ів	В і д с п і л о к	Від ч л е н ів	С у м а	І н ш і к о ш т и
1	Київська	17	15	8	7	2	14	2638	6	1180	590	773
2	Полтавська	22	17	11	6	5	20	5910	13	3469	1734	1141
3	Подільська	14	13	7	6	1	12	2479	6	964	482	50
4	Чернігівська	15	5	2	3	10	11	1611	5	449	224	29
5	Волинська	10	7	4	3	3	8	1615	5	1092	546	-
6	Катеринославська	7	6	3	3	1	5	1508	4	1093	546	232
7	Харківська	5	3	-	3	2	5	1417	3	897	448	200
8	Херсонська	8	6	3	3	2	7	2697	5	1997	998	305
9	Таврія	1	1	1	-	-	1	76	1	76	38	10
10	Холмщина	1	1	-	1	-	1	340	1	340	170	-
11	Різні	4	1	-	1	3	3	224	1	56	28	187
	Разом:	104	75	39	36	29	87	20515	50	11613	5804	2927

У порівнянні з квітнем 1918 р. кількість спілок, які приєдналися до Всеукраїнської учительської профспілкової організації, збільшилась майже на третину. Відбувся також і поділ їх на ті спілки, що умовно приєдналися та остаточно, причому останніх було менше від тих, які мали сумніви щодо остаточного приєднання. Це говорить про те, що на початку 1919 р. ще не існувало стійкої розгалуженої мережі місцевих українських учительських спілок. Головною причиною цього було нестійке політичне становище на Україні та часті зміни влади.

В ході роботи з'їзду було розглянуто ряд питань, які стосувались реформування школи. З'їзд зазначив, що робота Міністерства освіти по впровадженню в життя програм єдиної школи йде "занадто мляво". Вказувалось на необхідність перетворення школи в єдину трудову, де буде можливість реалізувати принципи обов'язкового, безплатного, всенародного, рівного для всіх навчання. Перед освітянами було поставлено завдання з 1919-1920 навчального року здійснити перехід на навчальні програми єдиної школи. З'їзд висловив свої зауваження і відносно законопроекту Міністерства освіти "Про тимчасове шкільне управління". Вирішено було також питання про об'єднання Всеукраїнської учительської спілки з робітничими профспілками, тобто її вступ до Української Центральної професійної спілки. Були розглянуті також питання про "культурну діяльність учительських спілок", "боротьбу учительства з народною темрявою" та інші питання [585, с. 44-48].

В останній день роботи з'їзду ревізійна комісія повідомила результати перевірки документації та бухгалтерських книг друкованого органу спілки – журналу "Вільна українська школа" і висловила свої побажання щодо

удосконалення його роботи. Учительська спілка повинна допомогти покращенню матеріального забезпечення редакції журналу та сприяти збільшенню його тиражу. Що ж до покращення змісту друкованих матеріалів журналу, то рекомендувалось розширити число його дописувачів, в редакції мати секцію перекладачів та друкувати статті із закордонних видань про сучасні досягнення педагогіки, збільшити обсяг журналу та покращити його художнє оформлення. Ревізійна комісія пропонувала з'їзду висловити подяку редакції журналу і особливо відповідальному редактору О. Дорошкевичу за проведену плідну роботу [586, с. 44].

Значно ускладнювалась реалізація планів другого делегатського з'їзду Всеукраїнської учительської спілки у зв'язку з наступом денікінської армії, який призвів до окупації більшої частини України. Нова влада висловила своє негативне ставлення до українізації школи. Державною було проголошено російську мову. У цей складний час, коли в усіх засобах масової інформації було введено сувору цензуру, в журналі Всеукраїнської учительської спілки "Вільна українська школа" друкувались статті та невеликі замітки, в яких давались роз'яснення місцевим учительським організаціям щодо їх поведінки в нових умовах. В № 1-3 журналу, датованому серпнем-жовтнем 1919-1920 навчального року, було поміщено статтю Я. Чепіги "Українське учительство в нових освітніх обставинах", де автор намагався в рамках дозволеного цензурою висловити своє власне бачення ситуації, що склалась [587, с. 84-87]. Відмова нової влади від фінансування українських шкіл та дозвіл їх існування як приватних, або ж за кошти громад – це був єдиний вихід для збереження існуючих українських шкіл. Я. Чепіга мав надію, що "народ знайде в собі сили ... і достойний вихід з такого стану".

Автор статті підтримував тих учителів, які "не продають за тимчасові блага своїх переконань, своїх ідеалів". Він підкреслював, що "нема такої сили, яка б повернула всю нашу роботу в старі річища освіти". Я. Чепіга згадував і про тих учителів, "які поспішили поквитатись з українізацією і, зрадивши український народ, перейшли на російську викладову мову". Для таких учителів не існувало українського народу і його мови, вони завжди з презирством відносились до "мужицької мови", знали її, але весь час прагнули російської, яку вони вважали культурною мовою. Назвавши таких учителів "зрадниками і злочинцями", автор статті вказав, що віднині шляхи з ними розійшлись. Він висловив надію, що українська школа ще стане державною. Але в сучасних умовах "приватна школа надає право громаді вибирати ту освіту, яку вони хочуть, і відкрити ту школу, яка відповідає потребам життя".

Крім того, в журналі "Вільна українська школа" були надруковані роз'яснення до наказів з освітніх питань денікінської влади. Особливо зверталась увага на деякі поступки щодо українських шкіл, які під тиском патріотично налаштованого учительства зробили представники нової влади 20 вересня 1919 р. наказами під № 4432 та № 4433. У першому з них говорилось про те, що школи з українською мовою викладання визначаються як приватні навчальні заклади і мають право отримувати матеріальну допомогу з державної скарбниці за умов, якщо вони утримуються громадськими організаціями. У другому

наказі про школи за № 4433 дано пояснення щодо нижчих початкових шкіл в районах, де населення розмовляло "малоросійською мовою". (Навіть у наказах не називали її українською). Тому у цих школах дозволялось користуватись у викладанні "природною мовою учнів", але разом з тим наголошувалось, щоб у них не було зменшено кількість годин на вивчення російської мови [588, с. 89-90].

Отже і за денікінської влади Всеукраїнська учительська спілка домоглась, щоб у нижчих початкових школах, які продовжували бути державно-земськими, велось викладання українською мовою. Середні ж українські школи, хоч і стали недержавними, але могли користуватись матеріальною підтримкою земств, міських самоврядувань та різних товариств.

Після визволення від денікінців і встановлення радянської влади на Україні в грудні 1919 р. Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки через журнал "Вільна українська школа" інформувало членів спілки про труднощі профспілкової роботи за Денікіна. Вказувалось, що діяльність організацій була просто неможлива, їх закривали, активістів заарештовували, з'їзди та наради – заборонялись. Але "найбільшу руїну" несла ця влада національним школам – українській, польській, єврейській. Тому з приходом до влади більшовиків розпочався новий етап діяльності учительських спілок. Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки висловлювало надію, що в нових умовах українське учительство зможе "вільно продовжити свою працю і тепер повинне взятися за організацію з подвійною енергією і по виразно наміченому плану" [589, с. 169-170].

Із встановленням на Україні радянської влади Центральне бюро ВУС намагалось визначити свої позиції щодо нової влади. Керівництву спілки було зрозумілим, що для захисту інтересів української національної школи потрібно шукати контактів з Наркоматом освіти. Тому на надзвичайному засіданні Центрального бюро 2 лютого 1919 р. було вирішено продовжувати відстоювати інтереси української школи і учительства. Було визначено делегацію від спілки у складі А. Бакалінського, О. Дорошкевича (який виконував обов'язки голови спілки після відїзду з м. Києва С. Русової) та С. Романюка для зустрічі з комісаром освіти В. Затонським. В ході зустрічі з'ясувалось, що всі ступені школи, від нижчої до вищої, будуватимуться за принципом єдиної трудової школи, а проведення шкільних реформ можливе лише на основі опори на організоване учительство. Проте радянський уряд визнавав лише учительські організації, що стояли на радянській платформі. Планувалось скликати з'їзд учителів-інтернаціоналістів, з якими і буде підтримувати стосунки уряд "як з виразником волі трудового учительства". [590, с. 69]

Центральним бюро ВУС було вироблено й розіслано в усі місцеві професійні спілки "Інструкцію Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки до всіх місцевих учительських організацій", в якій говорилося про ставлення ВУС до радянської влади та давались вказівки щодо діяльності низових організацій. В ній вказувалось, що в умовах, коли радянське військо зайняло майже всю територію України, ВУС прагне залучити

організоване українське учительство до співпраці з новою владою задля збереження надбань національної української освіти. Рекомендувалось членам спілки брати активну участь в культурно-освітній і шкільній роботі, виступати за втілення в життя всенародного, безплатного, обов'язкового і рівного для всіх верств населення навчання рідною мовою. Радилось вживати всіх заходів, щоб представники ВУС обов'язково входили до колегій з народної освіти при місцевих радах [591, с. 67-68.] Отже, за мету своєї подальшої діяльності Центральне бюро ставило пошук шляхів для співпраці з новою владою.

На підставі рішень II з'їзду делегатів ВУС Центральне бюро вступило до Уцентрпроф, який об'єднував професійні організації України в єдиний професійний союз. Цей крок до об'єднання підтримувало і провінційне учительство. Проте Центральне бюро навіть за радянської влади не відмовлялось від своїх попередніх планів і далі намагалось проводити в життя принципи єдиної національної школи. Але саме національний характер ідей сприймався новою владою як дрібнобуржуазний напрямок діяльності. Члени української профспілки на місцях працювали у відділах народної освіти, а у м. Києві вони брали участь у різних комісіях при Наркоматі освіти, проте вирішального впливу на прийняття рішень вони не мали. Всеукраїнська учительська спілка все більше віддалялась від вирішення загальнодержавних освітніх справ. Наркомат освіти у своїй роботі все більше спирався на невеликий за чисельністю союз учителів-інтернаціоналістів. А це не могло не відбиватись в негативному плані і на роботі всієї освітянської галузі в реалізації ідей єдиної трудової школи [592, с. 122.]

Подальші плани діяльності та напрямки реорганізації ВУС намагались обговорити на третьому з'їзді делегатів спілки, який був призначений на 18-20 січня 1920 р. Проте поганий зв'язок з провінцією та вплив урядових структур не дозволив забезпечити повне представництво делегатів, а голова Київського губерньського відділу народної освіти заборонив скликання з'їзду. У визначений час прибули 36 делегатів від Київщини, Полтавщини, Чернігівщини та Волині. Але між ними не було порозуміння щодо початку роботи з'їзду. Представники чотирьох повітів не визнали повноважень його і перебували на засіданні в статусі спостерігачів. Решта присутніх проголосили себе III з'їздом спілки і розпочали роботу. Обговорюючи плани подальшої діяльності, делегати висловлювали дві точки зору. Перша – про пристосування спілки до нових умов і подальшу переробку Статуту, друга – про скасування спілки та створення нової професійної організації за "московським прикладом". Прихильників, що відстоювали другу позицію виявилось більше, і з'їзд прийняв рішення про "скасування" Всеукраїнської учительської спілки [593, с. 194.] Фракція комуністів-боротьбістів при ВУС мала намір утворити новий "Організаційний комітет Всеукраїнської спілки працівників освіти та соціалістичної культури". Всі справи та майно Центрального бюро ВУС передавались йому, а місцеві профспілки повинні були перебудувати свою діяльність на основі статуту "Всероссийского съезда работников просвещения и социалистической культуры".

Ще до прийняття рішення з'їзду Центральне бюро склало декларацію, в якій відзначали малочисельність і випадковість з'їзду, а всю відповідальність за можливі рішення переклало на присутніх на зібранні представників спілки.

У лютому 1920 р. Всеукраїнську учительську спілку було розпущено, а її членів було включено до Всеросійської спілки працівників освіти.

Таким чином, за часів виборювання незалежності 1917-1920 рр. проблема українізації шкільної освіти стала головною причиною поділу профспілкового учительського руху на два об'єднання. Противники цього процесу увійшли до Київського обласного професіонального союзу, який став складовою частиною Всеросійської професійної учительської організації. Всеукраїнська ж учительська спілка об'єднала в своїх лавах прихильників існування української школи і відіграла значну роль у її створенні. У період революції відбулось її організаційне становлення, була сформована мережа губернських та повітових організацій. В ході роботи профспілкових з'їздів завжди центральною проблемою обговорення були питання реформування школи і її українізації. Основними напрямками діяльності профспілки також були: відстоювання прав українського учительства, підготовка підручників і розробка програм для нової школи, влаштування бібліотек, організація відпочинку і лікування учителів та інші. Така професійна організація стала опорою в боротьбі за українську школу

Значну роль в координації діяльності місцевих спілок відіграв журнал Всеукраїнської учительської спілки – "Вільна українська школа", на сторінках якого систематично відбувалось роз'яснення позицій Центрального бюро спілки, проходив обмін думками її членів, вміщувались статті видатних українських педагогів. В період частих змін влади та військових дій, що відбувались на той час в Україні, професійна спілка учителів стала однією з організацій, яка об'єднала навколо себе національні освітні кола з метою створення української школи і досягла в цьому напрямку значних результатів.

Підсумовуючи викладене відзначимо, що за період національно-демократичної революції відбулися значні зміни в системі підготовки учителів, враховуючи при цьому потреби школи в учителях, які б володіли українською мовою викладання та знаннями з українознавства. Ці дисципліни були введені до навчальних планів різних типів навчальних закладів, що готували учителів початкових шкіл. У системі підготовки педагогічних працівників середніх шкіл була збережена мережа вузів, що існували до революції, і у них були створені українознавчі кафедри. Крім того, було розширено мережу вищих навчальних закладів шляхом відкриття українських державних університетів, Педагогічної академії, нових приватних вузів, у яких навчальний процес був побудований на українському національному ґрунті. Кафедри українознавства, створені в них, стали осередками навчальної і науково-дослідницької роботи по вивченню і поширенню здобутків української науки серед населення України. Проведене реформування системи підготовки педагогічних кадрів дало змогу готувати учителів для української школи.

Для вирішення термінових завдань українізації школи виникла необхідність проведення в період літніх шкільних канікул курсів з

українознавства. За період революції у загальноукраїнському масштабі вони були організовані влітку 1917 та 1918 рр. і охопили значну частину учителів. Курси з українознавства дали можливість учителям поповнити свої знання з різних галузей українознавства, удосконалити українську розмовну мову, знання з правопису, а також ознайомитись з новими підходами організації навчально-виховної роботи в школі. Робота курсів аналізувалась керівними освітянськими органами України. Допущені помилки в організації роботи курсів виправлялись в ході курсової підготовки учителів у 1918 р. Разом з тим проблеми організації учительських курсів широко висвітлювались у пресі та педагогічних періодичних виданнях, де пропонувались шляхи їх подальшого удосконалення. Саме таке термінове реагування на потреби часу у вигляді літніх курсів учителів дало змогу освітянському керівництву допомогти учителям поповнити свої знання з українознавчих дисциплін та нових підходів у організації навчально-виховного процесу. Це сприяло переведенню всієї роботи школи на національні рейки.

Важливу роль у вирішенні справи реформування шкільної освіти мала широка їх підтримка з боку громадських педагогічних організацій, а особливо шкільних рад різних рівнів. Значимою була їх роль у вирішенні питань українізації школи, адже Головною шкільною радою розроблялись і обговорювались конкретні плани у цьому напрямку, а місцеві – здійснювали плідну діяльність по їх реалізації. Найкращі успіхи в українізації шкіл були у тих повітах, де діяльними були шкільні ради.

Відродження української національної школи стало головним завданням Всеукраїнської учительської спілки. Основними напрямками діяльності цієї організації були: відстоювання прав українського учительства, просвітницька робота, сприяння розробці нових програм і підручників, видання газет і журналів, захист економічних і правових інтересів учителів та інше. Саме професійні спілки українських учителів були провідниками національної ідеї освіти і стали ідейною опорою в її реформуванні. Друкований орган спілки журнал "Вільна українська школа" став рупором у роз'ясненні ідей українізації школи, доводив до відома читачів урядові рішення й постанови учительських з'їздів та різних рівнів форумів профспілки. У часи періодичних змін влади та нестабільності в суспільстві ВУС стала тією авторитетною організацією, на рішення якої спирались у своїй роботі переважна частина учителів.

РОЗДІЛ 4 ПІДГОТОВКА УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ Й ФОРМУВАННЯ НОВОГО ЗМІСТУ ОСВІТИ

4. 1. Створення українських підручників за Центральної Ради

Серед нагальних проблем українізації школи чільне місце відводилось створенню українських підручників як одного з основних засобів навчання та з метою формування нового змісту національної освіти. Саме вони були покликані сприяти відродженню українського мовного середовища, вихованню у школярів національної гідності. Проблема підручникотворення є наріжним каменем формування шкільної національної освіти. Зміст навчальних дисциплін, що входив як обов'язковий мінімум до підручників, мав проростати на національному ґрунті, написаний рідною мовою, і включати в себе опис національних традицій, обрядів, звичаїв. Текст підручників повинен бути не лише джерелом знань, а й допомагати учням закріплювати і повторювати інформацію, отриману на уроці, відновлювати її у пам'яті, сприяти виконанню домашніх завдань. Разом з тим, підручник не може носити суто інформаційний характер, в ньому повинні бути завдання для учнів, що спонукають їх до мислення.

Проблема створення українських підручників має давню історію і нерозривно пов'язана з багатовіковою боротьбою за створення національної школи. Утворення незалежної України та викликані цим зміни суспільного життя вимагали проведення реформ шкільної освіти. В основі її було формування нового змісту навчальних дисциплін та перехід школи на викладання українською мовою.

Створення якісного підручника залежало від багатьох факторів, серед яких провідну роль відігравали: концептуальний підхід формування змісту навчальних дисциплін, рецензування та оцінка провідними спеціалістами нових підручників, їх експериментальна перевірка, художньо-видавнича діяльність та фінансове забезпечення їх видання. Лише продуктивна праця представників різних галузей господарства спроможна забезпечити цілісність процесу створення нових підручників. Саме з цим завданням намагались впоратись українські уряди періоду визвольних змагань 1917 – 1920 рр.

Одним з важливих напрямків створення української школи було видання нових українських шкільних підручників. Лише на їх основі учителі змогли б організувати і керувати процесом навчання, виховання і розвитку дитини, добиватись міцного і свідомого засвоєння знань, формувати світоглядні позиції і переконання, а також систему умінь та навичок самостійної навчальної діяльності. Підручники могли б бути помічниками для учителів у підготовці до уроків, їх плануванні й проведенні і сприяти організації самостійної роботи учнів у школі та вдома.

У ході роботи І учительського з'їзду його учасники неодноразово звертались до питання видання українських підручників. Підкреслювалось, що з часу революції 1905-1907 рр., коли царський уряд дав дозвіл на друкування українських книг, шкільних підручників було видруковано небагато. Саме вони повинні стати першими посібниками, що можуть бути використані на початку реформування школи, їх лише варто перевидати в потрібній кількості і в той же час готувати до видання нові. Пропонувалось існуючим предметним комісіям при Товаристві шкільної освіти доручити "перегляд підручників і складання нових". В ході обговорення цього питання виникла проблема відсутності єдиної наукової термінології та існування місцевих діалектів у різних регіонах України. Тому в постанові з'їзду секції нижчої школи відзначалось, що перший рік навчання потрібно проводити за підручниками, "прилагодженими до діалектичних та інших відмін даної місцевості, і тільки з другого року повинні потроху переходити до підручників, написаних загальною українською мовою" [594]. З'їзд також звертався до комісії по складанню підручників з проханням погодити наукову термінологію з учителями-галичанами, щоб по всій країні вона була єдиною. Також поставлені вимоги до повітових та губернських земств й до міських самоуправлень про впорядкування бібліотек українських книжок з усіх галузей українознавства. Це б сприяло не лише самоосвіті учителів, а й розширювало б знання населення про природу, побут та історію України. (Див. додаток А).

Отже, І Всеукраїнський учительський з'їзд взяв курс на українізацію шкільної освіти та визначив основні шляхи її здійснення. Одним з головних її напрямків була підготовка нових українських підручників. Були поставлені вимоги до предметних комісій при Товаристві шкільної освіти в їх розробці і узгодженні єдиної термінології. А до того часу, коли нові підручники вийдуть з друку, було вирішено використовувати навчальну літературу для дітей попередніх років видання, лише передрукувавши їх в необхідній кількості.

Проблема використання українських підручників обговорювалась також в учительському середовищі на місцевому рівні. Так, 15 квітня 1917 р. у м. Харкові в ході роботи першого з'їзду українських учителів Слобожанщини з'ясувались питання українізації школи. У доповіді учителя Стороженка про шкільні підручники було дано аналіз існуючих українських підручників. Він, зокрема, вказував, що для учнів першого класу можна використовувати "Буквар" Б. Грінченка, читанку "Рідне слово" С. Черкасенка і арифметичний задачник Степовика (Комарова). Меншою мірою придатні, але все ж таки задовольняють потреби учителів першого класу "Буквар" С. Черкасенка та читанка "Рідне слово" Б. Грінченка. Для учнів другого та третього класів були придатні читанки "Віночок" О. Білоусенко, задачник з арифметики Степовика (Комарова) та "Коротка граматики" Г. Шерстюка (у двох частинах). Дещо гірші справи були з підручниками для четвертого класу нижчої школи. Для нього взагалі була відсутня читанка, а інші підручники можна було пристосувати для навчання [595].

Складніше було з навчальною літературою для старших класів. Професор Д. Сумцов констатував, що для середньої школи українських підручників не було зовсім. Це і стало однією з перешкод для початку

суцільної українізації школи.

Питаннями підготовки підручників до початку нового навчального року займалась Всеукраїнська шкільна рада. Вже на першому засіданні 17 липня 1917 р. учасники засідання констатували, що справи з читанками та граматиками для початкових шкіл "стоять гарно", а от із підручниками для викладання предметів українознавства, що були введені як обов'язкові навчальні дисципліни в школах різних типів, - значно гірше. Так, підручник з історії України неможливо було підготувати за короткий час, тому шкільна рада доручила В. Прокоповичу і Л. Добровольському розглянути книжки Б. Грінченка та Г. Коваленка для тимчасового використання їх "за браком справжніх підручників". А географія України вже готувалась до друку С. Русовою [596, арк. 2].

Через десять днів, розглядаючи питання підготовки до другого Всеукраїнського учительського з'їзду, на засіданні шкільної ради з'ясовувалось питання про виконання постанов попереднього з'їзду. Учасники засідання сподівались, що "українізація нижчої початкової школи ... буде проведена в життя" у повному обсязі з нового навчального року. Для цього інформаційному бюро шкільної ради необхідно подбати, щоб школи були забезпечені підручниками. Ухвалили також терміново скликати комісію початкової школи і доручити їй "висловитись з приводу підручників" та підготувати на них рецензії.

З прийняттям рішення про перехід з нового навчального року на навчання українською мовою в нижчій школі Товариство шкільної освіти приступило до передруку виданих раніше українських підручників та іншої навчальної літератури. За повідомленнями місцевої преси, вже на початку липня 1917 р. вийшли у світ програми і термінологія з арифметики, термінологія з граматики та географії. Друкувались читанки для першого класу, готувались до видання читанки "Веселки" й арифметичні задачки. Видавництво "Криниця" також повідомляло, що незабаром побачать світ підручники Б. Грінченка "Українська граматика" (азбука) та подружжя Грінченків – читанка "Рідне слово" [597]. Для замовників вказувалась адреса видавництва й умови пересилки підручників.

У той же час Товариство шкільної освіти повідомляло земства та міські самоуправління про те, що настав час друкувати шкільні підручники для всієї України. Але зробити це у м. Києві в необхідній кількості було неможливо. Тому Товариство просило органи місцевого самоуправління повідомити його, скільки книжок і яких потрібно для повітів і чи зможуть вони "забезпечити друкарню в себе на місці" [598]. Невдовзі у пресі повідомлялось, що педагогічне бюро Полтавського губерньського земства приступило до видання підручників, "необхідних для початкових шкіл Полтавської губернії" [599]. Дещо пізніше свої послуги з друкування шкільних підручників запропонує і Волинське губерньське земство [600].

Отже, Товариством шкільної освіти були зроблені перші реальні кроки по виконанню рішень учительського з'їзду щодо підготовки українських шкільних підручників. Хоч не вистачало коштів та друкарських засобів, але ж Товариство у пошуках виходу із скрутного становища намагалось знайти підтримку від органів місцевого самоврядування.

Проблему підготовки українських підручників не обійшов стороною й II Всеукраїнський учительський з'їзд. У зв'язку з тим, що з 1 вересня 1917 р. навчання в нижчій початковій школі повинно було проводитись українською мовою, з'їзд звернувся до освітнього Секретаріату і Товариства шкільної освіти з проханням "забезпечити школу на Україні підручниками" [601, с. 34]. Разом з тим необхідно було терміново підготувати детальну програму єдиної школи за планом, розробленим з'їздом.

Невпинно наближався початок навчального року, і все більше ускладнювалась проблема друкування шкільних підручників. Особливо гостро постало це питання на засіданні Всеукраїнської шкільної ради, що проходило 23 серпня 1917 р. Генеральний секретар освіти І. Стешенко вказував, що Центральна Рада ухвалила видавати їх у власній друкарні. Але відібрані українські підручники для передрукування, здані до набору, лежать до цього часу, однак ніяка робота не ведеться. А. Лещенко уточнив, що читанка Лободовського чекає друку два з половиною місяці, а арифметичний задачник П. Басараба - три тижні. Ось тому члени шкільної ради, обговоривши умови друкування підручників у інших видавництвах, прийняли рішення про передачу їх товариству "Час" і просили Центральну Раду оплатити це замовлення. Було очевидно, що своєчасно підготувати шкільні підручники у необхідній кількості до початку навчального року вже не вдасться. Головною причиною цього вважали відсутність власних друкарських засобів. Тому на засіданні було обговорено питання про необхідність їх створення при шкільному товаристві. Було доручено Г. Голоскевичу розробити відповідний проект, а також створено комісію, яка б займалась цією справою [602, арк. 13].

До початку навчального року масовим тиражем появилась друкована продукція комісій, що діяли при Товаристві шкільної освіти. Так, комісія з української мови підготувала "Граматичну термінологію і правопис" [603] обсягом 20 сторінок. Природнича комісія - "Географічну термінологію" [604] – обсягом 12 сторінок, а математична – підготувала і ухвалила не лише арифметичну термінологію, а на 16 сторінках брошури вмістила також і навчальну програму систематичного курсу арифметики [605]. У цей же час у Вінниці було

опубліковано "Термінологію та програму систематичного курсу арифметики", складену Ю. Щирицею [606].

Рецензуючи згадані термінологічні словники і програми на сторінках журналу "Книгарь", професор Є. Тимченко сприймав їх появу як позитивний момент, хоч і вказував на значну кількість недоліків [607, с. 6-10]. Найвищу оцінку він поставив арифметичній програмі і термінології, складеній комісією Товариства шкільної освіти. Подібну термінологію, складену Ю. Щирицею, він назвав "дилетантською роботою". І не лише тому, що її підготував не фахівець, а тому, що автор "засіває свою мову "московізмами". Аналізуючи географічну термінологію, професор висловив своє здивування тим, що комісія не використала "дуже цінну науково розроблену працю нашого відомого географа Рудницького", спеціально присвячену географічній термінології, що була опублікована Західним науковим товариством ім. Т. Шевченка у 1913 р. Він наводить ряд термінів, взятих лише з першої сторінки брошури, які, на його погляд, могли б звучати інакше.

Значну кількість зауважень Є. Тимченко робить щодо граматичної термінології. Основний докір він спрямовує на те, що перелік термінів для певної галузі науки повинен братись на основі конкретних шкільних підручників, що використовуються у школі. Він ставить у докір комісії, що вона не подає повної термінології, яка вживається у підручниках С. Смаль-Стоцького, Коцовського, Поповича та інших авторів і прийнята як офіційна у галицьких середніх і нижчих початкових школах. За твердженням рецензента, з неї взято лише те, що "більше припало до вподоби комісії". Саме проблема використання термінології на основі "галицької", "подніпрянської" чи "місцевої" і стане в подальшому однією з важливих практичних проблем у роботі вчителів.

Появі перших українських підручників за часів Центральної Ради треба завдячувати видавництвам, що існували на теренах України. Всього в 1917 р. їх налічувалось 78 [608, с. 15]. Серед них були державні та приватні видавництва, а також видавництва різних товариств, об'єднань, громадських організацій, що видавали книжки і, у тому числі, шкільні підручники та методичну літературу.

Одним з перших розпочало видання українських підручників видавництво "Українська школа" під керівництвом С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка та Ю. Сірого, що поставили своїм завданням "якнайкраще обладнати рідну початкову школу". Ними ще до початку навчального року було видано і передано до книжкових крамниць та розіслано замовникам підручники Я.

Чепіги "Арифметичний задачник" для першого та другого років навчання. Як повідомляло оголошення у журналі "Книгарь", до початку навчання повинні були вийти з друку буквар С. Черкасенка "Початок", його ж читанки для першого та другого років навчання, що мали назву "Рідна школа". Надходив також у продаж посібник з практичного правопису для учителів початкових класів, у якому були вміщені тексти диктантів та матеріали для самостійної роботи учнів. Цим же видавництвом у вересні 1917 р. були видані "Методичні замітки до колективного читання" С. Русової та "Методичні замітки до навчання грамоти по звуковому методу" Я. Чепіги, а також серія книг для учнів з колективного читання. Рекламуючи цю друковану продукцію, журнал "Книгарь" вказував адресу головного складу видавництва та умови замовлення цих видань [609, обкл.].

Видавництво "Вернигора" також до початку навчального року розпочало друкувати коротку географію України під назвою "Опис рідного краю", автор якої значився під літерами "С. Я.", а також пропедевтичний курс геометрії, авторами якого були Кравчук та Шахрай і "Українську граматику" Г. Шерстюка [610, с. 39].

У Вінниці місцеве товариство "Просвіта" приступило до друку підручників по одному з обов'язкових навчальних дисциплін того часу "Закону Божого" для другого, третього та четвертого років навчання, підготовлених до друку українською мовою священиком Є. Семакою. Ці підручники та методична література стали першими виданнями, що були використані у школах вже на початку навчального року.

Характерною особливістю видавничої справи доби Центральної Ради було розширення географії видавництва, що займались друкуванням українських шкільних підручників. По всій Україні спостерігається утворення нових видавничих осередків. Зокрема, на Полтавщині, крім земського та видавництва "Боян", що діяли в губернському центрі, з'явилися видавництва у Кобеляках - "Мо-Зе-Ро", у Лубнах – видавництво Ф. Гавриша, на Херсонщині - "Українська книгарня" та видавничі спілки "Книгозбірня", на Катеринославщині – українське видавництво в Катеринославі Є. Вирового, приватні А. Кашенка і К. Котова та інші. Роботу видавництв із забезпечення шкіл підручниками на перших порах координувало інформаційне бюро при Товаристві шкільної освіти. Генеральний секретаріат освіти для цієї справи отримав від Центральної Ради 18 тисяч карбованців [611, арк. 1]. У грудні 1917 р. на засіданні Центральної Ради було ухвалено Закон про передачу Секретаріату освітніх справ всіх просвітницьких установ, у тому числі і видавництв, що існували на території УНР [612]. На початку 1918 р. у складі новоутвореного Міністерства народної освіти утворився видавничий відділ [613, арк. 53]. Таким чином, за часів Центральної Ради книговидавничій справі і, зокрема

виданню шкільних підручників, було надано державного значення.

Але надії, висловлені І. Стешенком у звіті Генерального секретаря по народній освіті до II Всеукраїнського учительського з'їзду, що до початку навчального року "для нижчої початкової школи різні підручники будуть готові", не справдились. Початок 1917-1918 навчального року пройшов за значного дефіциту українських підручників у початкових школах. Так, комісар освітніх справ по Волинській губернії М. Черкавський у звіті про свою роботу 18 вересня 1917 р. сповіщав Генеральний секретаріат освіти, що до нього "з усіх-усюд звертаються з проханням дати українські підручники". А він їх не мав і не знав, де їх взяти. Люди, послані до Києва спеціально для цього, повернулись ні з чим. Тому М. Черкавський підкреслював, що таке становище з підручниками "навіть компрометує справу українізації" [614, арк. 25]. Хоч уже 5 жовтня 1917 р. Волинський освітній комісар сповіщав Генеральний секретаріат освіти, що "справа з підручниками... залагоджена на половину" [615, арк. 29]. Малось на увазі те, що в багатьох нижчих початкових школах Волині з'явилися українські підручники, і навчання рідною мовою проходитиме нормально. Своє занепокоєння станом справ з шкільними посібниками висловлювали Генеральному секретаріату освіти учителі, керівники шкіл, представники земств і освітні комісари. Завідувач відділом нижчої освіти Секретаріату освітніх справ А. Музиченко в середині жовтня 1917 р. констатував, що "з місць надходять відомості про велику недостачу шкільних підручників" [616, арк. 11 зв.].

На основі аналізу архівних матеріалів, а також публікацій журналів "Книгарь" та "Вільна українська школа" можна зробити висновок, що саме на початку навчального року, у вересні-жовтні 1917 р., з різних видавництв України до книжкових крамниць та до шкіл за їх замовленнями надійшла значна кількість підручників. Зокрема, "Арифметичні задачки" Я. Чепіги, частини перша та друга, видані товариством "Час" у м. Києві в кількості 250 тисяч примірників. Буквар "Початок" С. Черкасенка, виданий тим же видавництвом тиражем 130 тисяч примірників. Українська граматика Т. Норця вийшла у видавництві С. Череповського тиражем 80 тисяч примірників. Читанка Т. Хуторного, видана там же, тиражем 50 тисяч [617, с. 160]. Усі вищеперелічені підручники були розпродані за короткий час.

Судячи з повідомлень журналу "Книгарь", не лише географія, а й темпи видання українських підручників з кожним місяцем збільшувались. Так, лише за жовтень 1917 р. були видані: "Збірник арифметичних задач для шкіл початкових (сільських і міських) і для нижчих класів шкіл середніх", частина перша, З. Охріменка, "Рідне слово", українська читанка, перша після граматики книга для читання, складена подружжям Грінченків, видання друге, доповнене. Товариство "Вернигора" випустило в світ "Географію України" частину першу і другу, авторами якої були А. Хомик та С. Я., а також "Українську граматику" для народних шкіл П. Поповича і велику шкільну карту України. Видавництво "Українська школа" видрукувало "Найпотрібніші правила правопису" С. Черкасенка, а також "Арифметичні правила для початкових шкіл" Я. Чепіги. Видавництво "Криниця" - "Арифметичний задачник" частини першу та другу Я. Чепіги, а видавництво "Мо-Зе-Ро" в Кобеляках на Полтавщині – першу книгу після букваря "Початок" С. Черкасенка. Черкаське видавництво "Сіяч" готувало до друку "Історію України" Г. Коваленка [618, с. 156-160]. Це далеко неповний перелік шкільних підручників, що видавались на Україні в жовтні 1917 р.

Як нині, так і в той час, було складно встановити кількість підручників та їх тиражі, що видавались у досліджуваній період в Україні. С. Паночіні, один з членів редколегії журналу "Книгарь", намагався простежити цю проблему лише за період з березня по 4 грудня 1917 р. по видавництвах м. Києва. Опрацювавши "офіційні відомості, зібрані у канцелярії комісара м. Києва", він зробив висновок, що багато видавництв не подали про себе ніяких відомостей, а інші ж – подали неповні [619, с. 243-251]. На основі переліку всієї книжкової продукції, зробленої автором, неважко підрахувати шкільні підручники і встановити, що українських граматик для початкових класів за вказаний період у м. Києві різними видавництвами було видано сім назв, загальним тиражем 530 тисяч примірників. Підручників з арифметики – три, накладом 230 тисяч.

Близькі до названих, вказує відомості про шкільні видання С. Постернак, посилаючись, що зібрані ним цифрові показники теж є неповними [620, с. 111]. У своїй роботі він використовує дані Головної книжкової палати, якій за його словами "пощастило" зібрати відомості більш ніж по 1000 назв книг. Тоді як у журналі "Книгарь" наводяться відомості про 677 назв. Автор наводить кількісні показники шкільних видань. Так,

відомості про українські граматики, читанки й математики майже співпадають з вищенаведеними даними. Він також називає число інших шкільних видань: підручників з історії та історичних оповідань видано 9 назв (106 тисяч екземплярів), історії літератури – 1 підручник (20 тисяч), дитячих книжок – 21 назва (235 тисяч) та інші. Як бачимо з наведених прикладів, українські видавництва хоч з деяким запізненням, але за короткий період змогли видати значну кількість підручників, необхідних для школи. Причому вони миттєво розкуповувались у книжкових крамницях. Попит на них був величезний.

Видання шкільних підручників набуло більш організованого характеру з початком діяльності видавничого відділу при Міністерстві народної освіти, завданням якого була підготовка необхідних підручників та шкільного приладдя у вигляді карт, картин, схем тощо. До плану його діяльності включались пункти про чітку планову підготовку необхідних друкованих матеріалів. Було визначено три основні напрямки підготовки підручників. Перший з них полягав у тому, щоб звернутись до авторів уже готових рукописів підручників для їх розгляду у відділі. Другий – це замовлення рукописів необхідних підручників відомим педагогам. І третій – переклад з іноземних мов популярних закордонних підручників. Важливим напрямком діяльності відділу було інформування педагогічної громадськості про українські видавництва, їх продукцію, а також координація роботи видавництв по друкуванню шкільних підручників, надання їм фінансової допомоги та розповсюдження їх видань. Планувалось заснувати при видавничому відділі комісії з розгляду і рецензування вже надрукованих підручників, а також нових рукописів. Але наступ російських більшовицьких військ, що розпочався невдовзі на Київ, не дав змоги оперативно здійснити намічені плани. Лише в кінці березня - на початку квітня 1918 р. відділ приступив до безпосереднього виконання своїх функцій. Уже на початку квітня відділ підготував законопроект "Про асигнування 5 млн. карбованців на видання шкільних підручників" і подав його до Ради Міністрів Центральної Ради [621, арк. 1 зв.]. Прийнятий Центральною Радою, він так і не був реалізований у зв'язку з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського.

Систематичний розгляд виробничих питань комісії видавничого відділу розпочали на початку квітня 1918 р. Найбільшу роботу провели комісії зі складання підручників для нижчої початкової школи, з української мови, а також математична, природнича та правописна. Зокрема, комісія по складанню підручників для початкової школи своє перше засідання провела 9 квітня 1918 р. До її складу входили працівники Міністерства народної освіти та провідні спеціалісти цієї справи: М. Сімашкевич, С. Русова, М. Муколов, А. Музиченко, П. Басараб, Г. Голоскевич, В. Дурдуківський. Крім того, на її засідання запрошувались автори підручників, рецензенти-науковці, представники учительських спілок та Товариства шкільної освіти.

Уже на першому засіданні, обравши головою комісії А. Лещенка, її члени визначились з головними організаційними питаннями та подальшими планами діяльності. Вони встановили, що в зв'язку з необхідністю якісної підготовки шкільних підручників до нового навчального року потрібно визначити порядок їх розгляду на засіданнях комісії. Було встановлено, що для більш об'єктивного прийняття рішень кожний рукопис чи вже існуючий підручник повинні рецензувати дві особи. До кожного наступного засідання повинні бути визначені питання обговорення й рецензенти підручників та їх рукописів. У зв'язку з великим обсягом роботи, що повинна була виконати комісія, запланували проводити засідання два рази на тиждень - у вівторок та неділю.

На наступному засіданні комісії 14 квітня розпочалось обговорення підручника Спиридона Черкасенка "Початок - грамика до науки читання і письма", видання друге. Рецензентами виступали О. Музиченко та Я. Капустянський. Але замість аналізу вказаного підручника О. Музиченко у своєму виступі дав порівняльну характеристику існуючих тогочасних букварів: Б. Грінченка, М. Балченка, січових стрільців Волині і С. Черкасенка. Рецензент був схильний до того, що підручники Б. Грінченка та січових стрільців взагалі "не придатні для шкіл". Тому і в загальній ухвалі засідання було прийнято рішення не по одному підручнику, а по усіх букварях, про які йшла мова на засіданні. Але для об'єктивного, зваженого прийняття рішення по підручнику С. Черкасенка було запропоновано його прорецензувати С. Паляничці та Я. Капустянському. Ухвалено також "запросити з місць думку учителів, які користувалися підручниками С. Черкасенка та Б. Грінченка", здебільшого учителів Волині та Катеринославщини. Згоду на передрукування букваря "Початку" С. Черкасенка дали лише за умов, коли автор згодиться на внесення указаних рецензентами змін. Відносно букваря під редакцією М. Балченка було ухвалено запросити думку Полтавського губернського земства, "чи бажає воно передрукувати підручник М. Балченка і яку частину шкіл може ним забезпечити". Зазначали, що комісія видавничого відділу Міністерства народної освіти ухвалила цей підручник лише для початкових шкіл Полтавщини [622, арк. 2].

Щодо букваря Б. Грінченка, то члени комісії прийняли до відома думку його дружини М. Грінченко про те, що з поваги до авторських прав покійного "ніякі зміни в тексті не бажані". Комісія погодилась на підготовку методичних вказівок для учителів по роботі з цим підручником. Але остаточних рішень щодо рецензованих підручників не було прийнято. Після розгляду рецензій Я. Капустянського та С. Палянички на буквар "Початок" С. Черкасенка, у яких були висловлені пропозиції про бажані зміни в його тексті, було вирішено доручити Я. Капустянському до наступного засідання підготувати "вичерпну рецензію з детальними зауваженнями щодо необхідних змін" [623, арк. 14]. Комісія побажала, щоб у остаточній рецензії були узагальнені думки усіх рецензентів. Щодо самого автора підручника С. Черкасенка було вирішено з'ясувати, "на яких умовах пропонує він свої підручники", чи бере він на себе функції редактора, чи буде входити до редакційної комісії, чи продає свій підручник.

На цьому ж засіданні була розглянута рецензія О. Музиченка на читанки С. Черкасенка, частина перша та друга. Але як і на попередніх засіданнях, при розгляді рецензованого підручника, приймається ухвала і відносно інших. Було вирішено, що "Коротка українська грамика" Добровольського "не придатна для шкіл", а

читанки С. Черкасенка, "як більш придатні", потребують детального аналізу на наступних засіданнях комісії.

Остаточне рішення щодо букваря "Початок" С. Черкасенка було прийняте на засіданні комісії 21 квітня 1918 р. На основі рецензій Я. Капустянського та С. Палянички і за погодженням з автором підручника вирішили внести до нього певні зміни. Вони стосувались загального оформлення підручника та його ілюстрацій, внесення окремих стилістичних правок, вилучення розділу вправ наприкінці підручника та внесення коректив у зміст окремих статей для встановлення ідейного взаємозв'язку між ними. Лише після вказаного доопрацювання буде дано дозвіл на його нове видання. Члени комісії намагались довести шкільні підручники до більш високої досконалості та відповідності, як педагогічним вимогам, так і змісту національного навчання і виховання школярів.

Наведений приклад обговорення лише одного шкільного букваря для першокласників, який до квітня 1918 р. вже два рази перевидавався і використовувався в навчальному процесі поточного навчального року, показує, що видавничий відділ Міністерства народної освіти не лише формально рекомендував чи відмовляв у рекомендації запропоновані підручники для друкування і використання в школі у наступному навчальному році, а прискіпливо і принципово підходив до формування змісту навчання, надаючи йому національного спрямування.

До кінця квітня місяця, тобто часу існування Центральної Ради, комісія по розгляду підручників для нижчої початкової школи видавничого відділу провела сім засідань і розглянула на них одинадцять підручників. Лише чотири з них з деякими зауваженнями та доповненнями були визнані придатними до використання і для нового перевидання. Чотири підручники були визнані як непридатні у зв'язку з тим, що їх зміст не відповідав меті та завданням нової школи і мав ряд інших суттєвих недоліків. Три підручники потребували досить значної переробки і лише за цих умов могли б бути перевидані і використані у школі надалі.

Не так часто, як попередня, проводила засідання комісія по складанню підручників з української мови. До складу її входили: В. Дога, Г. Голоскевич, О. Кисіль, Д. Ревуцький і Марковський. Очолював комісію М. Сіماشкевич. У квітні 1918 р. було проведено лише два засідання - 4 та 20 квітня. На першому з них було проаналізовано існуючі підручники граматики та читанки. Було ухвалено, що українські граматики авторів О. Курило, Залозного і Мурського "можуть бути пристосовані до перших двох класів середніх та вищих початкових шкіл". А от для 3 і 4 класів цих шкіл, де повинно здійснюватись вивчення систематичного курсу граматики, підручники взагалі були відсутні. Вирішили їх замовити окремим авторам, а на перших порах для методичної допомоги учителям "передрукувати в більшій кількості примірників" підручник граматики С. Смаль-Стоцького і Огоновського.

Краще становище було з читанками, адже існуючі підручники С. Черкасенка "Рідна школа" і О. Стешенко "Рідні колоски" могли бути використані в перших двох класах середніх шкіл. Читанка В. Доги "забезпечить перші чотири класи середніх і вищих початкових шкіл". О. Кисіль запропонував скласти посібник з українського правопису, що полегшило б роботу по його вивченню у школах, тому і ухвалили створити комісію для вироблення загального правопису [624, арк. 30].

Після двохтижневої перерви, викликаній зайнятістю основної частини членів комісії у інших комісіях, 20 квітня відбулось друге засідання. На ньому окремі рішення попереднього засідання були відмінені. Так, заслухавши рецензію В. Дурдуківського на підручник граматики Залозного, було ухвалено поки що не передруковувати існуючий підручник з огляду на те, що автор готує новий. Також відмінено рішення попереднього засідання щодо підручника для учителів С. Смаль-Стоцького та Огоновського. Його перевидання було теж призупинене у зв'язку з виданням граматики Є. Тимченка, що могла використовуватись як методичний посібник для учителів. Крім того, було вирішено підготувати для шкіл видання творів українських класиків. Розглянули також рецензію В. Доги на граматику О. Курило. Визнавши його придатним для вивчення в старших класах, вирішили доручити О. Музиченку визначити основні зауваження до нього і необхідні зміни в новому виданні [625, арк. 31].

На засідання правописної комісії було запрошено відомих вчених-філологів: професорів Лободу, Лук'яненка, Науменка, Грунського та досвідчених педагогів, усього 18 чоловік [626, арк. 6]. На шести його засіданнях основна увага була звернута на вирішення спірних питань українського правопису. Причому за часів Центральної Ради остаточної редакції так і не було прийнято.

Математичну комісію представляли визначні вчені-математики, автори шкільних підручників, відомі педагоги: В. Барицький, П. Басараб, А. Гук, М. Сімашкевич, М. Муколов, В. Шарко, Н. Шульгіна. Головою її був обраний К. Щербина. 11 квітня 1918 р. на першому засіданні комісії вони вирішували в основному організаційні питання. Перше з них - які підручники потрібно готувати для нинішньої системи освіти та на перспективу для єдиної української школи. Другим стояло питання – чи можливо за 2-3 місяці скласти оригінальні рукописи підручників чи прийдеться взятись за їх переклад з іноземних мов. Третя проблема була як наслідок попередньої - які ж найкращі підручники на чужих мовах можна було перекласти на українську [627, арк. 34].

Ведучи дискусію з цих питань, члени комісії визначили, що підручники з алгебри і арифметики "можна лишати без особливих змін" для нових програм. А от з курсу геометрія за проектом пропонується мати три центри у ході вивчення: пропедевтичний, короткий систематичний і повний систематичний курси. З другої проблеми комісія прийшла до висновку, що за два-три місяці підготувати рукопис підручника неможливо, тому ліпше якомога скоріше приступити до перекладу кращих іноземних підручників. Відносно найкращих – було вирішено, що ними можуть бути лише російські підручники, тому що вони найбільш пристосовані до навчальних планів України. На наступне засідання було заплановано здійснити їх відбір.

Аналізуючи підручники з арифметики, члени комісії на засіданні 17 квітня визначили, що найбільш вдалим для перекладу є підручники російських авторів Верещагіна, Стеблова та Шапошнікова. Щодо підручників з алгебри найбільшу увагу із семи розглянутих заслуговували підручники авторів А.

Кисельова та Лебединцева. А от остаточного рішення щодо існуючих українських підручників з арифметики та з алгебри так і не було прийнято [628, арк. 37].

Останнє засідання 24 квітня повністю було присвячене розгляду рукописів нових підручників, хоч жоден з них не отримав позитивної оцінки комісії. Рукопис підручника з арифметики (доби) Свистьольнікова був відхилений у зв'язку з наявністю багатьох "дефектів". Відхилений був також рукопис підручника з геометрії невказаного автора з Одеси. Лише існуючий задачник Я. Чепіги за умов його доопрацювання "міг бути корисним" для школи [629, арк. 41]. Призначивши наступне засідання на 1 травня 1918 р., комісія за часів Центральної Ради так остаточно і не визначилась по багатьох запланованих питаннях.

Природничка комісія вирішила, що потрібно якомога скоріше виробити зміст навчальної дисципліни на перспективу. Протягом двох засідань 11 та 18 квітня її члени вели дискусію про підручники з природознавства для єдиної школи. Але підготовка нових підручників без конкретного змісту нової програми була неможлива. Тому комісія побажала її отримати від Міністерства народної освіти і обговорити її зміст. 25 квітня на спільному засіданні природничої і географічної комісії активно проходило обговорення програми з природознавства єдиної школи і висловлено ряд зауважень [630, арк. 50]. А щодо розробки підручників, то за часів Центральної Ради комісія так нічого і не встигла зробити.

Крім вище названих діючих комісій видавничого відділу з підготовки українських підручників, у квітні був підготовлений список членів комісій з іноземних мов: латинської, французької та німецької [631, арк. 51-53]. Але до кінця квітня вони встигли провести лише організаційні засідання і обговорили програми цих навчальних дисциплін, але остаточних рішень щодо підручників так і не встигли прийняти.

Таким чином, у квітні 1918 р. при видавничому відділі Міністерства народної освіти вели роботу вісім комісій, які на своїх засіданнях обговорювали питання про підготовку і видання українських підручників. В основному комісіями аналізувались діючі підручники, надруковані українською мовою, або ж існуючі підручники російською мовою, що пропонувались для перекладу. Кількість рукописів, що пройшли обговорення у комісіях, була незначною, адже підготувати їх за короткий час було неможливо. Навіть ті рукописи, що обговорювались, відхилялись комісіями у зв'язку з наявністю значної кількості недоліків.

Необхідно зауважити, що представники видавничого відділу здійснювали пошук нових авторів рукописів українських підручників. Зокрема, в кінці квітня 1918 р. вони звернулись до учителя з Прилук Залозного надіслати "для розгляду спеціальної комісії...Ваш рукопис граматики з української мови". Крім того, була надіслана цьому ж учителеві і рецензія на уже існуючий його підручник граматики, виданий ще в 1912 р. [632, арк. 13]. Таке ж звернення було адресовано і учителю з м. Глинська А. Волкову, першу частину "Практичної граматики української мови" якого у видавничому відділі було розглянуто. Тому просили його надіслати до розгляду другу частину рукопису [633, арк. 14].

Окремі автори самі звертались до Міністерства народної освіти, пропонуючи свої рукописи підручників. Учитель української мови Козятинської комерційної і вищої початкової шкіл Юрій Грох-Грохальський писав,

що коли у липні-серпні 1917 р. виникла потреба мати хоч якісь підручники української мови в школах, він склав коротеньку початкову граматику і додаток до неї "Словник граматичних термінів" та видав 3 тисячі примірників для тимчасового використання. Тому автор запропонував до розгляду комісії цей підручник [634, арк. 11]. Короткий курс гігієни для учнів вищих початкових та середніх шкіл пропонував учитель з Ізяслава Річинський [635, арк. 27]. А Захар Охріменко, учитель математики з Одеси, ще в грудні 1917 р. повідомляв, що завершує роботу над чотирма підручниками: 1) збірником арифметичних задач, частина друга, для учнів першого класу гімназії, 2) збірником геометричних задач для середніх шкіл, 3) космографією для середніх шкіл, 4) методикою арифметики для народних учителів [636, арк. 18]. Але у зв'язку з наступом більшовиків владу Центральної Ради було відновлено у Києві у кінці березня 1918 р., тому і відповідь Міністерства народної освіти затрималась. Звертаючись до З. Охріменка, представники видавничого відділу просили "негайно надіслати...рукописи для розгляду в комісіях" [637, арк. 20]. За короткий час існування відділу до нього "надійшло біля сотні пропозицій різного характеру": пропонувались послуги до перекладів підручників з різних мов, по складанню і виданню підручників та надсилались їх рукописи. Останніх "надійшло більше десяти" [638].

Тому, як бачимо з наведених прикладів, підготовкою нових українських підручників займались здебільшого учителі з української глибинки. Вони не завжди були досконалі за змістом і в методичному плані, але учителі-практики якомога скоріше намагались заповнити прогалини відсутньої навчальної літератури і допомогти школі перейти на шляхи українізації.

Варто зауважити, що основна увага як видавничого відділу Міністерства народної освіти, так і самих видавництв була спрямована на друкування українських підручників для початкових шкіл. А як же вирішувалось питання підготовки і друкування підручників українознавчих дисциплін, які за рішенням учительських з'їздів були введені до обов'язкових навчальних предметів, починаючи з другого класу народної школи і до старших класів середніх шкіл? Саме це і було найвразливішою ланкою у виконанні рішень учительських з'їздів. Проаналізувавши книговидавничий репертуар різних видавництв України цього періоду на сторінках журналу "Книгарь", можна зробити висновок, що книги з українознавства видавались. Наприклад, видавництво "Вернигора" у листопаді 1917 р. видавало "Географію України", частини першу і другу, авторів С. Я. та Хомик, а також велику шкільну карту України [639, с. 158]. У першому номері журналу рекламувався вихід у світ четвертого видання "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського [640, с. 11], а у четвертому - третє видання "Історії українського письменства" С. Єфремова [641, с. 181]. Дві останні роботи не були шкільними підручниками. Це були наукові фундаментальні праці, що вийшли невеликими тиражами і коштували досить дорого, до 5 карбованців. Ними могли скористатись лише окремі учителі, не кажучи вже про учнів. Та й згадувалось про них у журналі не в рубриці "Педагогіка і школа", де мова йшла про шкільні підручники, а під заголовком "Історія" та "Історія літератури".

Тому можна вважати, що на видання саме шкільних підручників для українознавчих дисциплін було звернуто менше уваги видавничого відділу і ними не були забезпечені школи. Ось тому і виникали значні труднощі із викладанням українознавчих дисциплін.

Що стосується виконання постанови І учительського з'їзду щодо формування фондів для впорядкування бібліотек українських книжок для учителів, учнів та їх батьків, то цей пункт постанови успішно виконувався. Судячи із рубрики журналу "Нові видання, надіслані до редакції "Книгаря", в Україні різними видавництвами видавалась значна кількість політичної, економічної, художньої, науково-популярної та іншої літератури. Саме ці видання могли слугувати основою формування українських бібліотек. Так з вересня 1917 р. до початку 1918 р. надійшло 358 нових видань, а до травня 1918 р. – всього 610 таких видань [642, с. 488]. Розпочали формуватись і фонди дитячих бібліотек за рахунок видання українських народних казок, оповідань та розповідей українських й зарубіжних авторів. Аналізуючи рубрику журналу "Книгарь" - "Видання для дітей", за підрахунками дисертанта з вересня і до початку 1918 р. було видано 13 назв дитячих книг, а до кінця квітня 1918 р. – ще 15. Тобто за Центральної Ради було видано 28 назв книг.

Наприкінці 1917 р.- на початку 1918 р. різко збільшується ціна на видання підручників та іншу друковану продукцію. Причин цьому було декілька. Перша - знецінення російського карбованця, що впав у ціні до 15-20 копійок. Друга причина – подорожчання паперу майже у 20 разів та його значний дефіцит. Крім того, типографський набір, який коштував до 50 копійок за 1 тисячу знаків подорожчав до 5 крб., вартість друкування 1 тисячі аркушів була до 3 крб., а став до 30. Збільшилась також плата за брошурування від 75 коп. за книжку до 20 крб. Тобто оплата друкарських послуг за видання підручника збільшилась у 10 разів, а за папір навіть у 20 [643, с. 239-243]. Все це призвело до значного подорожчання підручників, а разом з тим – і до зменшення їх тиражів.

Для з'ясування наявності українських підручників у школах і визначення необхідної кількості їх на наступний навчальний рік у квітні 1918 р. видавничий відділ Міністерства народної освіти надіслав до земських

народних управ, освітніх комісарів і до керівників початкових та середніх шкіл анкети [644, с. 265]. В ній було дев'ять основних питань, на основі яких намагались встановити кількість учнів у чотирьох перших класах початкових шкіл, що українізувались в першу чергу. Також у Міністерстві бажали знати, які підручники і в якій кількості надійшли до шкіл в 1917-1918 навчальному році, які будуть потрібні на наступний навчальний рік і в якій кількості. У анкеті цікавились, чи асигнуються кошти для місцевого видання підручників, скільки виділено коштів для їх закупівлі, чи є запаси навчальної літератури на земських складах. Але отримати відповіді на цю анкету видавничому відділу уже вдалося за правління гетьмана П. Скоропадського.

Таким чином, виконуючи рішення перших двох Всеукраїнських учительських з'їздів про українізацію школи, Генеральний секретаріат освітніх справ, а згодом і Міністерство народної освіти намагались якомога швидше вирішити одну із головних проблем українізації шкіл - підготовки українських підручників і забезпечення ними початкової ланки навчання. Хоч на шляху його реалізації було багато перешкод, але можна констатувати, що за дуже короткий час існування Центральної Ради все ж таки вдалось, хоч з деяким запізненням, в основному забезпечити нижчі початкові школи необхідними підручниками. Це була навчальна література, що передруковувалась із раніше виданої. Але для її удосконалення комісії видавничого відділу аналізували зміст і пропонували внести корективи до наступних видань. Деякі підручники взагалі відхилялись як непридатні для подальшого використання. Вся ця робота сприяла формуванню нового змісту навчальних дисциплін, який би сприяв реалізації принципів національного навчання і виховання школярів. Вирішити питання підготовки рукописів нових підручників за цей короткий час не вдалось. Хоч і було підготовлено їх більше десятка, але через недосконалість вони так і не вийшли у світ. Гірші справи були із виданням підручників для вивчення українознавчих дисциплін, особливо історії та географії України, які повинні були викладатись як в початкових, так і в старших класах середніх шкіл. Можна вважати, що школи цими підручниками не були забезпечені, тому і виникли великі труднощі із їх введенням. Але всетаки реальні кроки в напрямку формування фондів українських підручників для загальноосвітньої школи були зроблені.

4.2. Організаційні заходи Міністерства освіти і мистецтва по підготовці українських шкільних підручників за Гетьманату

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського освітнє міністерство очолив М. Василенко, а основними підрозділами продовжували керувати попередні його наставники: С. Русова, О. Музиченко, А. Лещенко та інші. Це значною мірою сприяло продовженню всіх починань, започаткованих з часів Центральної Ради.

Уперше за Гетьманату на державному рівні питання про шкільні підручники було розглянуто на нараді представників земських і міських органів самоврядування та Міністерства освіти, що проходила у м. Києві 15-17 травня 1918 р. У ході вечірнього засідання 17 травня з доповіддю про стан справ з видавництвом шкільних підручників та інших навчальних посібників виступив М. Сімашкевич. Він наголосив, що в першу чергу необхідно задовольнити потребу в українських підручниках нижчої початкової школи, а вже потім і вищої початкової та середньої. Але одному міністерству з цією масштабною важливою справою лише власними силами не справитись. Він висловив надію на фінансову допомогу з боку держави [645, арк. 13].

Безпосередньо роботою з підготовки українських шкільних підручників продовжував займатись видавничий відділ Міністерства освіти. Але до червня 1918 р., як вказувалось у звіті про його діяльність, " відділ не мав у своєму розпорядженні ні друкарні, ні грошей" [646, арк. 1 зв.]. Головним його піклуванням було отримання від уряду необхідних коштів. Обіцяні ще Центральною Радою 5 млн. карбованців так і не встигли надійти до видавничого фонду міністерства. Тому необхідно було переконати новий уряд у потребі значних коштів на видання шкільних підручників. Лише у середині червня гроші в сумі 2 млн. карбованців надійшли до видавничого фонду, а з 28 червня ними мали повне право розпоряджатись представники видавничого відділу [647, арк. 10]. До початку навчального року залишалось два місяці, і за цей короткий час потрібно було

вирішити багато організаційних питань. Знову, як і за часів Центральної Ради, Міністерство освіти і мистецтва та його видавничий відділ через об'єктивні причини, викликані державним переворотом і пошуком необхідних фінансів, потрапили в скрутне становище, від виходу з якого значною мірою залежав успіх самої справи українізації шкіл.

Одним з важливих питань по забезпеченню шкіл підручниками було визначення необхідної кількості екземплярів книг на новий навчальний рік. Ще за Центральної Ради у квітні 1918 р. видавничим відділом Міністерства освіти було надіслано до губернських, повітових і міських освітніх керівників анкету, в якій потрібно було вказати кількість учнів у нижчих початкових школах та визначити потребу в підручниках з конкретних навчальних дисциплін. З кінця квітня до початку червня 1918 р. тридцять одна земські повітові та міські управи надіслали до видавничого відділу відповіді. Але отримати повні, об'єктивні дані про потребу в українських підручниках не вдалось. І не лише тільки тому, що не всі управи надіслали відомості, а тому, що через скрутне фінансове становище органів місцевого самоврядування в анкетах вказували не потреби в конкретних підручниках, а можливості управ закупити необхідні книжки. Так, за анкетними даними було замовлено майже 951 тисячу букварів для першокласників, а от уже читанок для цього ж класу - 332142, арифметик - 490260 [648, арк. 86]. Усі ці замовлення були для однієї і тієї ж кількості учнів, що будуть навчатись у першому класі по усій території України. Такі ж неточні дані були отримані і щодо потреб у підручниках в інших класах початкової школи. Тому, знаючи про недостовірність отриманих результатів анкети, працівники видавничого відділу залишили незавершеним остаточне підбиття її підсумків. Але разом з тим відповіді показали, що потреби в українських підручниках були величезними по усій території України. Їх не залишилось на земських складах і в книжкових магазинах, вони були майже відсутні у бібліотеках, а в багатьох сім'ях український підручник був єдиною українською книгою, яку читали не тільки діти, а й дорослі. Ось тому потребу в них потрібно було визначати не в залежності від фінансових можливостей місцевих управ, а від кількісного складу учнів початкових шкіл.

Значний внесок у формування національного змісту освіти внесли комісії видавничого відділу, які за часів Гетьманату стали називатись експертними. Вони продовжували свою роботу з рецензування існуючих українських підручників, а також їх рукописів, розпочату ще на початку квітня 1918 р., і приймали рішення про придатність чи непридатність їх до друкування та використання у навчальному процесі. За Гетьманату вказану роботу проводили одинадцять комісій, до складу яких, за підрахунками автора, входило 107 чоловік [649, арк. 53-53 зв.]. Найчисельнішими були комісії по розгляду підручників для нижчої початкової школи, до якої входило 18 осіб, до комісії з української мови - 14, з математики - 13, з географії та природознавства - по 11 чоловік. До їх складу входили працівники Міністерства освіти, в також досвідчені учителі та провідні науковці, автори підручників.

Не лише найбільшою за складом, але й найбільш важливою за значенням була комісія по розгляду підручників для нижчих початкових шкіл, адже вони були найбільш масовими навчальними закладами, що першими стали на шлях українізації і потребували повного забезпечення їх відповідними підручниками. Найбільш плідну роботу ця комісія проводила з 21 травня по 25 червня 1918 р. На шести засіданнях було проаналізовано 18 підручників для початкових шкіл (букварів, читанок, граматик). Причому сім з них - це рукописи підручників, що комісією розглядались вперше, а саме: чотири букварі, написані А. Воронцем, І. Рекуном, Крупською та Чернецьким, а також читанки М. Грінченка та Крупської і українська граматика С. Кожуховського. Останні - уже відомі підручники С. Черкасенка, О. Білоусенка, Б. Грінченка, Т. Лубенця та інших авторів, які використовувались у попередньому навчальному році, але їх зміст знову аналізувався і визначався їх ступінь придатності для використання у майбутньому.

Характерною особливістю аналізу змісту підручників на засіданнях комісії було те, що кожен підручник чи його рукопис обов'язково рецензувався двома членами комісії, а у випадку розходжень у оцінках остаточні висновки пропонував третій рецензент. І лише після детального обговорення приймалось остаточне рішення комісії. Так початкову читанку для першого класу "Стежки до дому", складену спільно учителів Катеринославщини під редакцією І. Труби, вперше видану в 1917 р. у Катеринославі, рецензували М. Гаркушенко, П. Волинчук-Волинець та С. Русова. Всі вони відзначали, як позитивний момент читанки, наявність "багатьох етнографічних деталей народного життя". Разом з тим у ній була "відсутня стала система у розкритті матеріалу", низький рівень "художньої й виховної сторони багатьох оповідань", а також не дуже вдале художнє оформлення підручника. Тому рецензенти прийшли до загального висновку, що підручник підготовлений поспішно і "без усунення хиб не може бути використаний в українській початковій школі" [650, арк. 7].

На двох засіданнях 21 та 28 травня розглядався рукопис букваря "Ярина" А. Воронця. На першому з них цей підручник рецензували керівники підрозділів Міністерства освіти і мистецтва С. Русова та А. Музиченко, вони вказали як на ряд позитивних моментів, так і його недоліків. Але остаточного рішення не було прийнято, а було доручено учителям-практикам Л. Гаєвому та Я. Капустянському підготувати рецензії цього підручника на наступне засідання. Проаналізувавши його зміст, нові рецензенти запропонували комісії рішення про те, що "рукопис вартий уваги, хоч і потребує змін". Вони вказали на окремі стилістичні помилки у змісті матеріалу, на потребу деяких коректив у оповіданнях та малюнках до них. Комісія погодилась з цими зауваженнями, а сам автор підручника у заяві до комісії, датованій 5 червня 1918 р., дав згоду на виправлення зауважень рецензентів і зобов'язався за два тижні "усунути зазначені хиби" [651, арк. 40]. (Див. додаток К).

Наведені приклади свідчать про те, що члени експертної комісії дуже прискіпливо ставились до формування змісту національної освіти. Причому ґрунтовному аналізу підлягали не лише новостворені

рукописи підручників. Багато зауважень отримували підручники, які вже використовувались у навчальному процесі в попередньому навчальному році, але розглядалися комісією під час підготовки їх до нового перевидання. Так, українська граMATика Т. Лубенця, яка вже мала три перевидання, для нового друку знову пройшла детальне рецензування і отримала ряд зауважень. За рішенням комісії від 1 жовтня 1918 р. цей підручник лише "після ... ґрунтовної переробки" міг бути допущений до нового друку [652, арк. 139 зв.]. Взагалі за час існування комісії по розгляду підручників для нижчої початкової школи з початку квітня 1918 р. і до падіння Гетьманату було проведено 22 засідання і розглянуто на них 24 підручники. Для їх аналізу складено 56 рецензій. Комісія визнала придатними для використання і передрукування 9 підручників, 13 – непридатними, а 2 – визнала придатними за умов їх детальної переробки [653, арк. 13]

Принциповий підхід комісії, на наш погляд, був викликаний тим, що, починаючи з 1917-1918 навчального року, нижчу початкову школу вдалось забезпечити необхідними підручниками. І хоч не завжди вони відповідали всім педагогічним вимогам і не було їх в достатній кількості, але все ж таки навчальна література була в наявності у школах України і використовувалась на уроках і позаурочній роботі. Тому з 1918-1919 навчального року комісія намагалась підготувати якісні підручники для вищих початкових та середніх шкіл, які б могли використовуватись і в майбутньому.

Дуже плідно вела роботу і комісія по розгляду підручників з математики. На 12 засіданнях нею було розглянуто 25 підручників з арифметики, алгебри та геометрії, майже половина з них були переклади українською мовою російських підручників. 15 з них були визнані придатними для використання, а 10 – непридатними.

Менш результативною була робота комісій по розгляду підручників з латинської мови та з історії. Перша з них зібралась лише один раз на організаційне засідання, а комісія по розгляду підручників з історії, хоч і провела три засідання, розглядаючи підручники під редакцією Г. Коваленка та Метельницького, але жодного рішення щодо їх подальшої долі так і не прийняла. А саме підручники з історії України були вкрай необхідними для викладання цієї українознавчої дисципліни в різних типах шкіл.

Діяльність усіх комісій по розгляду підручників за період з початку квітня 1918 р. і до падіння Гетьманату можна характеризувати на основі наступної таблиці [654].

Таблиця 4. 1

Діяльність комісій по розгляду підручників для початкових та середніх шкіл (квітень – грудень 1918 р.)

№	Назва комісії	Відбулось засідань	Складено рецензій	Розглянуто підручників	Визнано придатними	Визнано придатними із змінами	Визнано непридатними
1	3 української мови (граматики й читанки)	4	3	8	3	-	5
2	3 природознавства і географії	5	4	9	6	-	3
3	3 історії	3	-	-	-	-	-
4	3 французької і	5	15	20	13	2	5
5	3 латинської мови	1	-	-	-	-	-
6	3 фізики і хімії	2	1	1	1	-	-
7	Із Закону Божого	15	11	8	3	1	4
8	3 математики	12	15	25	15	-	10
9	Для нижчих початкових шкіл (букварі та читанки)	22	56	24	9	2	13

Всього: 69   105   95   50   5   40

Отже, комісії розглянули 95 підручників з різних навчальних дисциплін і визнали придатними для використання і друкування 50, 40 – непридатними і 5 могли стати придатними за умов внесення до них необхідних змін та доповнень. Варто підкреслити, що більшість розглянутих підручників (71) призначались для використання у вищих початкових й середніх школах. Крім того, наприкінці 1918 р. на руках у рецензентів перебувало ще 19 підручників та їх рукописів: 1 молитвеник, 3 букварі, 3 підручники з арифметики, 2 українські граматики для середніх шкіл, 2 хрестоматії з української літератури, 4 - історії, по одному підручнику з алгебри та тригонометрії, 1 - хімія, 1 - природознавство. А це означало, що підготовка українських підручників не припинялась, а разом з тим і продовжувалась робота експертних комісій. Головна увага була зосереджена на підготовці навчальної літератури для вищих початкових та середніх шкіл, які в період Гетьманату стали на шлях українізації.

При видавничому відділі департаменту вищої і середньої школи Міністерства освіти та мистецтва була створена спеціальна комісія, яка безпосередньо здійснювала координаційну роботу з друкування підручників між різними видавництвами і безпосередньо розпоряджалась двохмільйонним фондом, виділеним гетьманським урядом для друкування шкільних підручників. Цю комісію очолював П. Холодний, в її роботі брали участь М. Сімашкевич, В. Уляницький, М. Мукало, Є. Вировий, Л. Блінова, а також інші працівники Міністерства освіти, видавництв, автори підручників. За період з 18 червня по 19 листопада 1918 р. нею було проведено 39 засідань і розглянуто близько 130 питань.

Вже на першому засіданні видавничої комісії 18 червня 1918 р. вирішувалось питання про потреби школи в підручниках. Виступаючий з цього питання М. Сімашкевич наголосив про першочергову потребу в забезпеченні підручниками нижчої школи. З цією метою пропонувалось надрукувати букварів до 1 мільйона, читанок - до 2 мільйонів і арифметичних задачників 1,5 мільйонів екземплярів [655, арк. 1]. Причому всі розрахункові цифри він взяв не на основі анкетних даних про потребу шкіл в підручниках, а із статистичних відомостей про кількість учнів у початкових класах та відомостей про наявність підручників у школах. Починаючи з першого засідання і майже на кожному наступному розглядалися питання про видачу авансів, кредитів чи позик українським видавництвам для друкування підручників. Всі ці видатки були адресними, тобто спрямованими на друкування конкретних підручників у необхідній кількості. Крім того, планувалось, щоб кошти із книжкового фонду не лише безповоротно розподілялись, а й постійно поповнювались за рахунок надходжень від продажу готової продукції.

Одним з актуальних питань, що розглядалось аж на восьми засіданнях, була проблема закупівлі паперу як в українських, так і в закордонних фірмах. Для вирішення цієї проблеми пропонувалось виділити із двохмільйонного фонду 500 тисяч карбованців [656, арк. 1]. Члени комісії розуміли, що здешевити вартість підручників можна було шляхом закупівлі недорогого паперу. За умов його значного дефіциту в Україні володіння ним вже гарантувало половину успіху у виконанні завдань по друкуванню необхідних підручників.

Ще один із шляхів здешевлення друкованої продукції пропонували закордонні видавництва – це друкування підручників за межами України на якісному папері і по дешевших цінах. Одним з таких видавництв була австрійська фірма Оренштейна. 28 червня 1918 р. комісія вирішила дати цій організації замовлення на друкування букваря А. Воронця "Ярина" у кількості 200 тисяч екземплярів [657, арк. 4]. А вже 2 липня 1918 р. комісія розглянула заяву цієї ж фірми про надання їй замовлення на друкування географічних атласів та карт України. Цю заяву було також задоволено [658, арк. 6]. Але ж основні замовлення на друкування підручників надавались українським видавництвам: Товариству шкільної освіти, "Друкарю", "Українській школі", "Вернигорі", "Всеуито" (Всеукраїнське учительське видавниче товариство), а також видавництвам Полтавського, Подільського, Волинського губернських земств та іншим.

З метою збереження та примноження видавничого фонду на засіданні комісії 19 липня 1918 р. було вирішено доручити М. Сімашкевичу та В. Уляницькому виробити проект умов між видавничим відділом Міністерства освіти та видавництвами по друкуванню підручників і оплаті цих послуг [659, арк. 9]. 2 серпня

комісія, обговоривши підготовлену типову угоду, вирішила, що всіми замовленими виданнями Міністерство освіти буде розпоряджатись самостійно, як по визначенню їх ціни, так і по встановленню торгівельних знижок для окремих покупців та організацій. У випадку надання Міністерством освіти позик видавництвам, вони повинні повернути їх з 5% надбавкою [660, арк. 15]. Але в кінцевому результаті ніякого зиску від продажу шкільних підручників Міністерство не отримало і навіть не змогло зберегти цей видавничий фонд.

Причин цього було кілька. Однією з них були непередбачені витрати на подорожчання паперу та друкарських витрат. Із певної визначеної суми друкувалась значно менша кількість книг, та й вони коштували дорожче від передбаченої ціни. Інколи видавництво не повертало міністерству всього тиражу, а частину його продавали самі, щоб покрити власні витрати. Ще однією з причин було використання коштів видавничого фонду для непрямих видавничих витрат. Так виникла потреба у оплаті праці рецензентів підручників, яким потрібно було провести значну роботу по аналізу їх змісту. Безплатно виконувати цю роботу не бажали. Тому видавничий відділ встановив оплату однієї рецензії в сумі 50 крб. [661, арк. 2 зв.]. Витрати йшли і на друкування окремих брошур, а також оголошень у пресі про наявність підручників у видавництвах. Виникла потреба і в оплаті праці членів експертних комісій по розгляду підручників. Бували випадки, коли комісії довгий час не збирались взагалі, або ж не могли провести засідання через відсутність значної частини її членів. Тому було встановлено оплату праці одного члена комісії в сумі 15 крб. за одне засідання [662, арк. 50]. Працівники Міністерства освіти цієї оплати не отримували [663, арк. 2].

Майже за місяць до початку навчального року, а саме 8 серпня, на засіданні видавничої комісії було проаналізовано наявність українських шкільних підручників. З'ясувалось, що в нижчій початковій школі "мало не всі підручники є". Залишилась потреба в арифметичному задачнику для 3-4 класів. А от справи з наявністю підручників для середніх шкіл були гіршими. Так читанки "Вінок" перша та друга частини повинні були вийти з друку на початку навчального року. Дещо пізніше мала бути видрукована читанка В. Доги. З географії уже був підручник під редакцією А. Хомика і готувався до друку підручник В. Кістяківського. Відсутні підручники з історії українського письменства (української літератури), хоч у комісії були відомості, що цей підручник збирається написати І. Огієнко. Наявність підручників з математичних дисциплін була також неповна. Уже були видруковані математичні задачники цілих чисел Н. Шульгіної, а також з теорії арифметики В. Шарко, але відсутніми були задачки на "потрійні правила та правила змішування", а також арифметична теорія дробів. З геометрії був лише один підручник М. Астряба, а В. Боришкевич ще продовжував роботу над своїм підручником з геометрії. Проте з алгебри вже були в наявності підручники Н. Шапошнікова і Вальцова обидві частини [664, арк. 17]. Члени комісії, проаналізувавши наявність видрукованих чи підготовлених до друку українських підручників з усіх шкільних навчальних дисциплін, з'ясували, що для середньої школи ще не підготовлені, крім вище зазначених, підручники з історії та природознавства, з німецької та французької мов. Тому видавнича комісія ухвалила і надалі тримати під контролем підготовку і друкування шкільних підручників, а особливу увагу звернути на завершення друку арифметичного задачника Верещагіна (3 частини) для вищих початкових шкіл. Варто наголосити, що за Гетьманату на порядок денний постало питання про забезпечення підручниками вищих початкових і середніх шкіл. Чисельність учнів цих навчальних закладів була значно меншою у порівнянні з нижчими початковими школами, тому тиражі навчальної літератури для них були відповідними до кількості учнів.

Значна частина питань, розглянутих комісією, стосувалась вироблення договірних умов друкування шкільних підручників з видавництвами. Для остаточного прийняття рішень доводилось розглядати ці питання на кількох засіданнях. 23 серпня 1918 р. з'ясувалось питання про необхідність видання для початкових шкіл української граматики, складеної І. Огієнком, тиражем до 500 тисяч примірників. Видати цей підручник погодилось приватне видавництво Є. Череповського. Але для здешевлення підручників Міністерство освіти могло закупити на вигідних умовах папір у австрійської фірми Оренштейна. Члени комісії вирішували, на яких умовах краще укласти угоду з видавництвом та чи зможе воно закупити папір у вищезгаданої фірми. Всі ці питання довелось погоджувати з обома суб'єктами переговорів. На наступному засіданні з'ясувалось, що австрійська фірма продавати папір за низькими цінами іншим видавництвам, тобто своїм конкурентам, не буде. Вона продасть його лише Міністерству освіти, від якого зможе отримати вигідні замовлення. Тому вирішили, що закупить цей папір Міністерство і передасть його видавництву Є. Череповського [665, арк. 24].

Ще в липні 1918 р. представникам освітянського керівництва стало відомо про наявність у видавництва Волинського губернського земства всіх можливостей для друкування підручників, але конкретних замовлень воно не мало. Лише напередодні навчального року, 31 серпня, видавнича комісія вирішила передати Волинському губернському земству "видрукувати у себе 30 тисяч примірників третьої частини задачника Верещагіна в перекладі на українську мову" [666, арк. 26]. Після вирішення всіх організаційних питань на засіданні комісії 3 вересня були розглянуті конкретні умови угоди з видавництвом. А через три дні її було підписано, визначено місячний термін виконання робіт і навіть ціну підручника. Але коли замовлення було виконане, постала нова проблема із встановленням його ціни. Попередньо її було встановлено в розмірі 2 карбованці. Але підрахувавши всі витрати на друк і, в тому числі, на його редагування після перекладу українською мовою, видавництво визначило, що нова ціна повинна бути 2 крб. 60 коп. А для наклеювання нової ціни на кожен підручник потрібні були нові затрати [667, арк. 39].

От саме такі, ніби-то, на перший погляд, незначні питання доводилось вирішувати майже на кожному засіданні видавничої комісії. Хоч без вирішення цих проблем неможливо було добитись виконання планів українізації школи і забезпечення її підручниками. За період з 28 червня і по 6 вересня 1918 р. видавничим відділом Міністерства освіти і мистецтва були підписані основні угоди на друкування українських шкільних

підручників, атласів та карт з 11 видавництвами України та одним австрійським видавництвом Я. Оренштейна. Це дало змогу видати 23 підручники тиражем 2195000 примірників, 2 географічні атласи – 55000 примірників та 2 шкільні карти – 60000 екземплярів.

Загальні результати діяльності видавничого відділу можна характеризувати на основі таблиці [668, арк. 70-73 зв.].

Таблиця 4. 2

Результати діяльності видавничого відділу Міністерства освіти й мистецтва					
№	Дата підпис. угоди	Назва видавництв	Назва підручників та їх автори	Кількість екземпл.	Видано авансу (крб.)
1	28 червня	Товариство "Українська школа"	1. С.Черкасенко. Буквар "Початок".	500000	
			2. С.Черкасенко. "Рідна школа", ч. 1.	300000	
			3. С.Черкасенко. "Рідна школа", ч. 2.	300000	
			4. Я.Чепіга. Арифметичний задачник, ч. 1.	100000	
			5. Я.Чепіга. Арифметичний задачник, ч.2.	100000	
		Разом:	5 підручників	13000000	350000
2	3 липня - 24 серпня	Товариство Шкільної освіти	1. В. Шарко. Систематичний курс арифметики, ч. І.	35000	
			2. Н. Шульгіна-Іщук. Арифметичний задачник, ч. 2.	40000	
		Разом:	2 підручники	75000	55000
3	3 липня	Товариство "Всеувиго"	1. Н. Шапошніков, Вальцов. Збірник задач з алгебри, ч. 1.	25000	
			2. Н. Шапошніков, Вальцов. Збірник задач з алгебри, ч. 2.	10000	
			3. Б. Грінченко. Граматика.	100000	
		Разом:	3 підручники	135000	100000
4	7 липня	Товариство "Друкар"	1. П.Басараб. Арифметичний задачник до початкового курсу, ч.1.	100000	100000
5	8 серпня	Всеукраїнська учительська спілка	1. Євангеліє з малюнками.	100000	100000

			1.С.Рудницький. Початкова географія	25000	
			2.С.Рудницький. Географія для середніх шкіл, ч.1.	10000	
			3.С.Рудницький. Географія європейських країв, ч.1.	10000	
6	15 серпня	Товариство "Вернигора"	4.С.Рудницький. Географія Європи, ч.2.	10000	
			5.С.Рудницький. Географія України, ч.3.	10000	
			6.С.Рудницький, І.Крип'якевич. Історичний атлас.	5000	
			7.Мапи вправ з історії та географії.	10000	
		Разом:	5 підручників, 1 атлас, 1 карта	80000	100000
7	24 серпня	Товариство "Каменяр"	1. В.Боришкевич. Алгебра, ч.1.	20000	20000
8	4 вересня	Товариство "Криниця"	1. О. Білоусенко. Читанка "Вінок", ч.3.	20000	50000
9	6 липня	Подільська губернська управа	1. А.Воронець. Буквар "Ярина"	100000	100000
10	5 вересня	Полтавська губернська земська управа	1. М.Балченко. Буквар	50000	75000
11	6 вересня	Волинська губернська земська	1. Верещагін. Арифметичний задачник, ч. 3.	30000	30000
12	3 липня - 6 липня	Оренштейн (друк за кордоном)	1.А.Воронець. Буквар "Ярина". 2.Географічний атлас 3.Мапи України	200000 50000 50000	
		Разом:	1 підручник, 1 атлас, 1 карта	300000	241000
		Разом у 12 видавництвах:	23 підручники, 2 атласи, 2 карти.	2310000	1321000

Отже, з наведеної вище таблиці видно, що за період з 28 червня по 6 вересня у 12 видавничих товариствах було замовлено найбільш необхідні на той час навчальні посібники, тираж яких сягав 2 млн. 310 тисяч примірників. На ці замовлення було використано більшу частину виділених державних коштів.

Крім затрат на друкування підручників, з двохмільйонного фонду Міністерством освіти і мистецтва було видано понад 31 тисячу карбованців: на оплату авторського гонорару А. Воронцю за підготовку підручника "Ярина" – 10000 крб., за переклад українською мовою арифметичного задачника Верещагіна, ч. 3 – 1050 крб., решта – на інші дрібні видатки. Таким чином, на вересень 1918 р. було виплачено – 1353434 крб. [669, арк. 71].

До падіння Гетьманату видавничий відділ продовжував роботу і за новими домовленостями з видавництвами, авторами підручників та картографами, потрібно було ще видати більше одного мільйона карбованців. Лише одному австрійському видавництву Оренштейна за угодою від 1 жовтня 1918 р. за виконані роботи по друкуванню букваря "Ярина", а також атласів і карт та за їх доставку на Україну належало виплатити 484000 крб. Крім того, потрібно було оплатити виконання картографічних робіт – майже півмільйона карбованців. 30000 крб. необхідно було видати як додаткову оплату видавництву Товариства шкільної освіти на видання арифметичного задачника Н. Шульгіної, а також інші. Загальні витрати Міністерства освіти і мистецтва на видання підручників як уже оплачених послуг, так і тих, що належало оплатити, становили 2581412 крб. [670, арк. 71 зв.]. Взагалі за кошти Міністерства видавалось 99 назв підручників, з них 31 – з української мови (букварі, читанки, граматики), 22 підручники математичного циклу, 11 – з географії, 15 – з природознавства, 10 – з історії, 4 – з фізики, 3 – з хімії, 2 – із Закону Божого і 1 – із латинської мови [671, арк. 139-149].

Отже, комісії видавничого відділу Міністерства освіти і мистецтва провели значну роботу з формування фондів українських шкільних підручників. Лише експертними комісіями було проаналізовано зміст понад 90 підручників та їх рукописів, більше половини яких визнали придатними для використання у навчальному процесі. Причому кількість рукописів становила третину від кількості розглянутих. У порівнянні з періодом правління Центральної Ради, коли було лише започатковано підготовку нових за змістом українських підручників, за доби Гетьманату зріс не лише кількісний їх склад, а й покращилась якість їх підготовки. Значна увага була зосереджена на друкуванні української навчальної літератури для вищих початкових та середніх шкіл. Велику організаційну роботу по формуванню фондів українських підручників провела видавнича комісія. Вона безпосередньо розпоряджалась видавничим фондом, заключала угоди з видавництвами, контролювала їх виконання. Саме завдяки діяльності комісії видавничого відділу загальноосвітня школа в основному була забезпечена українськими підручниками.

З метою збереження та примноження книжкового фонду планувалось при видавничому відділі створити склад (комору), куди б надходили всі підручники, які друкувались за кошти Міністерства освіти. В подальшому видавничий відділ сам, або з допомогою посередників повинен був поширювати шкільні підручники по всій території України. Вперше це питання вирішувалось на засіданні видавничої комісії 22 липня 1918 р. А вже 25 липня комісія дала згоду на затвердження Л. Біліної на посаді завідуючої книжковою коморою [672, арк. 11]. Невдовзі, 2 серпня, видавнича комісія вирішила надіслати повідомлення місцевим земствам про існування "книжкової комори" та можливості замовлення шкільних підручників у ній [673, арк. 15]. Издавничий відділ зробив все необхідне для успішної роботи комори. Було розроблено та затверджено посадову інструкцію її працівників. У 19 пунктах були визначені всі найважливіші сторони діяльності, умови роботи та оплати завідуючого і рахівника комори [674, арк. 32-33]. Для цього орендували спеціальне приміщення. Завідуюча складом брала участь у засіданнях видавничої комісії, підтримувала зв'язки з видавництвами та кооперативними спілками в питаннях постачання шкільних підручників.

Вже на 1 серпня* на книжковому складі було дев'ять назв підручників для початкових класів чисельністю 51700 екземплярів. Найбільше було букварів С. Черкасенка - 20000, його ж читанок "Початок" - 15000. Крім того, були арифметичні задачники: Я. Чепіги 1 та 2 частини, Н. Шульгіної-Ішук 1 частина та В. Шарка, молитвеники та історії Старого та Нового Завіту [675, арк. 20 зв.]. Кількість їх була значно меншою, від 5000 до 500 штук. За підрахунками автора, лише за перші два тижні роботи було продано із складу 27300 екземплярів підручників.

За дорученням комісії завідуюча коморою встановила зв'язки з Дніпросоюзом та Харківською спілкою з питань продажу шкільних підручників [676, арк. 31]. Через матеріальну скруту земств і неможливості поїздок їх працівників до столиці за шкільними підручниками з середини вересня 1918 р. видавничий відділ провів переговори з українським книжковим агентством та з центральною експедицією друку про доставку навчальної літератури замовникам. 5 жовтня була підписана між ними угода, і за короткий період всі підручники із складу були передані цим організаціям. Тому потреби в подальшому існуванні складу вже не було та й подібні місця зберігання існували у цих організаціях. Об'єктивно виникла потреба вирішити подальшу долю книжкової комори та припинити непотрібні матеріальні затрати на її утримання. А вони були недешевими. Орендна плата приміщення становила 4000 крб. та 700 крб. оплата праці співробітників, а за вересень місяць прибуток від діяльності комори становив всього лише 81 крб. [677, арк. 39] На трьох засіданнях видавничої комісії (29 жовтня, 12 та 19 листопада) розглядалось питання про передачу складу в суборенду. Але знайти грошовиту організацію було важко та й отримати матеріальну користь від існування книжкової комори видавничому відділу так і не вдалось.

Аналізуючи свої здобутки і прорахунки в роботі та результати використання двохмільйонного фонду, представники видавничого відділу визначили дві основні причини, що стали на заваді "швидкій і повній ліквідації критичного становища з підручниками". Перша з них та, що дуже пізно (в середині червня) була надана можливість користуватись видавничим фондом, а друга – його "крайня недостатність". Останню тезу вони підкріплювали прикладами, коли підручників з української граматики І. Огієнка (ч. 1 та 2) була потреба видати накладом півмільйона, а через нестачу коштів змогли оплатити видання лише 100000 екземплярів. Потреба в читанках для третього року навчання була не менша, ніж граматик, але коштів виділили лише на видання 20000 примірників [678, арк. 71 зв.]. А от для друкування читанок четвертого року навчання взагалі коштів не вистачило, як і для багатьох інших підручників середньої та професійної школи. Взагалі із коштів двохмільйонного видавничого фонду було оплачено друкування 2095000 екземплярів підручників для

початкової школи. З них 850000 букварів, 620000 читанок, 300000 арифметичних задачників, 100000 Євангелій, 25000 географій, 200000 українських граматик [679, 48 зв.].

Значно менше коштів було витрачено для друкування підручників, атласів та карт для середніх шкіл. З видавничого фонду було оплачено друкування лише 250000 примірників підручників, 150000 географічних карт півкуль, Європи та України, по 50000 географічних та історичних атласів і 10000 контурних карт. Причому підручники для старшокласників з арифметики, алгебри та географії друкувались значно меншими тиражами – від 10 до 50 тисяч примірників. Це є одним з доказів того, що на першому місці для Міністерства освіти та мистецтва було проведення українізації нижчих початкових шкіл. На виконання цього завдання була спрямована діяльність видавничого відділу міністерства та основне фінансове забезпечення.

У той же час не припинялась робота з підготовки українських підручників для старших класів. Експертні комісії розглядали все нові рукописи, здійснювався переклад уже існуючих російських – українською мовою, фінансувалось їх друкування в різних видавництвах України. Але через обмеженість коштів за часів Гетьманату добитись повного забезпечення вищих початкових та середніх шкіл українськими підручниками не змогли.

Аналізуючи репертуар друкованої продукції для шкіл, неважко помітити, що в ньому майже відсутні підручники з українознавчих дисциплін, таких як історія та географія України, історія українського письменства. Але ж ці навчальні предмети разом з українською мовою ще за часів Центральної Ради були введені в навчальний процес як основні навчальні дисципліни в усіх типах шкіл. Особливу складність у роботі мали учителі історії. Наявність лише одного шкільного підручника Г. Коваленка "Оповідання з української історії для початкових шкіл" та опублікованих наукових робіт М. Грушевського не могла задовольнити всіх потреб.

Проаналізувавши стан справ, що склався з підручниками українознавства, видавничий відділ Міністерства освіти та мистецтва у червні - липні 1918 р. оповістив через наймасовіші газети м. Києва умови конкурсу на українські підручники: 1) Історію України для нижчої початкової школи, 2) Історію України, курс елементарний (для молодших класів середньої школи), 3) Історію України, курс систематичний (для старших класів середньої школи), 4) Історію всесвітньої літератури, 5) Історію українського письменства, 6) Географію України (з економічним нарисом), 7) Економічну географію України (для старших класів середніх шкіл). За підготовку кращих підручників були визначені премії: перша – 10000 крб., друга – 5000 крб., та третя – 2000 крб. Термін подання рукописів – 1 січня 1919 р. [680].

Оголошений конкурс був сприйнятий з великою зацікавленістю з боку учителів, про що свідчать листи до видавничого відділу. Учителі з м. Сарни Н. Фалько, з м. Диканьки – І. Діхтяр, з м. Шишаки – М. Шатура, І. Озерський з м. Лохвиці та інші прохали надіслати їм програми навчальних дисциплін, за якими вони мали надію написати підручники [681, арк. 10-27]. Прохання дописувачів було виправданим, адже їм необхідно було знати чіткі параметри змісту навчального матеріалу та вимоги до підручників. Але з боку працівників видавничого відділу вони так і не знайшли підтримки. На всі листи було надіслано відповіді, що програми в обмеженій кількості є у видавничому відділі, де з ними можна ознайомитись [682, арк. 27]. Це не могло задовольнити дописувачів з віддалених районів Волині, Полтавщини та Харківщини і у кінцевому результаті значною мірою вплинуло на підсумки оголошеного конкурсу, що вже проходив за Директорії УНР.

Як і за часів Центральної Ради, головним інформаційним рупором для всієї педагогічної громадськості слугували журнали "Книгарь" та "Вільна українська школа". На їх сторінках можна було знайти повідомлення про вихід у світ, або ж плани друкування шкільних підручників, методичної, дитячої, художньої та іншої літератури у різних видавництвах України. У них друкувались також оголошення про їх продаж і можливі замовлення у книгарнях чи на складах.

Аналізуючи рубрику "Педагогіка і школа" у журналі "Книгарь" за період з травня по листопад 1918 р., можна зробити висновок, що в різних видавництвах друкувалось 227 назв шкільних підручників та методичної літератури. Порівнюючи репертуари видавництва та списки підручників, що видавались за кошти Міністерства освіти і мистецтва, приходимо до висновку, що міністерство фінансувало лише незначну частину цих видань, багато ж українських підручників друкувались за рахунок самих видавництв чи інших коштів. Так, київське видавництво "Співробітник" видавало за рахунок власних коштів "Природознавство" Райкова, "Ботаніку" та "Фізіологію рослин" Зеленського, "Анатомію, фізіологію та гігієну" Зав'ялова й інші [683, с. 674]. Вінницьке видавництво "Зерно" друкувало "Основи хімії" Кривсе-Цегельського, "Алгебру" Огоновського та "Фізичку" Левицького. Харківське видавництво "Союз" прийняло до друку хрестоматію з української літератури, підготовлену М. Плевако та "Шкільний український словник", упорядником якого був Г. Хоткевич [684, с. 793]. Не зменшувалось видавництво і дитячих видань: оповідань, казок, билин. За підрахунками дисертанта, проведеними на основі рубрики "Видання для дітей" у журналі "Книгарь", друкувалось їх 227 назв.

Добру справу для учителів, учнів та їх батьків, а також і для органів місцевого самоврядування, які піклувались про освітянські справи, робив журнал "Вільна українська школа". У кожному його номері публікувались повідомлення про книги, що вийшли чи будуть виходити у різних видавництвах України [685, арк. 3-27]. (Див. додаток 3).

Одним з напрямків рекламування власної друкованої продукції за Гетьманату було поширення серед освітян каталогів, проспектів, списків книг. Так на 24 сторінках був підготовлений каталог видавництва "Друкарь", яке пропонувало, крім шкільних підручників, також методичну, дитячу і художню літературу [686, арк. 46-57 зв.]. Воно гарантувало значні закупівельні знижки для книгарень та земств. Подібний "Список книжок", які можна було купити за замовленнями, товариство "Час" адресувало керівникам шкіл, бібліотек, "

Просвіт" та земств [687, арк. 40-45]. Він був надрукований на 12 сторінках і вміщував більше 50 шкільних видань. Аналогічні реклами своїх книг були поширені серед освітянських організацій київськими видавничими товариствами "Криниця" [688, арк. 28-29 зв.] та "Вернигора" [689, арк. 36-39 зв.], книжковим складом Полтавської спілки споживчих товариств та іншими. Видавництва "Дзвін" і "Українська школа", повідомляючи за допомогою "Обіжника" про наявність на їх складі шкільних підручників, звертались до земських управ з проханням надсилати їм замовлення [690, арк. 61-61 зв.].

В цілому за Гетьманату зросла загальна чисельність видавництв, що друкували українські підручники та дитячу літературу. Зокрема, на серпень 1918 р. у Міністерстві освіти та мистецтва були відомості про існування 119 видавництв, 50 із яких працювали у м. Києві і 69 – в інших містах та губерніях України [691, арк. 16-18 зв.]. А от в дореволюційний період в Україні налічувалось не більше 15 таких осередків [692, с. 26]. Хоч варто згадати і про те, що за гетьмана П. Скоропадського існувала видавнича цензура та, починаючи з вересня 1918 р., відбувались ревізії друкарень. Зокрема було ревізовано приватну друкарню Є. Череповського, друкарню Київського споживчого товариства "Жизнь" та інші [693, с. 75].

Проте брак добре налагодженої видавничої бази, обмаль коштів для закупівлі сучасного обладнання, а також значний дефіцит високоякісного паперу та його дорожнеча призвели до того, що частина видавничих товариств утворювали свої осередки для друкування шкільних підручників за кордоном. Одне з найбільших видавництв "Вернигора" з червня 1918 р. створило такий осередок у м. Львові, оскільки там можна було використати "цілий штат коректорів українців", а також передрукувати деякі підручники з галицьких видань. Такий же осередок ними був утворений і у м. Відні, де були кращі можливості для друкування географічних атласів [694, арк. 10].

Київське видавниче товариство "Час" також встановило зв'язки з відомою друкарською фірмою О. Ельзнера, що знаходилась у м. Берліні. Німецька фірма друкувала читанку В. Доги у двох частинах, кожна з яких була обсягом до 500 сторінок та з багатьма кольоровими ілюстраціями [695, с. 76]. Закордонні осередки мали й інші видавництва.

Але продукція закордонних видань значно дорожчала від сплати значного ввізного мита. Тому уже в липні 1918 р. видавничий відділ міністерства подав до Ради Міністрів законопроект про зняття мита на шкільні підручники [696]. За повідомленням газети "Відродження" цей закон був прийнятий у вересні 1918 р. [697]. Отже, зусиллями працівників Міністерства освіти й мистецтва було ліквідовано ще одну перешкоду здешевлення шкільних підручників.

У серпні 1918 р. міністр освіти М. Василенко та директор департаменту середньої школи А. Лещенко надіслали до губернських і повітових земських і міських управ та до освітніх комісарів звернення, в якому вказували, що однією з причин гальмування українізації шкіл у попередньому році була відсутність підручників. Але в 1918-1919 навчальному році справи змінились на краще. На книжковому ринку вже з'явилась значна кількість українських підручників. Ще більше їх друкувалось, і на початку навчального року повинно вийти з друку у такій кількості, що ними "всі земства на Україні зможуть забезпечити свої школи" [698, с. 53]. У зверненні наголошувалось, що потрібно все зробити, щоб по всій Україні існували українські школи, забезпечені необхідними підручниками. До тексту звернення додавався проспект книжок, які вже були на ринку та які вийдуть з друку найближчим часом. Вказувались адреси видавництв та умови замовлення підручників.

З травня і до початку навчального року в українських центральних друкованих виданнях з'явилися спеціальні рубрики, в яких рекламувались шкільні підручники, що вже вийшли у світ чи будуть виходити. Зокрема у газеті "Відродження" в рубриках "Бібліографія" та "Друкуються і мають вийти в світ ось такі книги" майже в кожному номері газети розповідалось про нові українські книги і, в тому числі, шкільні підручники, давались короткі анотації до них.

З вище наведених прикладів можна зробити висновок, що дефіциту інформації про наявність українських шкільних підручників у видавництвах та книгарнях не було. Ускладнення в придбанні підручників можна пояснити лише відсутністю коштів у органів місцевого самоврядування та у простих громадян.

Ще одним із напрямків ознайомлення учителів з новою книжковою продукцією було створення при видавничому відділі Міністерства освіти і мистецтва постійно діючої виставки шкільних підручників. Обґрунтовуючи її необхідність, голова видавничого відділу Є. Вировий пояснював керівництву департаменту середньої школи, що працівники відділу не можуть показати навіть зразки шкільних підручників численним представникам учительства, які звертаються до них. Організація виставки могла б стримати значний потік відвідувачів до міністерства, що приходять з метою ознайомлення з підручниками або для їх закупівлі. Є. Вировий прохав виділити 1000 крб. для придбання існуючих українських підручників та надання вітрини, шаф, столів, стільців для виробничих потреб, а також ввести до штату відділу звільнену посаду завідуючого виставкою [699, арк. 19].

Департаментом нижчої освіти були також підготовлені виставки підручників (букварів, граматик, читанок та арифметичних задачників), які можна було демонструвати на курсах учителів початкових класів. Представники міністерства повідомляли через газету "Відродження" земські та міські управи про наявність таких комплектів підручників у департаменті і можливість їх замовлення [700].

Напередодні навчального року виставки шкільних підручників влаштовувались під час роботи різних учительських зібрань, як губернських, так і повітових рівнів. Керівництво Правобережної залізниці влаштувало для учителів підвідомчих шкіл також виставку шкільних підручників та українських книжок з метою ознайомлення з ними і своєчасного постачання підручників для залізничних шкіл, ... шкільних книгозбірень та

"Просвіт" [701].

Але навіть при такій значній кількості українських підручників, що виходили з друку і різними способами рекламувались серед педагогічної громадськості, у торгівельній мережі не було їх надлишку. Кореспондент газети "Відродження" Д. Волнинок, відвідавши київські книгарні, розповідав про ситуацію, що склалась із торгівлею підручниками, а також визначив основні категорії покупців. Більшість їх складали провінційні та місцеві крамарі-торгівці книгами, які благали працівників книгарень побільше продати їм підручників. Вони пояснювали, що матимуть значні збитки, витративши великі гроші на поїздку до Києва і закупивши мізерну кількість підручників. Але їм продавали лише десятки примірників. До працівників шкіл продавці магазинів були більш привітними і "продавали їм по кілька десятків, але далеко не в тій кількості, що прохали". Були серед покупців і діти, які були дуже задоволені тим, що українські підручники значно дешевші від російських, ціни на які вирости до 40 крб. за нові, а за ті, що були у використанні – до 25 крб. [702].

Зростання цін на російські підручники виникло не випадково. Як пояснював керуючий харківським відділенням "Книговидавничого товариства В. Думнова" В. Смирнов у листі до міністра освіти М. Василенка, протягом останніх місяців "повністю припинився підвіз на Україну шкільних підручників". Єдиним джерелом російських підручників міг слугувати Московський книжковий ринок. Керуючий прохав міністра посприяти в отриманні потрібної кількості залізничних вагонів (до 60) для доставки підручників з Росії [703, арк. 12]. М. Василенко звернувся з листом до міністра шляхів Б. Бубенка з проханням не відмовити товариству В. Думнова в наданні залізничних вагонів для перевезення підручників [704, арк. 87]. Але остаточне вирішення питання ускладнювалось тим, що всі торгівельно-економічні зв'язки з Росією потрібно було здійснювати при посередництві делегації Української держави у справах мирних переговорів з Росією, що підпорядковувалась у свою чергу Міністерству закордонних справ. Поки йшло листування між цими установами, до делегації в справах мирних переговорів надійшли два протилежні прохання. Одне – про необхідність ввезення до України значної кількості російських підручників, воно надійшло від Міністерства освіти та товариства В. Думнова. А інше – про вивіз з України також значної кількості російських підручників до Росії, адресоване Київським видавництвом "Співробітник", взамін на "друкарські матеріали" [705, арк. 60]. Час невпинно йшов, а листування та переговори між різними установами продовжувались.

У той же час до міністерства з різних куточків України надходили листи і телеграми, в яких керівники шкіл, земства та батьківські комітети сповіщали про відсутність підручників для вищих початкових та середніх шкіл російською мовою і небачене зростання цін на них [706, арк. 79-80].

Ситуація з російськими підручниками ще більше ускладнилась вже в ході навчального року. Освітнянському керівництву довелося вести переговори з різними установами та організаціями, які б могли посприяти завезенню підручників з Росії і видавали дозволи та охоронні листи на їх перевезення. Але крім господарської розрухи та загострення військових протистоянь, у Росії з приходом до влади більшовиків відбувалась експропріація видавничих підприємств. А це ускладнювало ведення переговорів з їх власниками для встановлення ділових стосунків. Крім того, значно погіршились перевезення вантажів по залізниці, яка залишалась єдиною діючою транспортною артерією, що з'єднувала Україну з Росією. У період революції без державної фінансової підтримки, ремонту доріг та рухомого складу залізниці руйнувались, а вантажі розкрадались. Ускладнювала перевезення підручників не лише з Росії, а й з Австрії та Німеччини масова епідемія холери, що вирувала в Росії. У зв'язку з її поширенням рух транспорту по цих територіях припинявся. Узгоджуючи маршрут руху поїздів, Міністерство закордонних справ Української держави пропонувало перевезення підручників обхідним шляхом: Смоленськ – Мінськ – Барановичі – Сарни – Київ [707, арк. 64]. Але і в таких складних умовах пошук шляхів доставки підручників не припинявся.

19 жовтня 1918 р. Міністерство освіти та мистецтва направило до голови української мирної делегації прохання допомогти товариству "Культура і знання" одержати дозвіл на вивіз із Росії уже закуплених шкільних підручників і посприяти у цьому [708, арк. 72]. Проте оперативно вирішити питання і на цей раз не вдалося. Причиною було те, що наприкінці жовтня українська мирна делегація по веденню переговорів з Росією припинила свою діяльність. Вона повідомила Міністерство освіти про необхідність звернення з даною проблемою до економічної комісії при Міністерстві торгу та промисловості [709, арк. 73].

До падіння Гетьманату проблема забезпечення шкіл російськими підручниками так і не була вирішена. Акцентуючи основну увагу на підготовці українських підручників, освітянське керівництво залишило поза увагою питання підготовки підручників для національних шкіл. Ось тому, звітуючи перед міністром М. Василенком, голова видавничого відділу констатував, що українськими підручниками "початкову школу коли не зовсім, то в значній мірі ... забезпечено". А от підручників "для неукраїнських шкіл – російських, польських, єврейських – нема". Відсутні також підручники з українознавства [710, арк. 10].

Таким чином, за період Гетьманату в Українській державі Міністерством освіти і мистецтва було проведено значну роботу по формуванню фондів українських підручників, що сприяло українізації школи. Значний внесок у формування національного змісту освіти внесли експертні комісії видавничого відділу міністерства, які за вказаний період розглянули біля сотні підручників. Грунтовний аналіз змісту пройшли не лише рукописи, а й підручники, які вже використовувались у навчальному процесі. Половина із розглянутих – були визначені експертами придатними до друку і використання. Окремо варто відзначити роль видавничої комісії Міністерства освіти, що координувала роботу по друкуванню навчальних посібників між різними видавничими товариствами і розпоряджались двохмільйонним видавничим фондом. Одним з головних завдань комісії було здешевлення шкільних підручників та висока якість друку. Тому члени цієї комісії піклувались про закупівлю недорогого паперу, пошук місцевих та іноземних видавництв, які б забезпечили термінове і якісне

виконання замовлень. Видавнича комісія також відала питаннями поширення підручників по всій території України. Нею влаштовувались виставки навчальної літератури, друкувались каталоги, оголошення в пресі про наявність підручників у торговій мережі та на складах видавництва. За оцінкою голови видавничого відділу, навчальними посібниками була забезпечена початкова ланка освіти. Було розпочато формування фондів навчальної літератури для вищих початкових та середніх шкіл. Це було одним з найбільших досягнень освітянського керівництва по реалізації планів українізації загальноосвітніх шкіл. Але Міністерство освіти до кінця не продумало усіх питань щодо забезпечення підручниками шкіл національних меншин. У зв'язку з багатьма об'єктивними та суб'єктивними обставинами 1918 - 1919 навчальний рік у школах національних меншин розпочався при великому дефіциті підручників. Не забезпечені були школи також навчальною літературою з українознавчих дисциплін. Це не сприяло порозумінню між прихильниками і противниками українізації шкіл та й давало привід для використання аргументу про непідготовленість розпочатої шкільної реформи.

4. 3. Вирішення проблем підготовки українських підручників за доби Директорії УНР

З відновленням Української Народної Республіки, на чолі якої стояла Директорія, продовжувались освітянські реформування, розпочаті ще Центральною Радою. Важливим напрямком цих перетворень була українізація всіх типів шкіл та вирішення проблеми забезпечення їх українськими підручниками.

Першим загальнодержавним форумом, де розглядалось це питання, була нарада діячів української середньої школи, що проходила у м. Києві 10-14 січня 1919 р. У ході пленарних і секційних засідань наголошувалось: становище із забезпеченням підручників – вкрай складне. Особливо це стосувалось вищих початкових та середніх шкіл, які повинні були перейти на викладання українською мовою. У резолюції наради рекомендувалось Міністерству народної освіти "розширити роботу видавничого відділу", забезпечивши його необхідними коштами, власною друкарнею, папером та всім необхідним для друкування значної кількості підручників [711, арк. 91].

Плануючи свою роботу на перспективу, працівники департаменту середньої школи вже на початку 1919 р. визнали за необхідне "скласти зразковий каталог книжок, які потрібні для кожної гімназії". Причому до нього включали не лише список підручників, а й перелік літератури для позакласного читання. Планувалось визначити орієнтовну ціну таких комплектів [712, арк. 1]. Як повідомляла газета "Вільна Україна", освітнє міністерство мало намір надати допомогу "кожній державній середній школі в сумі 10 тисяч гривень" для створення українських книгозбірень при них [713].

Свої послуги Міністерству народної освіти у вирішенні проблеми друкування українських підручників пропонували різні видавничі товариства. Одними з перших звернулось до освітянського керівництва з планами видавничої діяльності на 1919 р. товариство "Всеувито". Воно діяло на кооперативних принципах, його членами були лише учителі та члени української учительської спілки. До планів товариства входило видання восьми шкільних підручників, здебільшого для середньої школи, та книг для шкільних бібліотек тиражем 1725000 примірників. Загальна сума витрат становила 5300000 крб. [714, арк. 11] Але для виконання цих планів видавниче товариство просило Міністерство освіти поклопотатися перед Директорією УНР про

виділення довготривалого кредиту на суму 3 млн. крб. З них 1 млн. крб. видавниче товариство планувало витратити на оснащення великої друкарні, 2 млн. крб. – на організацію в повітах України при учительських спілках книжкових крамниць. Крім того, воно прохало 2 млн. крб. короткострокової позички (на 12 місяців) для закупівлі паперу та виконання видавничих планів поточного року [715, арк. 10]. Міністр народної освіти І. Огієнко підтримав прохання товариства "Всеуито", надіславши до Директорії УНР супроводжувальний лист [716, арк. 13].

Як і за Центральної Ради та Гетьманату, основні координуючі функції із забезпечення шкіл українськими підручниками мав видавничий відділ Міністерства освіти. У січні 1919 р. керівництво відділу визначило конкретні завдання з підготовки до нового навчального року необхідного обладнання для "всіх шкільних, позашкільних закладів усіх типів і ступенів...у необхідній кількості". На першому місті стояло завдання підготовки підручників з усіх навчальних дисциплін. Потім – забезпечення навчальних закладів книжками для читання, серед яких перевага віддавалась творам українських письменників. Третім завданням було виготовлення таблиць, малюнків, діаграм, географічних та історичних атласів, карт, а також іншого обладнання, потрібного для навчального процесу [717, арк. 2].

Для втілення в життя цих завдань відділ визначив конкретний план їх реалізації. Необхідно було відновити роботу уже діючих у попередньому році комісій, організувати нові, у яких виникла потреба, сформувати склад перекладачів та редакторів підручників. За вісім місяців потрібно було видати до 10 мільйонів підручників, а також – до 10 мільйонів книжок для читання і забезпечити ними існуючі шкільні бібліотеки. Для видання 20 мільйонів книг потрібно було протягом 3-4 місяців укласти угоди з видавництвами. Причому через низьку спроможність українських друкарень виникла потреба встановлення зв'язків із закордонними видавництвами. Лише за цих умов можна було до 1 вересня 1919 р. встигнути забезпечити навчальні установи українськими підручниками. На оплату замовлень видавництвам потрібно було видати авансів на суму до 40 млн. крб. Крім того, планувалось створити власну друкарню, літографію, цинкографію та майстерню з виготовлення різного шкільного обладнання: таблиць, діаграм, картин та приладів, а також закупки паперу та друкарської фарби. На це потрібно було витратити ще 10 млн. крб. [718, арк. 3].

Міністерство народної освіти підготувало законопроект, що був переданий на затвердження до Ради Міністрів УНР, про асигнування 50 млн. крб. на видання підручників, книжок для бібліотек та іншого навчального обладнання. Право розпоряджатись цими коштами просили надати Міністерству народної освіти, причому через 2-3 роки вказану суму зобов'язувались повернути до державної скарбниці [719, арк. 3 зв.]. Тобто освітяни просили довгострокову позичку, кошти від якої почнуть повертатись уже з осені після продажу шкільних підручників. Але за відсутністю коштів законом Директорії від 8 лютого 1919 р. в розпорядження освітян "асигновано 20 млн. гривень* на поліпшення справи з виданням українських книжок та підручників

" [720].

Характерною особливістю діяльності видавничого відділу за Директорії УНР було те, що керівництво намагалось чітко регламентувати роботу всіх його підрозділів, тобто визначити конкретні завдання, персональний склад, плани та напрямки реорганізації. У стислі строки розробили проект тимчасової організації науково-педагогічних (експертних) комісій [721, арк. 9]. Основне їх завдання – здійснення науково-педагогічної експертизи шкільних підручників та іншої методичної літератури з усіх галузей шкільних знань. Кожна комісія повинна була детально спланувати і визначити, що у першу чергу необхідно було зробити для української школи різних ступенів та типів. Перш за все потрібно було визначитись щодо змін в уже існуючих українських навчальних посібниках і намітити шляхи їх удосконалення. Важливо було встановити конкретні підручники, переклад яких потрібно зробити найближчим часом, а також визначити перелік тих, які треба розробляти по-новому. Плани комісій затверджувались міністром освіти і повинні були мати чіткий поділ праці усіх її членів. До їх складу мали входити постійні члени - експерти, а консультанти – як тимчасові працівники. Постійних членів комісій призначав міністр освіти.

Статут експертних комісій визначав головні правові положення їх існування: керівництво, поділ праці, голосування та інші питання життєдіяльності [722, арк. 11-11 зв.]. Керував роботою комісій голова, який призначався міністром і за цю роботу отримував заробітну плату. В його обов'язки входило не лише проведення засідань та головування на них, а й своєчасне оповіщення членів комісії про чергові засідання та розподіл між ними обов'язків і конкретних завдань. Рішення приймалися простою більшістю голосів, а при їх рівності голос голови мав визначальну роль.

При плануванні роботи видавничого відділу на 1919 р. було визначено необхідність існування десяти експертних комісій: із Закону Божого, української мови для середніх шкіл, історії, природознавства, розгляду підручників для нижчої початкової школи, математики, географії, французької, німецької та латинської мов. Кошторисом на утримання експертних комісій у 1919 р. передбачались витрати в сумі 129500 крб. [723, арк. 15]. До неї увійшли 66 тисяч крб. на оплату 10 членів кожної комісії, з розрахунку 15 крб. на одного члена за 44 планові засідання. 50 тисяч виділяли на оплату праці рецензентів. Вважали, що кожна комісія розгляне по 50 підручників і кожна рецензія буде оплачена в сумі 100 крб. Крім того, планувалось видавати покажчики виходу новинок у світ, а також рецензій на них і на це витратити 10 тисяч крб. 3 тисячі крб. планувалось витратити на їх рекламу у центральних газетах та за розміщення оголошень про конкурси на підготовку шкільних підручників.

Конкурс, оголошений ще за Гетьманату, не дав бажаних результатів. Ще в липні 1918 р. через центральну пресу було оповіщено про конкурс на п'ять підручників з історії України та всесвітньої історії різних періодів, а також два з географії України та економічної географії. Але у визначені строки до 1 січня 1919 р., за повідомленням голови видавничого відділу Міністерства освіти, на конкурс "не надійшло нічого, крім двох праць з економічної географії". Причин цього, на наш погляд, було кілька. Перш за все, це короткі строки – усього п'

ять місяців, - визначені для підготовки конкурсних робіт. По-друге, непідготовленість до цього самого міністерства та його видавничого відділу. На багаточисельні прохання учителів та науковців, що надходили з Харківщини, Полтавщини та Волині про необхідність ознайомлення з головними параметрами змісту матеріалу, давалась стандартна відповідь, що навчальні програми у видавничому відділі були лише в одному екземплярі [724, арк. 10-26]. Для ознайомлення з ними треба було їхати до м. Києва. Жодний екземпляр програм не був надісланий прохачам. Не маючи програмових орієнтирів та коштів на поїздку до міністерства, потенційні автори не змогли взяти участь у такому конкурсі.

Одним з двох учасників конкурсу був київський професор К. Воблий. Він ще 18 листопада 1918 р. надіслав до Міністерства освіти підготовлений ним рукопис підручника з економічної географії України [725, арк. 28]. Причому, він його надсилав не на конкурс, а для розгляду у видавничому відділі. Представники відділу повідомили професора, що остаточно справу про видання підручника буде вирішено після підбиття підсумків конкурсу на кращий підручник, в якому його рукопис візьме участь. Обидва підручники подавались на конкурс під девізами. Першими їх рецензентами були професор Я.

Задорожний, що представляв товариство українських економістів, та доцент Київського комерційного інституту О. Волков. До конкурсної комісії були також запрошені А. Ярошевич, Садовський і Веселовський. Міністр освіти І. Огієнко 24 січня 1919 р. дав згоду на створення конкурсної комісії та оплату праці її учасників у сумі 1200 крб. [726, арк. 38].

У зв'язку з тим, що інших підручників на конкурс не надійшло, видавничий відділ Міністерства народної освіти оголосив через центральну пресу про продовження його строків до 1 березня 1919 р. У газетах "Трибуна", "Нова Рада" та "Україна" по чотири рази були надруковані умови конкурсу на п'ять підручників з історії України та всесвітньої історії і один – з географії України. Про підручник з економічної географії вже в умовах конкурсу не згадувалось [727, арк. 39-40].

На перешкоді виконання багатьох задумок та планів видавничого відділу було багато об'єктивних перешкод. Фактично весь час існування Директорії УНР був періодом безперервної нерівної боротьби проти кількох зовнішніх потужних противників та внутрішньої опозиції. Вже в другій половині грудня 1918 р. починається просування військ радянської Росії в глибину території Лівобережної України, а більшовицький російський уряд анулював визнання суверенітету УНР, проголошене ще на переговорах у Брест-Литовську на початку 1918 р. Крім Червоної Армії, завдавали ударів також війська Антанти та Денікіна, а з тилу – загони місцевих комуністичних, лівоесерівських і анархістських організацій.

У дуже складних умовах проводили роботу експертні комісії з розгляду нових українських підручників. Вже 16 грудня, через два дні після падіння Гетьманату, провела своє засідання комісія по розгляду підручників з історії. У її роботі взяли участь І. Балінський, Л. Добровольський, І. Радзімовський. На засіданні було розглянуто і проаналізовано зміст

підручника Г. Коваленка "Оповідання з української історії для початкових шкіл", четверте видання, Київ, Черкаси, 1918 р., 130 сторінок. Хоч це був єдиний діючий підручник з історії для початкових класів і використовувався у школах ще з часів Центральної Ради, але рецензенти В. Чеховський та І. Радзімовський оцінили його негативно. Так, В. Чеховський вказав, що підручник Г. Коваленка - "це безбарвний перелік подій". В ньому відсутній показ культурного життя українського народу, виклад матеріалу "сухий" та безбарвний. Але через відсутність інших підручників рецензент пропонував комісії допустити його до використання у початкових школах

та молодших класах середніх шкіл. Більш негативну рецензію на цей же підручник дав І. Радзімовський. Він вважав, що підручник взагалі непридатний для школи і "може принести навіть шкоду". Після обміну думок члени комісії прийняли ухвалу, в якій визнали, що підручник не відповідає педагогічним вимогам, в ньому майже не враховуються вікові особливості дітей, є теоретичні помилки і тому він "не може бути рекомендований для використання у школі" [728, арк. 17].

Друге засідання проходило 23 грудня 1918 р. На ньому аналізувався зміст підручника Й. Чайківського "Всесвітня історія", частина 2, видана в м. Коломиї видавництвом Я. Оренштейна. Рецензентом його виступав І. Балінський. Цей підручник також був оцінений негативно. Рецензент запропонував комісії рішення, що підручник з історії середніх віків і нового часу "не можна рекомендувати для шкіл ні в якому разі". Він висловив ряд суттєвих зауважень як теоретичного плану, так і стосовно педагогічних вимог до підручників. Комісія з висновками рецензента погодилась [729, арк. 22].

Отже, експертна комісія з історії, розглянувши два підручники, обидва відхилила як непридатні для використання. Комісія схилилась до думки, що не варто використовувати в навчальному процесі підручники, які мають теоретичні помилки або перекирчують окремі факти і не мають позитивного виховного впливу на школярів. Тому вона прийшла до висновку про необхідність підготовки до друку шкільних підручників на основі наукових робіт відомих українських істориків М. Грушевського та І. Крип'якевича. Було доручено Л. Добровольському скласти рецензію на підручник М. Грушевського "Стародавня історія. Греко-римський світ" та вказати можливість його використання у середній школі. Комісія також звернулася до видавництва "Вернигора" з проханням надіслати їй 3-4 примірники підручника І. Крип'якевича "Коротка історія України для початкової школи та першого класу гімназій", маючи намір визначити придатність її в навчальному процесі. Із матеріалів листування членів комісії з авторами рукописів підручників та з видавництвами можна зробити висновок, що засідання експертної комісії з історії проходили і надалі, але жодного протоколу засідання знайти не вдалось.

Експертна комісія з математики змогла оформити протокол засідання, що проходило 16 грудня 1918 р. На ньому були присутні голова комісії К. Щербина та члени Н. Шульгіна-Іщук і В. Шарко. Ними було проаналізовано зміст збірника задач систематичного курсу арифметики, частина 2, автором якого була Н. Шульгіна-Іщук. Рецензент К. Щербина прийшов до висновку, що

зміст підручника відповідає вимогам школи і може бути використаний у всіх типах середніх шкіл, де вивчається систематичний курс арифметики [730, арк. 5]. Хоч інших протоколів засідань знайти не вдалось, але з багатьох рецензій на підручники та їх рукописи, а також з листування із авторами підручників, що зберігаються у справі 171, фонду 2582 Центрального державного архіву вищих органів влади України, можна встановити, що засідання ще проходили у січні та лютому 1919 р. Також можна зробити висновок, що комісією було розглянуто 16 підручників з математичних дисциплін, причому більшість з них - 10 – були рукописи нових підручників. На основі аналізу змісту рецензій можна стверджувати, що 6 підручників та їх рукописів отримали негативні оцінки і не були рекомендовані до друку. Два рукописи авторів О. Голованя та Тимошенка були допущені до друку за умов їх доопрацювання. Протилежні оцінки отримав підручник З. Охріменка "Збірник арифметичних задач для шкіл початкових і для нижчих класів середніх шкіл", частина 1. Н. Шульгіна-Іщук дала йому позитивну оцінку з багатьма застереженнями, а голова комісії К. Щербина – різко негативну - "підручник настільки невдалий, що й переробляти його не можна" [731, арк. 27].

17 грудня 1918 р. зібрались на своє засідання представники експертної комісії по підготовці підручників з української мови. Було вирішено розширити склад комісії і запросити на наступні засідання Є. Грицака, М. Зерова, В. Міщанінову, Д. Дударя та Г. Житецького [732, арк. 18]. Взагалі у роботі комісії в кінці 1918 р. і в 1919 р. брало участь 23 експерти [733, арк. 192- 192 зв.]. До кінця 1918 р. було проведено ще два засідання – 24 та 31 грудня. На них було проаналізовано підручник з української граматики М. Гладкого, три хрестоматії з української літератури та одну синхроністичну таблицю із світової літератури. До всіх рецензованих підручників були вказані конкретні зауваження.

У 1919 р. з 10 січня до 5 червня комісія провела ще десять засідань, на яких детально розглянула 15 підручників з української граматики та літератури, а також дала оцінку ще 6 підручникам з української граматики попередніх років видання [734, арк. 91- 191]. Із 21 прорецензованого підручника 9 були визнані непридатними до використання. Останні 12 – придатними, хоч до змісту деяких з них потрібно було вносити певні корективи.

У дуже складних умовах довелось виконувати роботу експертним комісіям. Тому не завжди всі планові заходи ними виконувались. Нерегулярно проводились засідання, та й учасниками їх дуже часто були всього 3-4 експерти, а іноді навіть і такої кількості зібрати на засідання не було можливості. Однак члени комісії дуже принципово підходили до оцінки уже діючих підручників та їх рукописів. Підтвердженням того є низькі оцінки значної кількості рецензованих матеріалів та nereкомендація їх до друку.

Реалізації планів видавничого відділу та експертних комісій у 1919 р. завадила складна ситуація, в якій опинилась Україна. До 1 лютого м. Київ залишила Директорія, уряд, в тому числі всі підрозділи Міністерства народної освіти. Розпочався період постійного мігрування урядових структур територією України – до Вінниці, Проскурова, Рівного, Станіслава, Кам'янця-Подільського. Такі часті зміни місця перебування управлінських підрозділів освітнього

міністерства ще більше ускладнили виконання завдань по забезпеченню шкіл підручниками. У той же час під контролем Директорії УНР до кінця квітня 1919 р. залишилось лише північне Поділля та Волинь. Але як в урядових структурах, так і у представників Міністерства народної освіти була надія, що становище, в якому опинилась Українська Народна Республіка, - тимчасове явище. А українські підручники необхідно готувати, вони знадобляться, якщо не зараз, то пізніше.

Уже перебуваючи в м. Кам'янці-Подільському, департамент середньої школи Міністерства освіти 9 березня 1919 р. звернувся до губернських та повітових народних управ, учительських спілок, "Просвіт", українських видавництв та кооперативів з листом, в якому говорилося, що для забезпечення шкіл підручниками державою асигновано 30 млн. крб. [735, арк. 37]. Перші 10 млн. використовуються на придбання паперу, друкарень та на замовлення рукописів необхідних підручників. У листі вказувалось, що краще становище із забезпеченням підручниками у нижчій початковій школі та у нижчих класах вищих початкових і середніх шкіл, які "майже забезпечені підручниками". Але книги, видані в попередні роки, розкуплені, а для нових потреб є необхідність їх масового перевидання. Тому Міністерство народної освіти зверталось до вищевказаних організацій з проханням про допомогу. По-перше, посприяти у виборі відомих педагогів, котрі могли б виконати замовлення з підготовки рукописів потрібних підручників. Оголошений конкурс на кращий підручник не дав бажаних результатів. Ось тому вирішили замовити підручники цим особам із виплатою авансів. Крім того, потрібно було звільнити їх від виконання інших обов'язків. У випадку, коли в авторів уже є готові до друку праці, просили повідомити про це Міністерство освіти.

По-друге, було надіслано також до тих же організацій та установ анкету, в дев'яти пунктах якої запитувалось: чи видавались ними шкільні підручники раніше, які та в якій кількості? Чи мають надію знову передруковувати їх, чи будуть друкувати нові підручники та в якій кількості? Чи є в них готові рукописи та кому можна доручити їх підготовку або ж переклад з інших мов? Яка допомога потрібна з боку Міністерства освіти? Чи є на їх території паперові фабрики та папір для підручників? Дев'ятий пункт відводився для зауважень дописувачів [736, арк. 38]. Але через об'єктивні причини, пов'язані з агресією більшовицької Росії, отримати достовірну, об'єктивну інформацію на основі цієї анкети Міністерству народної освіти так і не вдалось.

Одними з перших звернулись до міністерства представники Подільської губернської народної управи. Вони повідомляли, що видавничий відділ, який був утворений у вересні 1918 р. при губернському земстві, за короткий час свого існування видав 13 дитячих книг та підручників загальним тиражем 444800 примірників і поніс загальні витрати в сумі 1540090крб. [737, арк. 24 зв.]. Більшу половину друкованої продукції становили шкільні підручники, а саме: [738, арк. 24-24 зв.]

**Шкільні підручники, видруковані видавничим відділом Подільського
губернського земства (вересень 1918 р.- лютий 1919 р)**

№	Назва підручників	Кількість примірників	Загальна вартість видання	Ціна одного примірника
1	А. Воронець. Буквар "Ярина".	100000	200000	2 крб.
2	І. Труба. Читанка "Стежина до дому", Для 1 класу.	80000	140000	1,75 крб.
3	Читанка для 3 і 4 класів.	50000	400000	8 крб.
4	Читанка для вищих початкових і Середніх шкіл, частина 2.	10000	70000	7 крб.
5	Читанка для вищих початкових і Середніх шкіл, частина 3.	5800	27840	4,80 крб.
6	Біблійна історія старого завіту.	15000	52500	3,50 крб.
7	Біблійна історія нового завіту.	15000	52500	3,50 крб.
	Разом:	275800	942840	

Крім зазначених у таблиці 4.3. видань, були також видруковані дитячі книги для читання, українські пісні, казки та українсько-російський словник. У листі говорилось, що всі книги користувались дуже великою популярністю серед населення і "негайно розкуповувались, навіть елементарно не задовольнили попит" на них. Крім того, до видавничого відділу звернулись представники Волині, Галичини, Бессарабії з "благанням дати їм шкільні підручники". У планах видавничого відділу на 1919 р. намічено збільшити витрати на друкування підручників та іншої дитячої літератури. Ще не було розпочато видання класиків української та світової літератури, що дало б змогу поповнити фонди не лише шкільних бібліотек. Тому голова Подільської губернської народної управи В. Приходько звертався до Міністерства народної освіти за позикою у сумі 10 млн. крб. на видавничі потреби. У найближчий час він просив виділити 2 млн. крб. "на оперативні потреби" та 300 тисяч крб. на купівлю друкарні, а решту – через місяць [739, арк. 25].

Прохання Подільського губернського земства було частково задоволене і, як вказував у своєму звіті до Ради народних Міністрів міністр освіти А. Крушельницький, на 5 млн. гривень позички видавничим відділом Подільського губернського земства було закуплено друкарські технічні засоби та достатню кількість паперу для видання шкільних підручників й дитячої літератури [740, арк. 22-23]. Але запаси паперу використовувались не за прямим призначенням. За час короткострокового приходу до влади більшовиків папір використовувався для їхніх видань. Після відновлення влади Директорії УНР та діяльності видавничого відділу було надруковано "деяку кількість підручників". Але Міністерством преси та інформатики всі друкарні народної управи були реквізовані, а запаси паперу "немилосердно витрачаються на велику силу видань преси, військових замовлень і, головне, на партійну

літературу". За таких обставин земська управа не зможе виконати свої зобов'язання перед освітянським керівництвом. Тому Міністерству преси та інформатики необхідно "звільнити друкарні губернського земства від реквізиції, а папір, призначений для друкування шкільних підручників, не використовувати на газети та інші видання". Але звернення освітян до вищезгаданого міністерства не дало бажаних результатів. Воно залишило за собою всі друкарні земства, а віддало в розпорядження земства приватні друкарні Тухдера, Вайнбадма та Клігера, хоч вони за своїм технічним оснащенням не відповідали вимогам друкування підручників. Ось тому міністр освіти прохав Раду Міністрів вирішити цю проблему.

Відбирало друкарні не лише Міністерство преси та інформатики. Для нібито "державних потреб" друкарню, яку використовувала правобережна філія "Українського видавництва у Катеринославі", що у цей час діяла у Кам'янці-Подільському, реквізував штаб Дієвої армії. Голова бюро цього видавництва Л. Біднава 21 серпня 1919 р. зверталась до міністра народної освіти з листом, в якому розповідала, що видавництвом припинено друкування збірника арифметичних задач для вищих початкових і середніх шкіл, частина 3, складеного В. Єгоровим, Н. Жуковим, П. Карасьовим та іншими. Цей підручник уже наполовину надрукований. Також цілком підготовлені до друку кілька підручників і в тому числі "Історія Греції та Риму" для вищих початкових та середніх шкіл Ковалевського у перекладі з російської мови приват-доцента П. Клепацького та інші. Л. Біднава просила міністерство допомогти повернути відібрану друкарню Дунаєвського та Когана для продовження робіт по друкуванню шкільних підручників [741, арк. 24-24 зв.].

Склалась ситуація, коли через економічні та військово-політичні труднощі в УНР призводили до протиріч, що виникали між окремими державними управлінськими структурами, а в результаті програвала освітянська галузь. Незважаючи на ці труднощі, видавничий відділ Міністерства народної освіти доклав багато зусиль, щоб раціонально витратити у 1919 р. двадцятимільйонний видавничий фонд. Ці кошти були витрачені так [742, арк. 42]:

Таблиця 4. 4

**Структура видатків з 20-мільйонного видавничого фонду за
Директорії УНР**

№	Кому видані кошти	Сума видатків
1	Видано позики: а) Подільській губернській народній управі; б) Українському видавництву у Катеринославі; в) товариству "Вернигора"; г) загальній книгозбірні.	12525000 гр.
2	Допомога видавництву Кам'янець-Подільського державного українського університету.	600000 гр.
3	Видано авансів згідно умов на підготовку підручників 15 особам.	373200 гр.

4	А. Воронцю за видавництво "Букваря".	26000 гр.
5	Гонорар за рецензії на підручники.	6600 гр.
6	За малюнки для ілюстрацій підручників.	24000 гр.
7	Педагогічній місії на видавництво підручників за кордоном.	6000000 гр.
	Загальна сума:	19554300 гр.

З наведеної вище таблиці ми бачимо, що більшу половину 20-мільйонного фонду було розподілено між трьома видавництвами, які отримали значні замовлення на друкування навчальної літератури, а саме: видавництву, що діяло при Подільській народній управі, товариству "Вернигора" та українському видавництву в Катеринославі. 6 млн. гривень отримала педагогічна місія за кордоном. Останні кошти, а це майже півтора мільйони – було видано як аванси авторам, що готували рукописи підручників, гонорари за рецензії та підготовку ілюстративних матеріалів. Була також надана допомога видавництву Кам'янець-Подільського державного українського університету на видання навчальних посібників для вищої школи. Тобто всі кошти були спрямовані на видавничу справу.

Не випало з поля зору Міністерства народної освіти і питання про вилучення з фондів шкільних бібліотек підручників, виданих ще за часів царської Росії. Адже за повідомленнями, що надходили до міністерства з різних куточків України, окремі учителі використовували їх у навчальному процесі, а це мало негативний виховний вплив на школярів. Тому наказом Міністерства освіти № 108 від 7 серпня 1919 р. на всі вказані в додатку підручники необхідно було скласти списки з вказівкою кількості примірників кожної із книг та упакувати їх і протягом двох тижнів передати повітовим комісарам освіти, а останні повинні передати губернським. У додатку до наказу значилось 44 назви книг, і в основному це були шкільні підручники та допоміжна література з російської історії [743, арк. 13-14].

Непростою була і ситуація із доставкою уже віддрукованих підручників. Багато різних перешкод було на шляху цієї дуже мирної продукції. За повідомленням газети "Киевская жизнь", чотири залізничні вагони українських підручників, закуплених за кордоном "Дніпросоюзом", стояли довгий час у Станіславі. Після захоплення Галичини поляками зв'язок з Україною перервався [744].

Бували випадки, коли залізничні вантажі розграбовувались або надходили до замовника лише частково. Так, видавниче товариство "Дзвін" уклало угоду з видавничим відділом Міністерства народної освіти на друкування збірників задач з арифметики Я. Чепіги для 1 та 2 класів, а також читанок для тих же класів С. Черкасенка по 120 тисяч кожної назви. Причому 70 тисяч книжок видавництво зобов'язувалось повернути видавничому відділу із знижкою 25% вартості. Але коли прийшов вантаж із збірниками арифметичних задач Я.

Чепіги, то за супроводжувальними документами їх повинно бути по 120 тисяч для обох класів, як і за умовами договору. Але із доданої до основних документів копії акту видно, що 47600 примірників книг відсутні. Тому видавниче товариство прохало Міністерство освіти зменшити кількість

підручників із знижкою ціни до 25 тисяч. Вони вказували, що з такою доставкою книг видавництво має лише одні збитки [745, арк. 5].

У ситуації, що склалась, Міністерство народної освіти звернуло особливу увагу на друкування книг за кордоном. До Праги та Відня було делеговано "особливу педагогічну місію". До її складу увійшли А. Крушельницький (голова), С. Гаєвський, А. Алискевич та Г. Тимошенко [746, с. 94].

Значно ускладнив ситуацію з українізацією школи і наступ денікінської добровольчої армії, який призвів до окупації більшої частини України. На цій території запроваджувались три генерал-губернаторства: Київське, Харківське та Новоросійське з центром у Одесі. Накладались суворі обмеження на розвиток національної освіти. У наказі харківського генерал-губернатора Май-Маєвського від 3 серпня 1919 р. щодо "малоросійської мови" дозволялось викладання українською мовою лише у приватних навчальних закладах. Українська мова і література вважались "необов'язковими предметами", заборонялось викладання історії та географії України [747]. Разом з тим підлягало вилученню з книгозбірень та видавництв 118 назв українських книг і в тому числі підручників [748].

Таким чином, уряди Директорії УНР, що перебували у надзвичайно складному становищі, зосередили значну увагу на вирішення проблем реформування школи і в тому числі її українізації. Створення національної школи вимагало і збільшення видання українських підручників та забезпечення ними всіх типів шкіл. Вже на початку 1919 р. видавничий відділ Міністерства освіти розробив конкретну програму видавництва підручників та іншої навчальної літератури. Навіть перебуваючи в складних матеріальних умовах, на реалізацію видавничих планів Директорія виділяла 30 млн. крб., 10 – з яких пішли на придбання паперу, друкарського обладнання, на оплату замовлень рукописів підручників та інше. 20 млн. крб. були витрачені на позички видавничим товариствам для друкування навчальної літератури, гонорари рецензентам книг та на підготовку ілюстративних матеріалів, а також на відрядження педагогічної місії за кордон. Для розробки нового змісту навчальних дисциплін та підготовки до друку українських підручників при видавничому відділі Міністерства народної освіти працювали експертні комісії. Здійснюючи перевірку наукового та педагогічного рівня існуючих підручників, а також нових рукописів, комісії прискіпливо аналізували їх і визнали значну частину непридатними для навчального процесу. У той же час із фондів шкільних бібліотек вилучались застарілі підручники та допоміжна література, що тенденційно висвітлювали історію та культуру українського народу і мали негативний вплив на виховання школярів. Не дивлячись на економічні та військово-політичні труднощі існування Директорії УНР, представники Міністерства освіти не впадали у відчай, а залучали до друкування підручників українські видавництва та їх філії за кордоном і навіть делегували до Праги та Відня педагогічну місію для забезпечення шкіл навчальною літературою. Але за умов постійного військового стану, внутрішньої нестабільності, розрухи в господарстві та окупації значної частини території вирішити поставлені завдання було просто неможливо.

4.4. Діяльність педагогічної місії за кордоном

Значні ускладнення, що виникли в Україні з друкуванням шкільних підручників, привели до того, що Міністерство народної освіти вирішило відрядити до Відня невелику групу діячів освіти з метою налагодження цієї справи за кордоном. У відповідності до міністерського наказу № 193 від 30 вересня 1919 р. педагогічній місії були визначені наступні завдання [749, арк . 2-4]:

- друкувати підручники, визначені Міністерством народної освіти, у встановленій ним кількості;
- встановити зв'язки з авторами, що могли б підготувати українські підручники, а копії рукописів надсилати до міністерства для рецензування;
- інформувати міністерство про роботу приватних українських та закордонних видавництв, що працюють за освітянський кошт;
- по можливості закупити друкарню та літографію для справ державного видавництва;
- надіслати до України вичерпну інформацію та зразки карт і приладів з географії, природознавства та історії і встановити зв'язки з фірмами, що їх виготовляють;
- видавати "Бібліотеку українських класиків" (до 30 тис. примірників);
- підготувати переклади класиків європейської літератури, які б відповідали навчальним програмам "єдиної школи";
- підготувати переклади класиків стародавньої латинської та грецької літератури для використання в українській школі;
- провести роботу по виготовленню малюнків та картин з історії України, географії, геології, рідного краю;
- готувати словники та енциклопедії для школярів;
- виконувати переклади педагогічних статей та рецензій, що будуть корисні для учителів.

Головою педагогічної місії був призначений колишній міністр освіти, а на той час радник міністерства - Антон Крушельницький. Членами місії - Степан Гаєвський, Андрій Алискевич та професор Григорій Тимощук [750, с. 94]. 28 жовтня 1919 р. члени місії вирушили у довгу дорогу з Кам'янця-Подільського і 15 листопада прибули до Відня. А член місії С. Гаєвський, що виїхав пізніше, прибув до Відня лише 6 грудня [751, арк. 51].

Зустрівшись у Відні з міністром фінансів Директорії Б. Мартосом, голова місії А. Крушельницький дізнався, що йому відмовлено в оплаті акредитиву місії, а лише повернуто власні кошти, які були внесені членами місії для поїздки за кордон. Крім того, йому також повідомили, що всі інші місії за кордоном розпущені і педагогічна місія теж повинна повертатись додому. Дізнавшись про це, член місії А. Алискевич виїхав до Угорщини з метою продовжити свою роботу над читанкою для шкіл України, а Г. Тимощук попросив виплатити йому півторамісячну заробітну плату і повернувся додому.

З приїздом до Відня С. Гаєвського у педагогічній місії залишався голова та один її член. Причому виконувати свої головні функції вони не могли через відсутність коштів на прожиття.

Але з приїздом у січні 1920 р. до Відня члена Директорії А. Макаренка та після розмов з ним голови місії настрій її членів дещо змінився. По-перше, їм було виплачено частину грошового утримання, а, по-друге, було розширено їх склад. Без погодження цього питання з Міністерством освіти членами педагогічної місії стали І. Поліщук, уповноважений Міністерства земельних справ з питань видавництва, та професор С. Рудницький [752, арк. 51 зв.]. Але і у новому складі робота місії, за словами А. Крушельницького, була "поки що теоретична", бо коштів на ведення "практичної праці" не було. Контактуючи з представниками українських видавничих товариств, що також перебували у Відні, члени педагогічної місії об'єднали їх у видавничий союз українських видавничих товариств. Що ж до основних завдань місії, то вони не виконувались через неможливість отримати грошей з акредитиву. Усі зусилля голови місії не давали бажаних результатів. Пропозиції про допомогу у цьому питанні "під певними умовами" надходили від "групи людей, не дуже прихильних до Директорії". Але А. Крушельницький на них не погодився [753, арк. 52].

Однак надії на отримання коштів для друкування підручників все-таки залишались, особливо після того, як представник Директорії А. Макаренко та його радник М. Ковалевський, за словами А. Крушельницького, "гарантували в найближчому часі видобути кошти для місії і видавництв". Саме такі надії висловлював голова місії у одному з перших повідомлень до Міністерства освіти від 18 лютого 1920 р. [754, арк. 51-52].

13 травня 1920 р. у листі до заступника міністра освіти П. Холодного голова педагогічної місії А. Крушельницький писав, що ним "підготовлені всі заходи, щоб друкувати шкільні підручники" і можна задовольнити повністю потребу в них, але гроші відсутні. Звертаючись до П. Холодного, прохав переконати голову УНР С. Петлюру допомогти у визнанні трьохмільйонного акредитиву педагогічної місії, або ж отримати ці гроші з військового фонду. Разом з тим намагався пояснити П. Холодному, як краще упорядкувати штат педагогічної місії. У зв'язку з від'їздом ще одного члена місії С. Гаєвського Крушельницький пропонував на його місце С. Черкасенка, а також канцелярського працівника М. Слободу. У листі також викладались обґрунтування Антона Владиславовича щодо своєї персональної заробітної плати. Він нагадував, що, крім обов'язків голови місії, за попередніми домовленостями, виконує обов'язки і радника Міністерства освіти. Для документального підтвердження вартості свого проживання протягом одного тижня він надіслав рахунок, що включав оплату готелю, їжі та інших побутових послуг на суму 5122 австрійських крон. Тобто один місяць його утримання коштував біля 23 тисяч крон. Крім того, на навчання власних дітей він витрачав щомісяця 1 тисячу крон. Після такого переліку А. Крушельницький просив П. Холодного "зорієнтуватись, що він повинен одержувати, щоб прожити і роботу робити". Для порівняння зазначав, що голови інших місій отримують 25 тисяч

крон за місяць і "крім того, канцелярські і т.п." [755, арк. 53 зв.].

Через два тижні, 25 травня, голова місії надіслав офіційного листа до Міністерства народної освіти [756, арк. 55-55 зв.]. У ньому він знову згадував про безгрошів'я, але уже писав, що кошти з акредитиву у Австро-Угорському банку "вибрав п. Супрун", який працював агентом Міністерства фінансів УНР. З приїздом до Відня члена Директорії А. Макаренка з'явилась надія на виконання завдань місії. Він пообіцяв, що зможе призначити більшу квоту на друк шкільних книжок і виплачував членам педагогічної місії кошти на проживання. Але й А. Макаренку за кілька місяців не вдалося отримати грошей на видання підручників. Хоч він запевнював, що півмільйона крон для нього найближчим часом знайдуться.

За сім місяців перебування місії у Австро-Угорщині дуже змінились умови книжкового друкування. Так ціна паперу з 4 крон за 1 кілограм піднялась до 80 крон. А через його дефіцит уряд заборонив друкувати книги на експорт. Тому члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець, а також міністр фінансів Б. Мартос і посол М. Залізняк, ведуть переговори про доставку паперу з Фінляндії. Вперше в цьому листі А. Крушельницький запропонував перенести роботу педагогічної місії з Відня до Львова. Обґрунтовуючи необхідність таких змін, він пояснював, що у Львові є достатня кількість друкарень, є науковці, професори, які допоможуть у складанні шкільних підручників, а також учителі-галичани, що зможуть посприяти у цій важливій справі. І, як висновок, сформулював три основні прохання: 1) дістати дозвіл у польських властей на роботу педагогічної місії у Львові; 2) дістати відповідні кошти на друкування підручників; 3) дати згоду на закупівлю паперу у Фінляндії і доставку його до Львова.

Час ішов, але через відсутність коштів педагогічна місія жодного із своїх завдань так і не виконала. 3 червня 1920 р. А. Крушельницький адресує нового листа Міністерству народної освіти [757, арк. 58-58 зв.]. У ньому говорилося, що повністю припинена видавнича діяльність усіх товариств у Відні, які мають зобов'язання перед українським урядом по друкуванню шкільних підручників до нового навчального року. Тобто мають такі ж акредитиви, як і педагогічна місія, та грошей по них отримати не можуть. А саме, у видавничих товариствах "Поступ" – акредитив на суму 2300000 крон, "Дзвін" – 1500000 крон, "Українська книжка" – 750000 крон, "Книгоспілка" – 4000000 крон, "Вернигора" – 3000000 крон, разом – 11550000 крон.

А. Крушельницький знову просив посприяти в оплаті цих акредитивів, а в разі неможливості – відкликати педагогічну місію. Хоч в такому випадку необхідно було перевести через Віденське посольство відповідні кошти для сплати позичок і повернення членів місії до місця призначення.

Деякі деталі ситуації, що склалась у діяльності педагогічної місії, уточнював її колишній член С. Гаєвський, який у кінці червня 1920 р. повернувся до Кам'янця-Подільського. У своєму звіті міністру народної освіти він особливо яскраво зобразив атмосферу, що панувала серед представників українства, які виконували різні місії за кордоном [758, арк. 59-60 зв.]. Зокрема писав, що "всі урядові особи вищого рангу ... запевняли, що місія буде

забезпечена грішми, бо шкільна справа найважливіша на Україні". Але чим більше автор звіту спілкувався з ними, то ставало ясніше, що "ці особи дбають перш за все про забезпечення себе коштами і живуть досить вигідно у першокласних готелях". Він нагадував, що члени педагогічної місії за різні позички ледве могли прожити у "бідному пансіоні на окраїні міста".

С. Гаєвський також повідомляв, що у квітні-травні 1920 р. було укладено домовленість з одним державним місцевим видавництвом. Воно брало на себе зобов'язання "виклопотати у свого уряду дозвіл на звільнення 15 млн. крон" для друкування книжок саме цим видавництвом. За підтримкою у цій справі місія зверталась до українського посольства та Міністерства закордонних справ у Відні. Але поки що цю справу не вирішено.

Автор звіту згадував і про свою безпосередню роботу, яку він проводив, адже обов'язків члена педагогічної місії йому виконувати не довелося. За дорученням члена Директорії А. Макаренка він очолив ревізійну комісію з перевірки Віденського посольства. Це була дуже тривала робота, "бо грошові справи посольства були надзвичайно запутані". Члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець хотіли також, щоб С. Гаєвський продовжив ревізію і у Швейцарській та військово-санітарній місіях. А міністр фінансів Б. Мартос запропонував йому "обревізувати самих членів Директорії". Побачивши всі протиріччя, що були у вищих колах українського керівництва за кордоном, С. Гаєвський виїхав до України. Отже, наведені факти С. Гаєвським ще раз переконують, що надзвичайно потрібні для воюючої республіки кошти не могли бути використані за призначенням через відверті зловживання вищих посадових осіб УНР. На словах говорилось про необхідність розвитку шкільної освіти та підготовку підручників, а на ділі вирішувались власні справи.

Лише 20 вересня 1920 р. А. Крушельницький передав через посла УНР у Відні до Міністерства народної освіти перше приємне повідомлення, що видавничі товариства "Дзвін" та "Українська школа" "надрукували в друкарні Райсера шкільні дитячі книжки на повну квоту". Малось на увазі, що шкільних підручників було надруковано на їх спільну суму акредитиву, яка становила 2250000 крон. Для покриття матеріальних претензій друкарні вони передали їй свої акредитиви. Голова педагогічної місії знову просив міністерство допомогти отримати останні кошти з 15 млн. суми акредитивів [759, арк. 76].

Через п'ять днів А. Крушельницький знову пише листа до Міністерства народної освіти. У ньому він повідомляв, що з'явилась надія на звільнення австро-угорським урядом коштів для українських підручників і вони будуть друкуватись у державній друкарні Schulbucherverlag. Але оскільки педагогічна місія мала акредитив на 3 млн. крон, а у видавничих товариствах були свої акредитиви, то Міністерство фінансів відмовлялось "без ухвали Ради Міністрів видавати акредитив на останні 12 млн. крон". Тому голова педагогічної місії просив міністерство "провести через Раду Міністрів повний кредит на 12 млн. крон для педагогічної місії на друкування шкільних підручників" і направити його через кредитову канцелярію Міністерства фінансів для австрійського державного видавництва (адресу якого було вказано). Цей акредитив або ж ухвалу Ради Міністрів А. Крушельницький просив передати через міністра

закордонних справ А. Ніковського, який повинен був їхати до Відня [760, арк. 70].

Як виявилось пізніше, не всі листи А. Крушельницького дійшли до адресата. Не дочекавшись шкільних підручників з-за кордону та не маючи повної інформації про діяльність педагогічної місії, керуючий Міністерством освіти П. Холодний видає наказ № 35 від 22 вересня 1920 р. про відрядження до Відня радника міністерства Степана Сірополка у справах: 1) ревізії педагогічної місії; 2) налагодження транспортування надрукованих за кордоном підручників на Україну; 3) ревізії діяльності видавничих товариств, які одержали фінансову допомогу Міністерства освіти [761, арк. 1].

Прибувши до Відня, С. Сірополко розпочав ревізію з перевірки касової книги педагогічної місії, де були записані всі надходження коштів та витрати за період від 1 листопада 1919 р. до 1 жовтня 1920 р. [762, арк. 16-16 зв.].

Таблиця 4.5

Джерела надходження коштів		
№	Джерела надходжень	Сума (крон)
1	Фінансовий агент Міністерства фінансів п.Супрун в рахунок акредитиву.	100000
2	Позика кореспондентського бюро (від Брандзая).	25000
2	Позички посольства у Відні.	25000
4	Позички А. Макаренка.	20000
		150000
		20000
		124785.70
5	Позички п. Ковалевського.	10000
6	Міністр фінансів Б. Мартос в рахунок акредитиву.	450000
	Загальна сума:	984785.70

З вище вказаної таблиці видно, що основні надходження коштів для організації діяльності місії були з двох джерел. Перше – це гроші у сумі 550000 крон, виділені в рахунок акредитиву Міністерством фінансів УНР та видані міністром Б. Мартосом й фінагентом Супруном. Друге джерело – це позички грошей як державними установами (посольство УНР у Відні) так і окремими державними діячами, що перебували за кордоном. Член Директорії А. Макаренко надав позичку в сумі 154785, 70 крон.

Яким же чином були витрачені ці кошти?

Таблиця 4.6

Фінансові видатки педагогічної місії [763, арк. 17-18]

№	Витрати	Сума (крон)
1	Витрати на дорогу.	52678
2	Повернуто члену Директорії Ф. Швецю 3000 лей.	19290
3	Видано в дорозі на 9 чоловік , членів місії.	57475
4	Повернуто членам місії, вписані у К.-Подільську до акредитиву приватні кошти.	50000
5	А. Алискевич – дорога до Праги.	5000
6	С. Гаєвський – заробітна плата з 1.11.1919 р. до 31.5.1920 р.;	84285.70
	- на одяг.	20000
7	Поліщук, позичка в рахунок Міністерства земельних справ.	29500
8	А. Крушельницький – на одяг;	25000
	-заробітна плата (1.11.1919 р. – 31.5.1920 р.);	175000
	-за червень;	29166.66
	- за липень;	29166.66
	- за серпень;	29166.66
	- за вересень;	29166.66
	- за жовтень.	24999.33
9	М. Слобода, заробітна плата - за травень;	5914.28
	- за червень;	6666.66

	- за серпень;	6666.66
	- за вересень;	6666.66
	- за жовтень.	6666.66
10	С. Черкасенко, заробітна плата - за червень;	14000
	- за липень;	14000
	- за серпень;	14000
	- за вересень;	14000
	- за жовтень.	14000
11	В рахунок гонорару - С. Рудницький;	5000
	- п. Антонович;	10000
	- п. Кривецький;	15000
	- п. Мурський;	7000
	- п. Хомик.	2500
		1200
12	Видавництво Schulbucherverlag, в рахунок друку.	50000
13	За ілюстрації підручників.	2250
		2700
		2400
		4000
		3000
14.	За проживання в пансіоні з 15.9.1919 р. до 30.6.1920 р.	57000
15.	Канцелярські видатки.	288.40
	Загальна сума:	931531.05

З наведеної вище таблиці видно, що основна кількість надходжень була витрачена на утримання членів місії, їх заробітну плату й проживання. Незначні кошти витрачались на виробничу діяльність. Так, авторам підручників як гонорар було виплачено 40700 крон, за підготовку ілюстративних матеріалів 14350 крон. Одному з місцевих видавництв, в рахунок друку, оплачено аванс у сумі 50000 крон. Тобто, безпосередньо на підготовку й друкування навчальної літератури було витрачено 105050 крон. Це дев'ята частина коштів, витрачених місією за 11 місяців перебування за кордоном.

У звіті про ревізію С. Сірополко особливу увагу звернув на фінансову сторону діяльності педагогічної місії [764, арк. 21-24]. Перш за все його вразило недотримання штатного розкладу. Як відомо, відразу ж після приїзду до Відня назад повернулись А. Алискевич та Г. Тимощук, а залишились лише два члени місії. Причому С. Гаєвський, який не мав постійної роботи в педагогічній місії, а займався ревізією Віденського посольства, за період з 1 листопада 1919 р. до 31 травня 1920 р. отримав з каси місії 84285 крон і 20000 крон – на одяг. Після його виїзду до України голова місії без згоди на це Міністерства народної освіти зарахував до складу місії С. Черкасенка на посаду редактора та М. Слободу – на посаду секретаря місії. Як голова, так і члени

місії повинні були отримувати заробітну плату, що була затверджена міністерством. А. Крушельницький же звернувся до членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця з проханням встановити працівникам місії нові посадові оклади, і 10 червня вони були затверджені, знову без відома Міністерства освіти.

Не виконуючи своїх головних функцій і живучи за рахунок позичок, члени місії основні кошти в сумі 746981 крон витратили на заробітну плату. На видавничу діяльність - всього 105050 крон [765, арк. 22]. Сам голова місії за 12 місяців одержав – 398663 крони, а його подорож з усією родиною до Відня коштувала 80000 крон. У той час, як написано у звіті, "досі ще не надруковано жодного підручника", бо всі кошти головним чином витрачені на адміністрацію місії.

Другу частину звіту становила характеристика підготовки рукописів підручників до друку. С. Сірополко звернув увагу на те, що голова педагогічної місії дбав про друкування лише власних підручників. У друкарський набір були здані лише його книги. Вже були набрані читанки А. Крушельницького для 2, 3 та 5 класів і на стадії завершення були читанки для 6 та 12 класів. Зданий до набору був і підручник із Закону Божого О. Білоусенка (Лотоцького). Друкування цих підручників затримувалось через відсутність коштів та паперу.

У портфелі педагогічної місії було 33 рукописи підручників. Крім них, за час перебування місії за кордоном було замовлено ще біля 30 рукописів, знову ж таки без відома Міністерства освіти, хоч всі угоди були затверджені членами Директорії А. Макаренком та Ф. Швецем. На основі цього С. Сірополко робить висновок, що голова місії більше турбувався про українських письменників, що перебували у Відні без заробітку, ніж про виконання своїх функціональних обов'язків.

Не міг погодитись перевіряючий і з тим, що деякі рукописи без проходження рецензування у видавничому відділі Міністерства освіти зразу ж віддавались до друкарського набору. Це знову стосувалось читанок А.

Крушельницького, особливо – для 12 класу, яку не бачив жоден рецензент.

На основі перевірки роботи педагогічної місії у Відні С. Сірополко прийшов до загальних висновків, що "діяльність її була мало продуктивною", а робота голови А. Крушельницького "нерідко перевищувала повноваження, які були надані йому Міністерством народної освіти". Та надія на отримання грошей для друкування підручників ще залишалась, тому варто було вирішувати питання про реорганізацію педагогічної місії, що дало б бажані результати. Перевіряючий пропонував кілька власних варіантів реорганізації місії. Один з них – ліквідувати її зовсім, а справи передати одному з приватних видавництв для завершення розпочатої справи. Таким видавничим товариством, на думку С. Сірополка, міг бути "Дніпросоюз", що проводив свою діяльність у Відні.

Інший шлях реорганізації міг проходити на основі внесення змін до персонального складу місії та обсягів її діяльності. С. Сірополко пропонував, щоб місія "представляла собою колегію", рішення якої після погодження з міністерством повинні були виконуватись. До складу нової місії повинні

входити: голова, редактор, завідуючий технічними справами, коректор і секретар. Оплата їх праці може бути від 6 до 12 тисяч крон.

Щодо подальшої долі голови педагогічної місії перевіряючий висловив деякі застереження. Він підкреслював, що усунення А. Крушельницького з посади "може внести деякий заколот", але "необхідно поставити його в такі рамки, які б стримували його сваволю" [766, арк. 24]. Тому потрібно до складу місії ввести енергійних і незалежних від нього осіб. На пост редактора був запропонований Д. Дорошенко, а завідуючого технічними справами – І. Труба. Вищезгадані особи, за твердженням С. Сірополка, уже дали згоду на виконання цих обов'язків.

Написання цього звіту С. Сірополко вже завершував 15 жовтня 1920 р. у м. Тарнові (Польща) на новому місці перебування уряду УНР. Тут же був складений і другий звіт про діяльність українських видавництв, які отримали грошову допомогу від Міністерства народної освіти [767, арк. 27-28]. У Відні свою діяльність проводили видавництва "Дзвін", "Українська книжка", "Вернигора", Катеринославське українське видавництво та "Час". Два перші товариства об'єднали свою видавничу діяльність і змогли надрукувати такі підручники: С. Черкасенка буквар "Початок" та читанку "Рідна школа" (три частини), Я. Чепіги "Арифметичний задачник" для початкових народних шкіл (дві частини), О. Коваленка "Практична геометрія" (три частини), Ю. Сірого "Про світ Божий" та "Життя рослин". Хоч у звіті не вказана кількість надрукованих примірників кожного з підручників, однак автор вказав, що ці видавництва "мають можливість відправити на Україну чотири вагони книжок". Стримує відправлення лише несплата боргу за використання приміщення складу. Крім того, видавництво "Дзвін" і "Українська книжка" "дали письмове зобов'язання надрукувати ще на 600000 крон підручників після того, як отримають 1500000 крон по акредитиву [768, арк. 27].

Під час перебування С. Сірополка у Відні видавниче товариство "Вернигора" навантажило і відправило на Україну два вагони підручників, хоч автор звіту не вказував їх назв і кількості. Про Катеринославське видавництво перевіряючий відомостей не отримав у зв'язку з тим, що його представник на той час перебував у Берліні.

Видавниче товариство "Час", за даними С. Сірополка, також надрукувало у Відні багато книжок, але грошей за свій двохмільйонний акредитив також не отримало, тому і виникли певні проблеми з їх доставкою на Україну. На складі чекає відправлення підручник "Стежки до дому", весь тираж якого уже закуплений Подільською губернською народною управою, але не сплачена до цього часу оренда приміщення складу.

У м. Львові в Науковому товаристві імені Т. Шевченка також зберігався вагон книжок видавництв "Дзвін" та "Українська книжка". Ці книги можна було придбати Міністерству народної освіти із знижкою 25% від ринкової ціни. За даними Д. Дорошенка у м. Чернівцях в друкарні бувшої "Руської ради" зберігався повний комплект видання його книги "Покажчик нової української літератури в Росії з 1798 р. до 1897 р.", які автор пропонував викупити за 3220 крон. Крім того, в українському посольстві у Відні зберігалось вісім вагонів

підручників, але їх можна було відправити на Україну, за словами С. Сірополка, "коли вдасться добути видання "Дзвону", "Української книжки" та товариства "Час" [769, арк. 28]. На наш погляд, їх було затримано в зв'язку з великими боргами цих видавничих товариств, і лише після виплати грошей вони могли одержати дозвіл на вивезення цих книжок до України.

Як бачимо із звіту С. Сірополка, видавничі товариства, що працювали за кордоном, не сиділи без діла. Вони встановлювали контакти з місцевими видавництвами та друкарнями і на основі позичок чи гарантій на погашення їх власних акредитивів друкували необхідні шкільні підручники. Прикро, що ми не можемо встановити їх кількісних параметрів, але навіть судячи з таких вимірів видрукованих підручників, як вагон, яких за звітом С. Сірополка налічувалось 15, можна стверджувати, що за межами України друкувалась значна їх кількість. І хоч наприкінці 1920 р. влада Директорії контролювала незначну територію Поділля, але ще жевріла надія, що вона буде відновлена по всій території України і нові підручники будуть використані у навчальному процесі.

На початок жовтня 1920 р. у педагогічної місії було 66 рукописів: підручників, методичної, суспільно-політичної та дитячої літератури, а також ще 26 замовлень на шкільні видання [770, арк. 10-15]. Найбільше підготовлених рукописів було з української мови і письменства (літератури) - 18 та один підручник був замовлений для написання. Автором 10-ти з них був А.

Крушельницький, а у трьох підручників він був співавтором. Причому 6 з них уже пройшли друкарський набір і були готові до друку, і така ж кількість була в наборі. З історичних дисциплін був готовий лише один рукопис – з історії нового часу, а ще шість – були замовлені різним авторам. Зокрема, чотири з них мав написати або ж перекласти з інших мов М. Залізняк, який працював у Міністерстві закордонних справ УНР. Слід відзначити, що цьому державному службовцеві було замовлено аж 15 підручників. Крім вищезгаданих, один підручник з релігії, 7 – з культурологічних дисциплін (6 з яких - це переклади з інших мов), 2 – з правових та суспільних наук та один – з методики виховної роботи. У списку знаходимо 6 рукописів з географії, автором п'яти з них був С. Рудницький. А от з іноземних мов (у переліку їх значилось аж п'ять: латинська, грецька, німецька, французька та англійська) було замовлено всього лише один – з німецької мови. У загальному переліку книг, що готувались до друку, знаходимо і такі, що на наш погляд, не потребували термінової підготовки, як наприклад: "Українські колькості з Північного Заходу, Східного Сибіру і степів Середньої Азії", "Як зберегти урожай на селянських землях" та інші.

Звісно, такі результати перевірки роботи педагогічної місії не могли пройти поза увагою освітянського міністерства, уряду і навіть самого голови Директорії С. Петлюри. Дізнались про неї і прості громадяни, адже у пресі з'явилися матеріали про реакцію урядових структур на звіт С. Сірополка. Так, в газеті "Подольський край" було надруковано, що голова Директорії, головний Отаман, стурбований поганою доставкою шкільних підручників з-за кордону. Він звернув увагу Міністерства освіти на недостатню ініціативу в роботі та слабкий контроль за діяльністю місії і доставкою шкільних підручників. Газета

наголошувала, що С. Петлюра наказав терміново звільнити з роботи і притягнути до відповідальності А. Крушельницького та розформувати педагогічну місію [771].

Аналізуючи архівні матеріали, можна встановити, що це газетне повідомлення було надруковане на основі листа голови Директорії С. Петлюри до керуючого Міністерством народної освіти П. Холодного від 29 жовтня 1920 р. В ньому він повідомляв про ознайомлення з двома звітами С. Сірополка, з яких дізнався, що "даремно було витрачено на утримання місії величезні кошти". Свій гнів він висловив на адресу А. Крушельницького, який "сам призначав персональний склад місії, ... видавав аванси за різні рукописи, ... друкував без дозволу міністерства лише свої читанки". С. Петлюра вимагав "негайно звільнити А. Крушельницького з посади голови місії, притягнути його до відповідальності, ... ліквідувавши місію, перебування якої за кордоном вважав недоцільним і для державної Скарбниці шкідливим" [772, арк. 77].

Зі свого боку А. Крушельницький, передбачаючи можливу реакцію урядових структур на наслідки перевірки місії, 1 листопада 1920 р. надсилав лист до голови Директорії УНР С. Петлюри, а також відбитки (гранки) читанки для 2 класу народних шкіл і зазначає, що у такому ж стані готовності є читанки для 3 класу народних шкіл та 1 - 4 і 8 класів гімназій та "Закон Божий" О. Білоусенка (Лотоцького) для 3 класу. Він також повідомляв, що австрійський уряд звільнив кошти в сумі 15 млн. крон на друкування підручників, але другий тиждень представники українського уряду (від Міністерства фінансів та посольства УНР у Відні) не підписують документів на закупівлю паперу у Фінляндії. У листі до С. Петлюри Крушельницький пояснював, що звертався до Міністерства народної освіти з проханням провести деяку реорганізацію господарської діяльності педагогічної місії. Наприклад, він пропонував, щоб адміністративними справами місії займалась господарська комісія посольства у Відні, а справами продажу книжок – Дніпросоюз. В такому випадку йому буде більше часу для заняття видавничою справою.

Відповідь на цей лист, підписану П. Холодним, А. Крушельницький отримав у грудні 1920 р. У ній керуючий Міністерством народної освіти згадує про лист голови педагогічної місії від 1 листопада до С. Петлюри і робить висновок, що педагогічна місія продовжує проводити свою роботу, не координуючи її з вимогами міністерства. Місія не відповіла на телеграму міністерства, де була просьба повідомити про підручники, що нею друкуються, про стан справ з адміністративним апаратом місії та черговість друкування. Тому П. Холодний пропонував голові місії для з'ясування вищезгаданих питань у найближчий час приїхати до міністерства [773, арк. 80].

Але замість поїздки до міністерства А. Крушельницький 1 січня 1921 р. надсилав у м. Тарнов П. Холодному ціле послання, до якого входили різні за змістом матеріали. По-перше, це був звіт про роботу та пропозиції відносно реорганізації педагогічної місії за кордоном. Не згадавши жодним словом причин свого небажання завітати до міністерства, він пропонує постановою Ради Міністрів реорганізувати педагогічну місію в українське державне видавництво шкільних підручників у Відні. Кошти місії у сумі 12750000 крон

залишити державному видавництву. Звіт доповнювала пояснювальна записка та статут державного українського видавництва у Відні [774, арк. 89-92]. Крім того, була надіслана ще й довідка про кошторис педагогічної місії за період з 1 листопада 1919 р. до 31 грудня 1920 р. [775, арк. 108-109]. Судячи з неї, до каси педагогічної місії за період жовтня - грудня 1920 р. надійшло всього 55 тисяч крон і загальна сума надходжень становила 1039785 крон. Загальна сума видатків становила 1018429 крон. У касі залишалось 21356 крон. За твердженням А. Крушельницького, заробітна плата вже не виплачувалась двом працівникам за листопад і грудень 1920 р. Згадуючи про себе, А.

Крушельницький писав, що він, як автор читанок для 2-7 та 12 класів, понад 100 друкованих аркушів тексту, не отримав "а ні сотика гонорару" [776, арк. 109 зв.].

До складу надісланих матеріалів Міністерству освіти 1 січня 1921 р. входив також і лист, в якому А. Крушельницький просив затвердити штат педагогічної місії за кордоном. До нього він пропонував включити: а) голову (без указанного прізвища), б) редактора видань- Д. Дорошенка, в) коректора – С. Черкасенка, г) урядовця-секретаря – М. Слободу. Пропонував також визначити їм заробітну плату від 7 до 30 тисяч крон. На завершення цього листа він знову згадав про бажану реорганізацію місії у державне видавництво.

У великому посланні до Міністерства освіти від А. Крушельницького був ще і особистий лист голови місії до Петра Івановича Холодного [777, арк. 98-107 зв.]. На двадцяти сторінках убористого тексту А. Крушельницький знову згадав весь пройдений шлях педагогічною місією від часу подорожі до Відня і до кінця 1920 р. Він описав митарства по різних інстанціях в отриманні позичок, скрутне матеріальне становище його родини (7 членів сім'ї). Разом з тим згадував про небідне життя окремих працівників українських міністерств за кордоном, яких за розвагами не можна було "зловити" на робочому місці. Завершувався лист проханням про реорганізацію педагогічної місії у державне видавництво.

На цей лист П. Холодний надіслав також змістовну, об'ємну відповідь [778, арк. 82- 88]. На жаль, текст цього листа зберігся лише частково. У ньому говорилося про незадовільне враження від роботи педагогічної місії, яке склалось у членів Ради Народних Міністрів та самого С. Петлюри після ознайомлення із звітом С. Сірополка. Лише він, керуючий Міністерством освіти, зміг переконати голову Директорії С. Петлюру в небажаній терміновій ліквідації місії, адже не буде досягнуто і тих позитивних результатів роботи, які вже започатковані. Розглядалися й інші шляхи розв'язання проблеми, але уряд вирішив залишити місію у Відні і довести розпочату справу до кінця.

З останнього листа А. Крушельницького можна було зрозуміти, що він не збирався їхати до міністерства. Тому, як писав П. Холодний, "це надзвичайно ускладнювало справу". З багатьох питань, які потребували спільного обговорення, керуючий міністерством у листі описав своє бачення проблеми. Це стосувалось штатів місії, оплати їх праці, списку підготовлених до друку підручників. П. Холодний навіть згадав про те, що не варто оплачувати акредитив товариства "Українська книжка", "бо, як тут кажуть, видавництво це

є Ваше особисте". Разом з тим він приходиться до висновку, що "на жаль місія не оправдала тих сподівань, які на неї покладались". Оскільки завершення листа нами не знайдено, то і остаточних висновків керівника міністерства ми не знаємо.

Про стосунки, які були між членами педагогічної місії, писав у листі до П. Холодного Д. Дорошенко [779, арк. 94-95 а]. Він дав згоду на виконання обов'язків редактора місії, але чекав "точних вказівок та інструкцій" від міністерства. Зустрівшись з А. Крушельницьким і запропонувавши свої послуги у роботі місії, отримав пояснення, що відсутні гроші для продовження роботи та міністерські настанови й інструкції. С. Черкасенко перестав здороватись з Д. Дорошенком і публічно докоряв йому в тому, що той позбавив його роботи у місії.

Листування, що так інтенсивно проходило між А. Крушельницьким та керівництвом Міністерства народної освіти, не припинялось і надалі. Навіть і після того, як наказом № 36 Міністерства народної освіти А. Крушельницького з 1 лютого 1921 р. було звільнено з посади радника міністерства [780, арк. 155], а з 1 квітня 1921 р. - і з посади голови педагогічної місії за кордоном [781, арк. 156]. На його місце був призначений Д. Дорошенко. Листування ще тривало до серпня 1921 р. [782, арк. 162, 170-171, 190]. Колишній голова місії не погоджувався з багатьма пунктами наказу, у якому не вказано мотивів звільнення, нічого не говорилося про ліквідацію боргів, які він брав на своє ім'я, та інше. Цією справою в подальшому, крім Міністерства народної освіти, ще займалось і посольство УНР у Відні та кримінальний відділ Міністерства юстиції. Але як би довго не з'ясовувались стосунки між колишнім керівником педагогічної місії та урядовими інституціями Директорії, всім було зрозуміло, що мети та головних завдань, які були покладені на педагогічну місію за кордоном, так і не було досягнуто. Жодний підручник, що готувався місією і за її кошт, так і не вийшов у світ. А українські книги, що друкувались за кордоном, виходили за рахунок коштів чи позичок приватних видавничих товариств.

Керівництво місії, хоч і замовляло підготовку українських підручників у різних авторів, що перебували за кордоном, але не завжди обдуманно підходило до цієї справи. Знаючи, що підручники необхідно віддрукувати до початку 1920 - 1921 навчального року, замовлення окремим авторам робили на декілька підручників, розуміючи, що реально виконати їх було неможливо. Не акцентувалась увага на підготовці тих підручників, що були відсутні в школах. Зате готувались до друку читанки А. Крушельницького за проектом навчального плану "Єдиної школи", який ще не був затверджений і не вступив у дію. Багато інших пунктів плану взагалі не виконано.

Але все-таки основним гальмом у виконанні наміченого була фактична відсутність коштів на ведення видавничої справи. Існуючи за рахунок позичок від українських урядовців, що перебували у Відні, не можна було у повному обсязі виконувати видавничу роботу. На жаль, дуже потрібні для шкільної справи кошти, що були виділені Директорією УНР, не могли бути використані за призначенням. Відверті службові зловживання деяких посадових осіб привели до того, що значна частина грошей осідала у їх кишенях і виділялась

на освітні справи як позички чи подачки. А за таких умов неможливо було педагогічній місії виконати поставлені завдання.

Таким чином, підсумовуючи сказане, відзначимо, що за час національно-демократичної революції 1917-1920 рр. українськими урядами та освітянським керівництвом було проведено значну роботу з підготовки українських підручників для загальноосвітньої школи. Головна увага була звернута на видання навчальної літератури для нижчих початкових шкіл, які українізувались в першу чергу. В зв'язку з тим, що за короткий час не було можливості підготувати нові якісні рукописи підручників, за Центральної Ради було вирішено передруковувати їх із раніше виданих, або перекладати українською існуючі російські. Підготовлені ж рукописи видавничою комісією Міністерства народної освіти були визнані недосконалими і рекомендовані на подальше доопрацювання. Не допускались до друку також деякі підручники попередніх років видання, зміст яких не відповідав тогочасним вимогам. Діяльність комісій видавничого відділу була спрямована на формування нового змісту навчальних дисциплін, що базувався на національних принципах. Заходи, вжиті Секретаріатом освітніх справ та Міністерством народної освіти, дали змогу за Центральної Ради в основному забезпечити нижчі початкові школи підручниками і розпочати перехід на навчання українською мовою.

За Гетьманату підготовка української навчальної літератури не припинялась, як і діяльність експертних комісій видавничого відділу Міністерства освіти. Ними було розглянуто 95 підручників та нових рукописів, половина з яких були допущені до друку і використання. Важливе значення для забезпечення шкіл підручниками відіграло фінансове утримання видавничої діяльності з боку уряду. Це дало змогу в основному забезпечити нижчі початкові школи новою українською навчальною літературою. Проте у вищих початкових й середніх школах відчувався дефіцит підручників з українознавчих дисциплін та для шкіл національних меншин.

За доби Директорії УНР, перебуваючи в дуже скрутних умовах, державна Скарбниця виділила на видання 10 млн. українських підручників та 10 млн. екземплярів іншої шкільної літератури – 30 млн. крб. На кошти з виділених кредитів видавництво Подільського губернського земства, українське видавництво у Катеринославі, товариство "Вернигора" та інші видали значну кількість української навчальної літератури. Розробкою нового змісту навчальних дисциплін продовжували займатись експертні комісії видавничого відділу Міністерства освіти.

За умов складного військово-політичного становища в Україні Міністерство народної освіти відрядило до Відня педагогічну місію, яка повинна була за межами України вести роботу по друкуванню навчальної літератури. Проте виконати свої завдання з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин вона не змогла. У той же час видавничі товариства "Дзвін", "Українська школа", "Час", "Поступ", "Вернигора" та інші за домовленістю з закордонними друкарнями видали значну кількість (15 вагонів) шкільних підручників, частина з яких надійшла на Україну. Завдяки рішучій діяльності Міністерства освіти і його видавничого відділу та фінансовій підтримці українських урядів за роки

національно-демократичної революції були зроблені рішучі кроки по створенню українських підручників. Це дало змогу значною мірою реалізувати плани українізації загальноосвітньої школи.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження процесу українізації загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності 1917-1920 рр. дозволяє зробити висновки, що розширюють і поглиблюють розуміння державотворчих процесів та національно-культурного відродження українського суспільства у 1917-1920 рр. Шкільна освіта у цей час розвивалась не як другорядна, ізольована сфера суспільного життя, а як важлива складова частина української революції. З усіх сфер соціально-політичного життя саме загальноосвітня школа зазнала значних змін та перетворень. Одним з важливих напрямків таких реформувань стало започаткування процесу українізації, тобто введення до навчального процесу українознавчих дисциплін, перехід на викладання українською мовою, створення мережі українських шкіл та інші. Як наслідок, ці зміни привели до втілення нових підходів у організації навчально-виховної справи, створення нових по суті навчальних закладів, а також сприяли розширенню українського мовного середовища.

Низка документів з питань українізації, вироблених учительськими з'їздами, Міністерством народної освіти, Головною (Генеральною) шкільною радою та окремими комісіями, дозволяють стверджувати про наявність певної концепції з цього питання. Крім того, у розроблених за час революції "Проекти "... та "Статуті Єдиної школи на Україні" визначались подальші перспективи формування нової школи, яка повинна була стати українською і відображати етнічні особливості українського народу, його традиції, світогляд, формувати в учнів національну свідомість та культуру.

Встановлено, що українізація загальноосвітніх шкіл у 1917 – 1920 рр. мала системний і комплексний характер. Цей комплекс складався з таких елементів, як поетапне вироблення планів та реалізації ряду урядових організаційних заходів з українізації шкіл, реформування системи підготовки педагогічних кадрів та організація мережі короткострокових курсів для оперативної підготовки учителів до викладання навчальних дисциплін українською мовою, підготовка, а також державне фінансове забезпечення друкування шкільних підручників, дитячої й методичної літератури українською мовою, тощо. Кожен з компонентів цього комплексу являв собою органічну складову частину початкового етапу українізації суспільства. Розпочалась вона саме із школи, тобто з того осередку суспільства, від якого значною мірою залежав успіх подальшого процесу її розвитку.

На кожному з етапів національно-демократичної революції українізація загальноосвітніх шкіл мала свої особливості. Встановлено, що за Центральної Ради на основі рішень учительських з'їздів було розпочато навчання українською мовою в нижчих початкових школах. Темпи українізації визначали своїми рішеннями земські й міські органи самоврядування. На Полтавщині, Київщині, Поділлі та Чернігівщині уже в 1917-1918 навчальному році в значній частині повітів навчали українською мовою у першій і другій групі нижчих початкових шкіл, а в інших класах вивчали українознавчі дисципліни.

В існуючих вищих початкових та середніх школах з 1917-1918 навчального року перехід на викладання українською мовою не планувався, у них лише вводилось вивчення українознавчих дисциплін. У школах, що відкривались у період революції, навчання здійснювалось українською мовою.

Процес українізації загальноосвітніх шкіл, розпочатий Центральною Радою, проходив складно й суперечливо, проте були зроблені перші реальні кроки в його здійсненні.

Час існування Української держави гетьмана П. Скоропадського – характеризувався зростанням темпів українізації шкіл. Міністерством освіти й мистецтва напередодні 1918-1919 навчального року були поставлені вимоги перед місцевими органами самоврядування, щоб у нижчих початкових школах для українського населення навчання проводилось українською мовою. Для цього були підготовлені необхідні умови, тобто видруковані у необхідній кількості українські шкільні підручники, проведені у різних повітах України учительські курси. У вищих початкових школах, що були відкриті у період революції й існували за державний кошт, з 1918-1919 навчального року здійснювався навчальний процес українською мовою. А в тих вищих початкових школах, які були відкриті до революції й у яких українські учні склали більшість, на викладання українською мовою переходили лише перші класи. В усіх інших навчальних групах протягом навчального року велась підготовка до переходу на викладання українською мовою з наступного навчального року. Разом з тим в усіх вищих початкових школах велось викладання українознавчих дисциплін.

Найбільш складно проходила українізація у діючих середніх школах. Часткова їх українізація здійснювалась шляхом введення до навчального процесу українознавчих дисциплін. Крім того, відкривались нові українські гімназії та реальні школи. Комплекс організаційних заходів, проведених Міністерством освіти й мистецтва, дав бажані результати. За Гетьманату в Україні вже працювала ціла мережа українських шкіл, куди входило до 43 тисяч комплектів нижчих початкових шкіл, близько 1100 вищих початкових і 132 середні школи.

Урядами Директорії було проведено ряд організаційних заходів, що прискорювали темпи українізації. Було прийнято закон про державну українську мову, а Міністерством народної освіти видані наказ та інструкція про впровадження викладання українською мовою в усіх типах шкіл. З метою проведення суцільної українізації шкіл були підготовлені тимчасові навчальні плани і програми. Держава виділила 30 млн. крб. на видання навчальної, дитячої та методичної літератури.

Проте процес реального реформування школи за Директорії УНР у загальнодержавному масштабі тривав недовго. Він був перерваний агресією радянської Росії, підтриманою місцевими прорадянськими силами та державами Антанти. Складні випробування для української школи відбулися в період денікінщини, коли її утримання передавалось громадським організаціям і товариствам. У цей час українська школа вижила лише завдяки підтримці з боку населення, різних громадських й кооперативних організацій. Тому з ідеєю

необхідності існування української школи мали рахуватись також і представники радянської держави.

Доказом того, що процес українізації загальноосвітніх шкіл здійснювався продумано і без використання насильницьких методів, було ставлення революційних українських урядів до національних меншин, що проживали в Україні. Найбільш масовим з них було надане право навчати дітей рідною мовою. Саме така ліберальна політика дала змогу національним меншинам у період революції утворити цілу мережу своїх шкіл. Процес українізації торкнувся цих шкіл лише введенням українознавчих дисциплін.

Всебічний аналіз процесу українізації досліджуваного періоду показав, що на різних етапах революції досягнення у цій сфері були неодинаковими та й не завжди досягались бажані результати. Часті зміни влади, що проходили у цей час на території України, не сприяли втіленню в життя задуманого. У сфері освітнього життя також проявлялись наслідки політичної боротьби, що велась в Україні, де з боку антиукраїнських сил ставилась мета не лише ліквідувати всі паростки національного відродження, а й позбавити Україну державності. Незважаючи на гостре протистояння, яке точилось і з питань українізації загальноосвітньої школи, український народ завдяки плідній роботі Генерального секретаріату освітніх справ, Міністерства народної освіти вів невпинну боротьбу за створення української школи і досягнув у цій справі значних успіхів.

Доведено, що глибокі перетворення проходили і в системі підготовки педагогічних кадрів. Школа мала потребу в учителях, які б володіли українською мовою, розумілися в українознавчих проблемах і нових підходах до організації навчального процесу. За час революції була збережена мережа існуючих до революції вузів, а в них були відкриті українознавчі кафедри. Розширення чисельності вузів відбулось шляхом відкриття українських державних університетів, Педагогічної академії, нових приватних вузів. Навчальний процес у них був побудований з врахуванням нових вимог. Створені кафедри українознавства стали осередками навчальної і науково-дослідницької роботи.

З'ясовано, що завдання термінової перепідготовки учителів у відповідності до нових вимог успішно виконували літні курси українознавства. В період революції вони були організовані по всій території України влітку 1917 і 1918 рр. Це дало змогу учителям поповнити свої знання з різних галузей українознавства, удосконалити українську розмовну мову, розширити практичні навички з українського правопису, а також ознайомитись з новими методиками організації навчально-виховної роботи. Тому проведене за період революції реформування системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів дало змогу значною мірою задовольнити потреби школи.

Важливою складовою для успішного вирішення освітніх проблем стала активна діяльність громадських педагогічних організацій, а особливо шкільних рад та учительських професійних спілок. Саме ці організації стали провідниками національної ідеї в освіті, сприяли розробці нових програм і підручників, виступали як захисники економічних і правових інтересів учителів

. Друкований орган професійної спілки, журнал “Вільна українська школа”, став рупором ідей української національної школи.

Встановлено, що вагомі результати та здобутки були досягнуті по формуванню нового змісту освіти. Проблема підготовки і друку українських підручників стала однією з найбільш важливих. За Центральної Ради головна увага була звернута на видання підручників для нижчої початкової школи, з якої розпочалась українізація. Через неможливість підготовки нових якісних рукописів підручників за короткий період часу було вирішено передруковувати їх з видань попередніх років, а також використовувати переклади російських. Незначну кількість рукописів, підготовлених авторами за кілька місяців, видавнича комісія Міністерства народної освіти визнала недосконалими й направила на доопрацювання. Одним з головних завдань, що виконувала видавнича комісія, було й формування нового змісту освіти, що базувався на національних принципах. Заходи, вжиті Центральною Радою, Генеральним секретаріатом освітніх справ, Міністерством народної освіти, дали змогу уже в 1917-1918 навчальному році розпочати перехід на навчання українською мовою у нижчих початкових школах і в основному забезпечити її навчальною літературою.

Значно більших успіхів у цій справі було досягнуто за Гетьманату. Видавничим відділом Міністерства освіти й мистецтва було розглянуто 95 підручників, половина з яких була допущена до друку й послідуєчого використання в школі. Державою було виділено 2 млн. крб., що дало змогу створити видавничий фонд, який забезпечив видання необхідних підручників для загальноосвітньої школи. Але в російськомовних гімназіях та реальних школах відчувався значний дефіцит підручників. Не вистачало також навчальної літератури з українознавчих дисциплін.

За Директорії УНР з державної Скарбниці на видання 10 мільйонів екземплярів українських шкільних підручників та 10 мільйонів дитячої і методичної літератури було виділено 30 млн. крб. За ці кошти різними видавничими товариствами, як вітчизняними так і зарубіжними, було видано значну кількість навчальної шкільної літератури. Завдяки цілеспрямованій діяльності та фінансовій підтримці з боку держави, за роки революції було проведено значну роботу з підготовки і друкування українських підручників. Це дало змогу реалізувати плани українізації загальноосвітньої школи.

Кожний із періодів відрізнявся конкретно-історичними умовами, соціальною і культурною політикою урядів. Проте спільним для них було прагнення до створення нової української школи та надання можливості дітям України навчатись рідною мовою.

Дослідження показало, що у ході українізації загальноосвітніх шкіл існували також і чинники, які перешкоджали цьому процесу. Це перш за все – зросійщеність міського населення та сильний опір значної частини учителів середніх шкіл, неузгодженість у прийнятті рішень освітянським керівництвом з реальними можливостями галузі, низький рівень контролю за виконанням прийнятих рішень, відсутність у достатній кількості особливо на перших порах необхідних підручників та інших засобів навчання, часті зміни міністрів

освітньої галузі, неузгодженість дій державного керівництва з органами місцевої влади, небажання окремих керівників місцевого самоврядування виконувати рішення Міністерства освіти з питань українізації та їх надія на повернення старих порядків. Разом з тим варто наголосити, що початковий етап українізації проходив в складних умовах протистояння іноземним арміям, економічної та господарської розрухи. Ці фактори також не сприяли досягненню поставленої мети.

Але навіть за таких складних умов було досягнуто значних результатів в українізації загальноосвітніх шкіл. За досліджуваний період нижча початкова школа перейшла на викладання українською мовою. Для цього були створені необхідні умови як у підготовці учителів до викладання навчальних дисциплін українською мовою, так і в забезпеченні шкіл українськими підручниками. У вищих початкових та середніх школах ці процеси йшли двома шляхами. Перший – це відкриття нових державних українських шкіл, яких за період революції було відкрито: 138 – середніх та 761 – вища початкова. Другий – введення у них українознавчих дисциплін. Вони вивчались в усіх школах як обов'язкові навчальні дисципліни, а учителі, що їх викладали, були зараховані на штатні посади. З 1918-1919 навчального року всі вищі початкові та середні школи, що були на державному утриманні, переходили на навчання українською мовою. Директорія УНР намагалась впровадити викладання державною мовою в усіх типах шкіл. Процес українізації шкіл національних меншин торкався лише викладання у них предметів українознавства, хоч навчання проходило рідною мовою. Ці нововведення повинні були сприяти закладенню підвалин духовної єдності багатонаціонального народу України.

Оцінюючи реальні кроки у напрямку українізації загальноосвітніх шкіл періоду революції, ми усвідомлюємо, що за такий короткий період і за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов не варто було чекати більших успіхів. По суті основні заплановані заходи виконувались. Разом з тим необхідно підкреслити, що існуючі невдачі на шляху реалізації планів багато в чому співпадають з причинами втрати державності і незалежності України за часів революції. Поряд з несприятливими зовнішніми факторами негативні наслідки мали помилки провідних лідерів революції, відсутність національної злагоди та єдності, ворожнеча та суперечки між різними політичними партіями тощо.

Не ідеалізуючи досягнень та враховуючи прорахунки у цій справі, варто наголосити, що здійснені реальні кроки з українізації загальноосвітніх шкіл є одним з найбільших досягнень національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. Набутий у тих умовах практичний досвід має неоціненне значення. Більшість реформаторських ідей, започаткованих у революційний час, були взяті на озброєння радянською владою. Це стосувалось проголошеної у 20 – 30ті роки політики українізації, яка стала наслідком тих процесів, що були започатковані у період революції 1917 – 1920 рр., і мала значну підтримку серед населення України.

Проведене дослідження дало можливість автору сформулювати такі рекомендації щодо використання матеріалів дисертації та подальшого вивчення

теми:

- Розробити державну програму “Українська школа”, яка б мала необхідне фінансове забезпечення і сприяла створенню мережі українських шкіл по всій території України, а особливо в традиційно зрусифікованих регіонах Криму і Донбасу.

- У Законі України про держбюджет прагнути до збільшення витрат на освіту та покращення матеріально-технічної бази шкіл. Створити належні умови для розвитку українського книгодрукування. Це дало б змогу забезпечити школи у необхідній кількості новими підручниками та іншими засобами навчання.

- Спираючись на організаційний досвід періоду національно-визвольної революції 1917-1920 рр., відновити при Міністерстві освіти й науки та місцевих органах влади діяльність шкільних рад як колегіальних, дорадчих органів, які б сприяли розробці і прийняттю рішень з різних проблем освітньої галузі за участю широкого представництва педагогічних працівників і освітніх громадських організацій.

- Подальшого наукового вивчення заслуговує процес українізації періоду 1917-1920 рр., що здійснювався українськими урядами в органах державно-адміністративного апарату, культурній і духовній сфері українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Полтава Л. До історії російщення України від 1720 р. // Російщення України. Науково-популярний збірник. – К., Видання Українського конгресового комітету Америки, 1992. – 408 с.
2. Конституція України. – К.: Право, 1996. – 64 с.
3. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття) // Освіта. – 1993. - № 44-46.
4. Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про освіту”. – К.: Генеза, 1996. – 36 с.
5. Про запровадження Закону України “Про загальну середню школу” / Небабін В. Законодавчі нормативні акти про освіту в Україні. Інститут змісту і методів навчання. – К., 2000. В 6-ти томах. – Т. 6. – 461 с.
6. Закон України “Про загальну середню освіту” // Голос України. – 1999. – 23 червня.
7. Концепція національного виховання, схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти // Освіта. – 1994. – 30 червня.
8. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // Вільна українська школа (далі ВУШ). – 1918. - № 5-6. – С. 47-53.
9. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні // Там само. – 1918 – 1919. - № 8-9. – С. 85-89.
10. Музиченко О. Реформа школи чи шкільна реформація? // Там само. - № 6-7. – С. 3-10.
11. Сушицький Ф. Принципи українознавства // Там само. – 1917. - № 2. – С. 83-88.
12. Сушицький Ф. Методи українознавства // Там само. – 1917. - № 3-4. – С. 135-140.
13. П. Х. Єдина школа // Там само. – 1917. - № 2. – С. 65-68.
14. Чепіга Я. Соціалізація народної освіти // Там само. – 1918-1919. - № 2. – С. 74-83.
15. Чепіга Я. Школа й освіта на Україні // Там само. – 1918-1919. - № 8-9. – С. 132-136.
16. Винниченко В. Відродження нації. У 3-х частинах. Репринтне відтворення видання 1920 р. – К., 1990. – Ч. 1. – 348 с. Ч.2. – 329 с. Ч. 3. – 542 с.
17. Грушевський М. Про українську мову і українську справу: Статті і замітки. – К.: Книгар, 1917. – 64 с. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. К.: Веселка, 1991. – 46 с.
18. Петлюра С. В. Статті / Упорядник та автор передмови Климчук О. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.

- 19.Петлюра С. Статті, листи, документи / Упорядник Сергійчук В. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – Т. 3 . – 616 с.
- 20.Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. – К.: Друкар, 1920. – 128 с.
- 21.Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 194 с.
- 22.Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – К.: Держвидав України, 1927. – 125 с.
- 23.Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. – К., 1930. – 112 с.
- 24.На фронті культури. – К., 1935. – 261 с.
- 25.Грищенко М. М. Розвиток радянської школи на Україні. – К.: Радянська школа, 1958. – 70 с.
- 26.Черкашин Л. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). – К.: Радянська школа, 1958. – 164 с.
- 27.Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957). – К.: Радянська школа, 1957. – 446 с.
- 28.Грищенко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
- 29.Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 263 с.
- 30.Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. – К., 1977. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – 529 с.
- 31.История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920). – 655 с.
- 32.Горбач Н. Українізація: зліт і трагедія (з досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні в 20-х роках) // Жовтень. – 1989. -№ 2. – С. 78-85.
- 33.Лозицький В. Політика українізації в 1920-1930 рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. - № 3. – С. 46-55.
- 34.Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.– 1992.– Вип. 2. – С. 28-34.
35. Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь "українізації" // Віче. – 1997. - № 5. – С. 145-151.
- 36.Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. - № 8. – С. 55-64.

37. Чехович В. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // *Минуле України: відновлені сторінки*. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 96-122.
38. Блинда Л. Украинизация и ее роль в общественно-политической жизни украинского народа в 20-е годы.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1992. – 188 с.
39. Васильчук Г. Українізація вищих органів державної влади та управління УРСР (20-ті роки): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1994. – 213 с.
40. Верменич Я. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1993. – 189 с.
41. Бондар О. Українізація та національні формування УВО у 1922-1935 роках: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 1996. – 160 с.
42. Бондарчук П. Профспілки УРСР як об'єкт і суб'єкт політики українізації (1920-ті роки): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 2000. – 178 с.
43. Гусева С., Цибенко М. З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України (1920-1930 рр.) // *Український історичний журнал* (далі УІЖ). – 1991. - № 2. – С. 45-53.
44. Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Здійснення українізації на Сумщині в 1920-х роках. – Суми.: Облтипографія, 1993. – 27 с.
45. Майборода В., Майборода С. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // *Рідна школа*. – 1992. - № 11-12. – С. 6-16.
46. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
47. Філоненко С. М. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917-1920 рр. (По сторінках журналу "Вільна українська школа") // *Відродження*. – 1993. - № 2. – С. 9-14.
48. Філоненко С. М. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 рр. // *Педагогіка і психологія*. – 1995. - № 2. – С. 156-163.
49. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // УІЖ. – 1993. - № 2. – С. 17-27.
50. Розовик Д., Мазур В. Перші кроки національної школи. Про освітянський аспект у діяльності Української Центральної Ради // *Наука і суспільство*. – 1993. - № 2. – С. 18-22.
51. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997.

- 197 с.
52. Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998. – 196 с.
53. Передерій І. Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998. – 176 с.
54. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 1998. – 200 с.
55. Законопроекти гетьманського Міністерства освіти про видачу пенсій, одноразової допомоги вчителям і службовцям нижчих і середніх шкіл. Списки шкіл по повітах і губерніях України // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2201. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 116 – 118.
56. Списки вищих початкових шкіл та інших учбових закладів по Україні і окремих її губерніях // Там само. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 88 – 90 зв.
57. Статистичні та інші відомості про стан народної освіти по губерніях (31 грудня 1917 р. – 12 травня 1918 р.) // Там само. – Спр. 840. – Арк. 12-13.
58. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 1996. – 227 с.
59. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2000. – 213 с.
60. Богуславська В. Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 2001. – 210 с.
61. Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917-1920 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
62. Марчук М. В. Освіта України в роки національного відродження (1917 - поч. 1930-х рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Івано-Франківськ. – 2003. – 20 с.

63. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, - 1998. – 196 с.
64. Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Відень. – Вид-во Чарторійських. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 1. – 152 с. – Т. 2. – 204 с. – Т. 3. – 160 с. – Т. 4. – 192 с.
65. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. – Київ-Львів, 1923. – Т. 2. – Кн. 4. – 364 с.
66. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х частинах. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
67. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Прага, 1942. – 223 с.
68. Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Прометей, 1946. – 180 с.
69. Андрієвський В. З минулого. Від Гетьмана до Директорії. Берлін, 1923. – 310 с.
70. Сірополко С. Завдання нової школи. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 20 с.
71. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів: Діло, 1937. – 176 с.
72. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 239 с.
73. Сірополко С. Школознавство: конспект лекцій, читаних в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі в 1925/26 шк. р. – Прага: Сіяч, 1926. – 64 с.
74. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930 рр.). – Мюнхен, 1956. – 96 с.
75. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957. – 48 с.
76. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К.: Мандрівець, 1996. – 360 с.
77. Законодательные акты 1918 года. Законы Украинской Державы. Законы, постановления, инструкции, циркуляры. – Одесса, 1918. – Выпуск 5. – Апрель-июнь; Народа в справі організації освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р. Постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти в Києві 12-15 грудня 1917 р. – К., 1918.
78. Статут українського Товариства шкільної освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1-4 зв.
79. Проект Єдиної школи на Україні. Основна школа. – Кам'янець-Подільський: Дністер, 1919. – Кн. 1. – 172 с.; Проект програми Єдиної школи на Україні та пояснювальна записка // ЦДАВО України. – Ф.

2201. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 1-84.
80. Статут Єдиної школи в УНР // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 1-17.
81. Статут Всеукраїнської учительської спілки // Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1-2.
82. Статут батьківських організацій // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 7-7 зв.
83. Статут батьківського комітету Єдиної національної державної школи. Загальна освітня школа // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 34-37.
84. Рецензії на шкільні підручники, які розглянуті в спеціальних комісіях при Міністерстві освіти по 1 липня 1918 р. з додатком проспектів шкільних підручників різних видавництв. Вип. 1. – К.: Вид-во Міністерства народної освіти, 1918. – 96 с.
85. Швець С. Українські шкільні підручники. – Катеринослав: Вид-во Управління учительського товариства, 1917. – 12 с.
86. Гладкий М. Украинский язык. – Житомир, 1917. – 24 с.
87. Гладкий М. Практический курс украинского языка. – Житомир, 1918. – 152 с.
88. Грох-Гроховський Ю. Коротенька початкова граматика української мови. Частина етимологічна. Козятин, 1917. – 67 с.
89. Грінченко Б. Українська граматика. – К., 1917. – 93 с.
90. Грінченко Б., Грінченко М. Рідне слово. Українська читанка. Перша після граматики книга для читання. Годиться для підготовчого класу середньої школи. Вид-во 2-е з додатком. – К.: Криниця, 1917. – 197 с.
91. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Для 1 і 2 класів гімназій і початкових шкіл. 2-е вид. – К., 1917. – 104 с.
92. Огієнко І., приват доцент. Граматика української мови. Приклади і матеріали для класної роботи. Для початкових і нижчих класів гімназій. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1919. – 48 с.
93. Огієнко І. Рідне читання. Українська граматика. Ч. 1. Основа українського правопису. Підручник для першого року навчання в народних школах та для підготовчого й першого класу шкіл середніх. – К., 1918. – 48 с.
94. Огієнко І. Українська граматика. Ч. 2. Основи українського правопису. Підручник для другого та третього року навчання в народних школах та підготовчого й першого класу шкіл середніх. – К., 1918. – 128 с.
95. Охріменко З. Арифметика. Збірник арифметичних задач для шкіл початкових (сільських і міських) і нижчих початкових шкіл середніх. – Одеса, 1917. – Ч. 1. – 60 с.

96. Русова С. Початкова географія. Вид. 3-е, виправлене для молодших класів середніх шкіл. Умань: Електродрук "Печать". Вид-во "Друкарь", 1918. – 118 с.
97. Русова С. Початковий підручник французької мови задля самонавчання і перших класів гімназій з французько-українським словарем. – Вінниця, 1918. – 72 с.
98. Стешенко О. Колоски життя (Рідні колоски). Читанка перша. Для молодшого класу гімназій. Хрестоматія для 1-2 класів гімназій. – Вип. 1-2. – К., 1918. – 158 с.
99. Чепіга Я. Задачник для початкових шкіл. Рік перший і другий. Придатний для середніх шкіл. – К.: Вид-во т-ва Українська школа. – 64 с.
100. Шерстюк Г. Граматика української мови. – К.: Вид-во т-ва "Вернигора", 1917. – Ч. 1. – 76 с.
101. Огієнко І. Вчимося рідної мови. Нариси про мову українську. – К., 1917. – 32 с.; 1918. – 48 с.
102. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1917. – 32 с.
103. Огієнко І. Українська мова: Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови: Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчити українську мову. – К.: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. – 86 с.
104. Чепіга Я. Методичні замітки до навчання грамоти по звуковому методу. – К.: Українська школа, 1917. – 39 с.
105. Чепіга Я. Самовиховання вчителя. – К.: Українська школа, 1917. – 31 с.
106. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921: В 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1994. – Кн. 1.: Октябрь 1917 - январь 1920. – 272 с.; - Кн. 2.: Январь 1920 – март 1921. – 328 с.
107. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. - № 8. – С. 102-154; - № 9. – С. 108-149; - № 10. – С. 122-138; - № 11. – С. 113-155.
108. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): В 4-х част. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.
109. Донцов Д. Рік 1918. Київ. – Торонто, 1954. – 128 с.
110. Русова С. Мої спомини. – К.: Україна-Віта, 1996. – 208 с.
111. Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / За ред. Пеленського Я. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
112. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 4-х частинах. Ч. 3. – Варшава, 1934. – 392 с.
113. Мандрика М. Дещо за року 1917 та 1918. (З моїх неопублікованих споминів) // Український історик. – 1977. - № 1-2. – С. 85-95; - № 3-4. – С. 75-88.
114. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. – Львів, 1935. – 120 с.

115. Назарук О. Рік на вільній Україні. Спомини з української революції. – Відень, 1920. – 344 с.
116. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К., 1996. – 360 с.
117. Перша українська імені Т. Шевченка гімназія в Києві // ВУШ. – 1917. – № 2. – С. 113.
118. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К., 1996. – 360 с.
119. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 176 с.
120. II українська державна гімназія // Там само. – 1917. – № 2. – С. 113.
121. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К., 1996. – 360 с.
122. Українські гімназії // Там само. – 1917. – № 2. – С. 115.
123. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К., 1993. – Т. 1. – 588 с.
124. Українська революція і державність. К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
125. Постанови в справі організації освіти // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Май. - №5.
  126. Резолюції другого Всеукраїнського учительського з'їзду // Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 14 серпня.
  127. Хоткевич Г. Кілька думок // Рідне слово, видання Харківського організаційного комітету. – 1917. – 8 квітня. – 15 квітня.
  128. Перший з'їзд українських учителів на Слобожанщині // Рідне слово (Харків). – 1917. – 29 квітня.
  129. Съезд педагогов средней школы // Известия Харьковского губернского организационного комитета. – 1917. – 17 мая.
  130. Клепацький П. Південний обласний учительський з'їзд в Одесі // Українське слово, часопис політичний та економічний. (Одеса). – 1917. – Червень.
  131. Постанови Подільського губернського з'їзду учителів // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 66-67.
  132. Учителка. Учительський з'їзд в Чернігові. // Черниговская земская газета. – 1917. – 2 июня.
  133. Г.Борзна. // Черниговская земская газета. – 1917. – 11 июля.
  134. Учитель Т. Съезд народных учителей Глуховского уезда // Черниговская земская газета. – 1917. – 5 августа.
  135. Лист комісара по українізації шкіл на Чернігівщині до Генерального секретаря народної освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 9-10.

136. М. Чернігів // Черниговская земская газета. – 1917. – 18 августа
137. Протокол засідання шкільної ради від 3 квітня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 108-112.
138. Збори шкільної ради від 22 липня 1917 р. // Там само. – Арк. 2.
139. Справоздання про комісарів справ освітніх. // Там само. – Спр. 15. – Арк. 46-51.
140. Там само.
141. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во “Знання” України, 1993. – 192 с.
142. Призначення комісарів народної освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 30.
143. Справоздання про комісарів справ освітніх // Там само. – Арк. 46-51.
144. Там само. – Арк. 47.
145. Там само. – Арк. 48.
146. Там само.
147. Там само.
148. Там само. – Арк. 49.
149. Там само. – Арк. 51.
150. Інструкція комісарам по народній освіті ухвалена Генеральною шкільною радою 15 квітня 1918 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 125-128.
151. Протокол засідання шкільної ради від 22 квітня 1918 р. // Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 144-145.
152. Протокол засідання шкільної ради від 24 вересня 1917 р. // Там само. – Арк. 22-23.
153. Лист Генерального секретаря народної освіти до попечителя Київської шкільної округи // Там само. – Спр. 18. – Арк. 1.
154. Лист попечителя Київської шкільної округи Генеральному секретарю народної освіти // Там само. – Арк. 2.
155. Лист І. Стешенка попечителю Київської шкільної округи // Там само. – Арк. 5.
156. Лист Голови Генерального секретаріату В. Виниченка та Генерального секретаря освітніх справ І. Стешенка попечителям Київської, Харківської та Одеської шкільних округ // Там само. – Арк. 7-8.
157. Протоколи засідань шкільної ради від 19, 21, 26, 29 листопада, 3, 5 грудня 1917 р. // Там само. – Спр. 1. – Арк. 40-47.

158. Звіт діяльності департаменту вищої і середньої школи до березня 1918 р. // Там само. – Спр. 15. – Арк. 73-74 зв.
159. Там само. – С. 74.
160. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // УІЖ. – 1993. - № 2. – С. 17-27.
161. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Одеса, 1998. – 200 с. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Чернівці, 2000. – 213 с. Зубалій О.Ф., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно- демократичного відродження (1917-1920 рр.) // УІЖ. – 1998. - № 3. – С. 12-23.
162. Передерій І. Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 1998. – 176 с.
163. Українська революція і державність. – К., 1998. – 248 с.
164. Зубалій О. Ф., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. - № 3. – С. 12-23.
165. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 176 с.
166. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.) / Отв. ред. Э. Д. Днепров. М., 1991. – 448 с.
167. Письмо попечителя Киевской учебной округи в Центральную Украинскую Раду // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1.
168. Лист голови Миргородської повітової земської управи в Генеральний секретаріат народної освіти // Там само. - Спр. 51. - Арк. 23-23 зв.
169. Повідомлення міських і земських управ та окремих учителів про стан українізації в початкових школах // Там само. – Спр. 52. – Арк. 102-107. – Спр. 53. – Арк. 34-41.
170. Повідомлення учителів Золотонішського повіту про стан українізації і про наявність підручників // Там само. – Спр. 51. – Арк. 13-121.
171. Там само. – С. 13-16.
172. Звіт комісара справ освітніх на Полтавщині від 30 листопада 1917 р. // Там само. – Спр. 53. – Арк. 48-48 зв.

173. Звіт Подільського губернського комісара освітніх справ від 30 листопада 1917 р. // Там само. – Арк. 54-54 зв.
174. Повідомлення Катеринославської повітової земської управи від 21 грудня 1917 р. // Там само. – Арк. 87-89.
175. Повідомлення Александрівської повітової земської управи від 12 жовтня 1917 р. // Там само. – Спр. 52. – Арк. 41.
176. Сообщение Александровской уездной земской управы от 25 октября 1917 г. // Там само. – Арк. 62.
177. Сообщения Бахмутской, Новомосковской и Екатеринославской городских управ // Там само. – Спр 52. – Арк. 113. – Спр. 53. – Арк. 64-68
178. Звіт губернського комісара в справах освіти по Херсонщині та в Одесі від 11 січня 1918 р. // Там само. – Спр. 53. – Арк. 113-114.
179. Ющишин І. Про нижчу школу на Україні // ВУШ. – 1917. № 3-4. – С. 182-186.
180. Ющишин І. Про нижчу школу на Україні // Там само. – 1917. - № 2. – С. 94-98.
181. Таблиця складена на основі огляду українізації початкових шкіл в УНР до 10 грудня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 8-11.
182. Сушицький Ф. Огляд життя середніх шкіл // ВУШ. – 1917. - № 2. – С. 98-108.
183. Дорошкевич О. Огляд життя середніх шкіл // Там само. – 1917. - № 3-4. – С. 186 - 191.
184. Прибавка "за обрусение" // Нова Рада. – 1917. – 16 лютого.
185. Вступительная заметка к проекту временной программы курса истории Украины в средних учебных заведениях // ЦДАВО Україна. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11-17.
186. Краткая программа курса географии Украины // Там само. – Арк. 18-23.
187. Заседание комиссии по украиноведению 24 августа 1917 г. // Там само. – Арк. 7-7зв.
188. Протокол засідання шкільної ради від 8 грудня 1917 р. // Там само. – Спр. 1. – Арк. 48-49.
189. Обіжник Генерального секретаріату освітніх справ від 12 жовтня 1917 р., № 1316 // Там само. – Спр. 28. – Арк. 3.
190. Сушицький Ф. Огляд життя середньої школи // ВУШ. – 1917. - № 2. – С. 98-108.
191. Там само.

192. Звернення Генерального секретаря освітніх справ І. Стешенка “До української людності” // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 5.
193. Звернення Генерального секретаріату освітніх справ “До українців поза межами України сущих” // Там само. – Арк. 6.
194. Циркуляр Генерального секретаріату освітніх справ за № 1830 // Там само. – Арк. 10.
195. Циркуляр Генерального секретаріату освітніх справ за № 1833 // Там само. – Арк. 11.
196. Завдання та діяльність відділу середньої школи Міністерства освіти на найближчий час // Відродження, щоденна безпартійна демократична газета. – 1918. – 18 квітня.
197. Міністр освіти Прокопович. Від Міністерства освіти //Черниговская земская газета. – 1918. – 26 квітня.
198. Протокол засідання шкільної ради від 24 квітня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 146-147.
199. Майборода В. К., Майборода С. В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. – 1992. - № 11-12. – С. 6-16.
200. Інтерв'ю. Его светлость Пан Гетьман об основах политики в стране // Вечер (Киев). – 1918. – 7 октября.
201. П. Міністр освіти на нараді Ради Міністра // Відродження. – 1918. – 14 травня.
202. Перший Всеукраїнський з'їзд батьківських організацій // Там само. – 1918. – 6 червня.
203. Резолюции II делегатского съезда Киевского областного профессионального учительского союза с участием представителей родительских организаций 5-8 июня 1918 г. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 27-29.
204. Там само. – С. 28-29.
205. Там само. - С. 31.
206. Всеукраїнський з'їзд батьківських організацій // Відродження. – 1918. – 7 червня.
207. І. Р. За нас чи проти нас? // Вільний голос, щоденна соціалістична газета. (Полтава). – 1918. – 13 червня.
208. Всеукраїнський з'їзд батьківських організацій // Відродження. – 1918. – 7 червня.
209. Листування з комісаром по народній освіті на Полтавщині в освітніх справах. Список на посади районних комісарів на Полтавщині // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 75-76.

210. Лист комісара в справах освіти В. Андрієвського до Генерального інструктора Міністерства народної освіти // Там само. – Арк. 7-8.
211. Листування з губернським комісаром освіти на Поділлі. Лист Є. Щириці до Генерального комісара по народній освіті від 19 червня 1918 р. // Там само. – Спр. 28. – Арк. 18-19.
212. Лист Лубенської повітової шкільної управи від 3 серпня 1918 р. до міністра освіти // Там само. – Спр. 27. – Арк. 224.
213. Листування про призначення місцевих комісарів освіти. Лист комісара в справах освіти на Чернігівщині від 12 квітня 1918 р. // Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 9-9 зв.
214. Листування Генерального комісара з Херсонським губернським комісаром освіти. Лист Херсонського губернського комісара освіти від 8 липня 1918 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 33.
215. Лист Херсонського губернського комісара освіти до Генерального комісара Міністерства народної освіти від 14 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 46-47 зв.
216. Листування Генерального комісара з Харківським губернським комісаром по народній освіті. Телеграма Генерального комісара освіти І. Стешенка // Там само. – Спр. 30. – Арк. 1.
217. Петро Білоскурський. З'їзд комісарів по освітніх справах України // Відродження. – 1918. – 14 липня.
218. Протоколи з'їзду комісарів народної освіти на Україні. Меморандум п. Міністру освіти з'їзду комісарів освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 4-7.
219. Протокол засідання з'їзду комісарів народної освіти 11 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 1.
220. Протокол засідання з'їзду комісарів народної освіти 12 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 2.
221. Меморандум п. Міністру освіти з'їзду комісарів освіти // Там само. – Арк. 4-7.
222. Резолюції, ухвалені з'їздом губернських та повіторих комісарів по освітніх справах 11-14 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 5-5 зв.
223. З'їзд комісарів по освітніх справах України // Відродження. – 1918. – 16 липня.
224. Тимчасовий закон про шкільне управління на Україні і додані до нього штати // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 70-71.

225. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства Н. П. Василенка. По департаменту нижчої школи // Там само. – Спр. 63. – Арк. 2-8.

226. Там само.

227. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти. По департаменту середньої школи // Там само. – Арк. 4 – 5 зв.

228. Українська революція і державність (1917-1920рр.). К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.

229. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти. По департаменту середньої школи // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 4-5 зв.

230. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти. По департаменту загальних справ // Там само. – Арк. 3-4.

231. Стипендії імені українських діячів // Відродження. – 1918. – 10 серпня.

232. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти. По департаменту нижчої школи // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 5-5 зв.

233. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. – К., 1920. – 128 с.

234. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Чернівці, 1996. – 227 с.; Богуславська В. Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Донецьк, 2001. – 210 с.

235. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 1997. – 197 с.

236. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Одеса, 1998. – 200 с.; Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Чернівці. – 2000. – 213 с.

237. Доклад п. Міністру народної освіти по відділу нижчої початкової школи з часу заснування по нинішній день (листопад 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 772. – Арк. 205-206 зв.

238. До губернських і повітових комісарів по народній освіті. Обіжник департаменту нижчої освіти // Там само. – Арк. 102-102 зв.
239. Там само.
240. Таблиця складена на основі відомостей про кількість шкільних комплектів початкових шкіл, які утримуються повітовими і міськими самоврядуваннями України при грошовій допомозі з державних коштів // Там само. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 106-115 зв.
241. Циркулярне розпорядження про те, аби в учительських семінаріях викладовою мовою була українська // Там само. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 72 –72 зв.
242. Доклад п. Міністру народної освіти та мистецтва про діяльність департаменту нижчої освіти по відділу нижчої початкової школи // Там само. – Оп. 1 – Спр. 772. – Арк. 205-206 зв.
243. Обіжник. До губернських, повітових народних (земських) і міських управ, до губернських і повітових комісарів справ освітніх та завідуючих нижчими початковими школами з неукраїнською викладовою мовою // Там само. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 35.
244. Справоздання про діяльність Подільського губернського комісара освіти за травень 1918 р. // Там само. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 40-41.
245. Лист Полтавського губернського комісара в справах народної освіти до генерального інструктора Міністерства освіти від 15 травня 1918 р. // Там само. – Спр. 27. – Арк. 32-32 зв.
246. Циркулярне розпорядження про те, аби в учительських семінаріях викладовою мовою була українська // Там само.– Оп. 3.– Спр. 39.– Арк. 72-72 зв.
247. Губернское совещание по народному образованию // Черниговская земская газета. – 1918. – 25 октября.
248. Довбня. Рятуйте українську школу // Земське діло. – 1918. – 27 жовтня.
249. Рапорт про стан справ з українізацією в Одеському повіті // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 74-76 зв.
250. Число вищих початкових шкіл на Україні // Там само. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 116-118.
251. Народна освіта на Україні // Там само. Оп. 1. – Спр. 840.– Арк. 10-13.
252. Число вищих початкових шкіл на Україні // Там само. – Спр. 222. – Арк. 88-90 зв.
253. Народна освіта на Україні // Там само. – Спр. 840. – Арк. 10-13.

254. Обіжник. До губернських, повітових народних (земських) і міських управ, до губернських і повітових комісарів справ освітніх та завідуючих вищими початковими школами // Там само. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 36.

255. Коротке справоздання про те, що було зроблено в відділі вищих початкових шкіл з 1 травня до цього часу // Там само. – Оп. 1. – Спр. 772. – Арк. 211-212.

256. Лист Полтавського губернського комісара в справах народної освіти до генерального інструктора Міністерства освіти // Там само. – Спр. 27. – Арк. 32-32 зв.

257. Справоздання про діяльність Подільського губернського комісара освіти // Там само. – Спр. 28. – Арк. 40-41.

258. Листування генерального комісара з Чернігівським губернським комісаром освіти // Там само. – Спр. 33. – Арк. 108-109.

259. Циркулярне розпорядження про те, аби в учительських семінаріях викладовою мовою була українська // Там само. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 72-72 зв.

260. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 176 с.

261. Закон про прийняття на державні кошти, влаштування й утримання 50 середніх шкіл // Державний вісник. – 1918. – 17 вересня.

262. Постанова про асигнування в розпорядження Міністра народної освіти та мистецтва 400000 крб. // Там само. – 7 вересня.

263. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / Під ред М. Д. Ярмаченка. – К., 1991. – 381 с.

264. Списки гімназій та інших середніх навчальних закладів України по губерніях // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 1-152 зв., 229-230.

265. Листування з комісаріатом в справах шкільних округ про відкриття, перейменування й перетворення середніх жіночих шкіл // Там само – Спр. 442. – Арк. 109-109 зв.

266. Про українізацію існуючих гімназій і про відкриття нових гімназій з викладовою українською мовою // Там само. – Спр. 596. – Арк. 1-116. – Спр. 598. – Арк. 1-129.

267. Відомості про те, хто з учителів гімназій й інших середніх шкіл може викладати українською мовою // Там само. – Спр. 598. – Арк. 1-129.

268. Там само.

269. Відродження. – 1918. – 30, 31 серпня, 5 вересня.

270. Списки гетьманських вищих, середніх, початкових, торговельних, ремісничих шкіл на Україні по губерніях // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 14 зв.- 24.

271. Енциклопедія українознавства. – Львів. Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр., 1993. – Т. 1. – 400 с.
272. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2-8.
273. Наказ по Міністерству народної освіти від 30 січня 1919 р., № 3 // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 4.
274. Інструкція для губернських і повітових комісарів освіти по переведенню в життя наказу Міністерства освіти від 30 січня 1919 р. // Там само. – Арк. 5-6.
275. Листування по наказу про перевод з 1919 р. викладання всіх предметів в середніх школах на українську мову. Лист директора Липовецької реальної та комерційної школи до Міністерства освіти // Там само. – Спр. 143. – Арк. 41-42.
276. Там само. – Арк. 42-42 зв.
277. Лист директора Бердичівського чоловічого комерційного училища // Там само. – Арк. 44.
278. Лист Бердянської “Просвіти” до Міністерства народної освіти // Там само. – Арк. 9-9 зв.
279. Педагогічній раді Бердянського реального училища, лист департаменту вищої і середньої школи // Там само. – Арк. 11-12.
280. Лист Міністерства освіти до Харківської шкільної округи // Там само. – Арк. 13-13 зв.
281. Коротке справоздання про те, що зроблено по відділу нижчої початкової школи за 1918 р. // Там само. – Спр. 42. – Арк. 1-2.
282. Українська культура: Лекції за ред Д. Антоновича. / Упорядник С. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
283. Українська революція і державність. – К., 1998. – 248 с.
284. Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918-1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 1998. – 196 с.
285. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К., 1920. – 128 с.
286. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 176 с.
287. Звіт департаменту середньої школи. Мова навчання в початкових школах // ЦДАВО України. – Ф. 2582. Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 23-27.
288. Вищі початкові школи в губерніях // Там само.
289. Звіт департаменту середньої школи. Мова навчання в початкових школах // Там само.

290. Кількість середніх шкіл на Україні на 1 січня 1919 р. // Там само. – Спр. 127. – Арк. 1-3.
291. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – 400 с.
292. Доповідь про роботу відділу середніх шкіл від 16 липня 1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 10-11.
293. Там само.
294. Школа на Україні // Україна, видання особливого відділу штабу наддніпрянської Дієвої армії. – 1919. – 14 серпня.
295. Лист комісара освітніх справ м. Одеси М. Хвоста завідуючому шкільним відділом при Директорії УНР // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 18 – 18 зв.
296. Школа на Укрвіні // Україна, видання особливого відділу штабу Наддніпрянської Дієвої Армії. – 1919. - № 9.
297. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. – 16. – Арк. 67.
298. Протокол анкетно-ревізійної комісії // Там само. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1 – 4.
299. Лист заступника міністра освіти С. Сіропола до п. Голови Ради народних міністрів від 11 вересня 1920 р. // Там само. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 19-19 зв.
300. Статистичні відомості про кількість і стан середніх шкіл на Україні і в окремих місцях // Там само. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 1-3.
301. Кількість учителів – замісників по губерніях України // Там само. – Спр. 40. – Арк. 47 - 50.
302. Листування по наказу про перевод з 1919 р. викладання всіх предмерів в середній школі на українську мову. Лист губерньського комісара освіти М. Черкавського // Там само. – Спр. 143. – Арк. 62-63 зв.
303. Народа діячів середньої української школи // Там само. – Спр. 124. – Арк. 75-87.
304. Промови учасників з'їзду директорів українських гімназій (січень 1919 р.) // Там само. – Арк. 55-68.
305. До з'їзду діячів українських середніх шкіл // Там само. – Арк. 75-76.
306. Резолюції наради діячів української середньої школи, що відбувся 10-14 січня 1919 р. // Там само. – Арк. 90 - 94.
307. Меморандум Всеукраїнської учительської спілки до Директорії Української Народної Республіки // ВУШ. – 1918-1919 шк.рік. - № 5. – С. 266 - 271.
308. Проект Єдиної школи на Вкраїні. Основна школа. – Кам'янець-Подільський.: Дністер, 1919. – Кн. 1. – 172 с.

309. Проект Єдиної школи на Україні. Книга II. Колегія // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 19-49.
310. Проект Єдиної школи на Україні. Основна школа. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Кн. 1. – 172 с.
311. Статут Єдиної школи в УНР // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 1-17.
312. О. М. До історії єдиної школи на Україні. // ВУШ. – 1918-1919 шк. рік. - № 8 - 9. – С. 143-145.
313. Статут Єдиної школи в УНР // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 114. – Арк. 1-17.
314. Дрібні звістки // ВУШ. – 1918-1919 шк. рік. № 8-9. – С. 152-159
315. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. К.: Друкар, 1920. 128 с.
316. Міяковський В. В. П. Науменко // ВУШ. – 1919-1920 шк. рік. - № 1-3. – С. 66-69; Зеров М. А. А. Пінчук // Там само. – С. 70; Зеров М. Юхим Щириця // Там само. – С. 71-72.
317. Дрібні звістки. Пояснення до наведених розпоряджень // ВУШ. – 1919-20. - № 1-3. – С. 89-96.
318. Дрібні звістки. Становище українських вищих початкових і середніх шкіл на провінції // Там само. – С. 95.
319. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти. – Харків, 1920. – 60 с.
320. Блакитный В. С чего начинать "украинизацию" Украины // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 159. – Арк. 45-46.
321. Сборник Узаконовений Украины. – К., 1920. - №24. – С. 508.
322. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. - К., 1996. – Т. I. – 588 с.
323. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 5. – 1601-2000 с.
324. Постанови в справі організації освіти винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5-6 квітня і передані ним 5 мая Українській Центральній Раді // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Май. - № 5.
325. Збори шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 17 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.
326. Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15-17 грудня 1917 р. – К., 1918. – 18 с.

327. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 29 грудня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 54-55

328. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 10 січня 1918 р. // Там само. – Арк. 58-61.

329. Протоколи комісії по виробленню форми анкетної карти для шкіл з метою з'ясування їхнього господарства і складу учнів. Протокол засідання від 15 січня 1918 р. // Там само. – Спр. 5. – Арк. 1-2.

330. Анкетна картка // Там само. – Арк. 7.

331. Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Волині // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр.162. – Арк. 1- 67.

332. Анкетна картка Рівненської жіночої гімназії // Там само. – Арк. 53.

333. Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Полтавщини // Там само. – Спр. 165. – Арк. 1- 214.

334. Таблиця складена на основі анкетних карток Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Волині // Там само. – Спр. 162. – Арк. 1- 67. Київщини // - Спр. 163. – Арк. 1- 187. Катеринославщини // – Спр. 164. – Арк. 1-70. Полтавщини // - Спр. 165. – Арк. 1 - 214. Поділля // - Спр. 166. – Арк. 1- 74. Харківщини // - Спр. 167. – Арк. 1- 66. Херсонщини // - Спр. 168, - Арк. 1- 27. Чернігівщини // - Спр. 169. – Арк. 1- 32.

335. Таблиця складена на основі статистичних відомостей про національний склад учнів вищих початкових шкіл // Там само. – Спр. 150. – Арк. 1-49.

336. Таблиця складена на основі статистичних відомостей про національний склад учнів середніх шкіл // Там само. – Арк. 1-49.

337. Лист учителя Курниківського однокласного початкового училища П. Беседовського до Вінницької повітової земської управи // Там само. – Ф. 2581. – Оп.1. – Спр. 52. – Арк. 32.

338. Заява учителя церковноприходської школи с. Вискупки И. Нагули в Винницький уездный училищный совет // Там само. – Арк. 32 зв.

339. Журнал Ушицкой уездной земской управы от 11 ноября 1917 г. // Там само. – Спр. 60. – Арк. 21-21 зв.

340. Лист Генерального секретаріату України по польських справах до Генерального секретаріату освіти від 14 листопада 1917 р. // Там само. – Арк. 15.

341. Лист товариша генерального секретаря освітніх справ до комісара освітніх справ на Поділлі д. Приходька від 29 листопада 1917 р.

// Там само. – Арк. 23.

342. Повідомлення Бердичівського повітового комісара освіти Л. Гінковського Генеральному секретаріату освітніх справ // Там само. – Арк. 26-26 зв.

343. Анкетні листи для вирішення питання про національний характер учбових закладів на Україні // Там само. – Ф. 2201.– Оп. 1.– Спр. 161.– Арк. 2-4.

344. До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгівельних та інших шкіл України. // Там само. – Спр. 12. – Арк. 126.

345. Польский исполнительный комитет на Украине. Докладная записка в Министерство просвещения Украинской Державы // Там само. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 14.

346. До пана директора департаменту загальних справ. Заява голови комісії по прийому діловодства й паперів департаменту освіти національних міністерств // Там само. – Арк. 4.

347. Заява старшого делопроизводителя архива Наркомоса С. С. Ходорковского заведующому общим отделом Наркомоса // Там само. – Арк. 24.

348. Звіт департаменту середньої школи про організацію шкільної справи // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 26.

349. Таблиця складена на основі відомостей про кількість існуючих комплектів на 1919 р., надісланих до Міністерства освіти // Там само. – Спр. 164. – Арк. 60 - 73.

350. Таблиця складена на основі відомостей про кількість шкільних комплектів початкових шкіл, які утримуються повітовими і міськими самоврядуваннями України при грошовій допомозі з державних коштів // Там само. – Спр. 840. – Арк. 218-227 зв.

351. Спис польських шкіл по Подільській губернії // Там само. – Арк. 112 - 133.

352. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. Історико-генетичний аналіз. – К.: Манускрипт, 1995. – 264 с.

353. Протокол комісії по питаннях представників польського суспільства про справу управління польськими школами на Україні від 20 вересня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 15-16.

354. Скоропадський П. Спомини (кінець 1917 - грудень 1918). – Київ- Філадельфія, 1995. – 493 с.

355. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 27 травня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 10.

356. З'їзд в оборону російської школи // ВУШ. – 1918. - № 8-9. – С. 264-266.

357. З'їзд російських учительських та батьківських організацій // Там само. – 1918. - № 10. – С. 356-357.

358. Засідання генеральної комісії при Міністерстві освіти. З приводу введення українознавства в школах // Відродження. – 1918. – 31 серпня.

359. Виховання та навчання дітей // Відродження. – 1918. – 7 серпня . Обіжник Міністерства народної освіти і мистецтва від 5 серпня 1918 р. за № 1709/16103 // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 36-36 зв.

360. Коротке справоздання про те, що зроблено по відділу нижчої початкової школи за 1918 р. // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1.– Спр. 42. – Арк. 1-2.

361. До Міністерства народної освіти. Лист директора департаменту народної освіти Міністерства єврейських справ від 28 січня 1919 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 26.

362. Доклад Трудовому конгресу культурно-просвітницької комісії // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 16-19.

363. Наказ ч. 20 комісаріату м. Бару і його околиць від 14 вересня 1919 р. // Там само. – Спр. 143. – Арк. 99.

364. До п. Міністра освіти. Лист батьківської і педагогічної рад польської гімназії м. Бар // Там само. – Арк. 98.

365. Лист П. Холодного дирекції польської гімназії м. Бар та повітовому комісару освіти // Там само. – Арк. 97.

366. До Міністра освіти. Доклад директора департаменту вищої та середньої школи А. Синявського // Там само. – Спр. 126. – Арк. 5-7.

367. До губернських і повітових комісарів освіти. Лист керуючого департаментом нижчої освіти // Там само. – Спр. 38. – Арк. 22.

368. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр., К., 1920. – 128 с.

369. Постанова I Всеукраїнського учительського з'їзду // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 5 травня.

370. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр., К., 1920. – 128 с.

371. Проект Народного українського університету // Університетські вісті – 1917. - № 1. – С. 11 - 12.

372. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр., К., 1920. – 128 с.

373. Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Поділля, Чернігівщини та Полтавщини // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 31-32. – Спр. 169. – Арк. 125. – Спр. 164. – Арк. 41-52.
374. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917 – 1920 рр.) – Чернівці. – 1996. – 227 с.
375. Список шкіл, які прислали відповіді на циркуляр 1316 // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 104-105 зв.
376. До губернських і повітових земських та міських дум. Лист міністра освіти М. Василенка від 4 червня 1918 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 11.
377. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 3 квітня 1918 р. // Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 108-112.
378. Протокол комісії по реформі учительських інститутів та семінарій від 30 квітня 1918 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 641. – Арк. 3-4.
379. Постанова шкільного відділу // Державний вісник. – 1918. - № 6. – 26 травня.
380. План навчання на історико-філологічному факультеті Українського народного університету // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 243- 247.
381. Протоколи комісії по реформі учительських інститутів та семінарій від 25 і 30 квітня, 16, 23 і 30 травня, 15, 20 і 27 червня 1918 р. // Там само. – Спр. 641. – Арк. 1-49.
382. Постанова Міністерства народної освіти від 27 липня про затвердження планів навчання в учительських семінаріях та інститутах // Державний вісник – 1918. - № 38. – 22 серпня.
383. Постанова Міністерства народної освіти від 6 серпня до правил прийому в учительські семінарії // Державний вісник. – 1918 р. - № 36. – 20 серпня.
384. Резолюції, ухвалені з'їздом губернських та повітових комісарів по освітнім справам 11-14 липня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5.
385. До комісарів по справах шкільних округ, губернських і повітових народних (земських) і міських управ в розпорядженнях яких є учительські семінарії та губернських комісарів освітніх справ. Циркулярне розпорядження про те аби в учительських семінаріях викладовою мовою була українська // Там само. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 72-72 зв.

386. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр., К., 1920. – 128 с.

387. Клопотання повітових народних управ про відкриття учительських семінарій або реорганізацію семінарій духовних учительських шкіл і постанови міністерства в цій справі // ЦДАВО України. – Ф. 22582. – Оп 1. – Спр. 154. – Арк. 1 – 110.

388. Ухвалена Радою народних міністрів постанова про відкриття учительських семінарій в Козельці на Чернігівщині і в Хоролі на Полтавщині і про прийняття Київської міської учительської семінарії на державні кошти // Там само. – Спр. 11. – Арк. 55. Клопотання народних управ і постанови про відкриття учительських інститутів в Житомирі і Кам'янці, а також інших педагогічних закладів // Там само. – Спр. 153. – Арк. 1 – 7. – Спр. 154. – Арк. 43 – 43 зв.

389. Постанова в справі організації освіти винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5-6 квітня і передані ним 5 мая Українській Центральній Раді // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. - № 5. – Травень.

390. Український та російський університети // Відродження. – 1918 . – 16 червня.

391. Історія Київського університету. К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 629 с.

392. Бурлака. Мрії та дійсність // Відродження. – 1918. – 2 квітня.

393. До українізації університету Св. Володимира // Там само.

394. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. - № 9. – С. 108-149.

395. З українського життя Слобожанщини // Рідне слово. – 1917. – 8 квітня.

396. Державний вісник. – 1918. – 17 вересня.

397. Закон про право писання та оборони дисертацій на вчені ступені в усіх вищих школах України українською мовою // Там само. – 1918. – 5 жовтня.

398. Правила прийому в університет в 1918-19 рр. // Там само. – 1918. – 6 серпня.

399. Там само.

400. Документи про організацію вищої школи // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 15-33.

401. Историко-филологическое отделение Высших женских курсов в Киеве. Обзор преподавания на весеннее полугодие. - 1918. – К., 1918. – 16 с.

402. Тригубенко В. В. Педагогічний музей України вчора і сьогодні // Початкова школа. – 1995. - № 1. – С. 38- 43.

403. Хроніка // Робітничка газета. – 1917. – 21 квітня.
404. Українізація кафедри в Нежинском институте // Черниговская земская газета. – 1917. – 29 августа.
405. Українізація Ніжинського історико-філологічного інституту // Там само. – 1918. – 26 апреля.
406. Закон про оголошення українською державною вищою школою Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородько // Державний вісник. – 1918. – 3 жовтня. Закон про підвищення стипендій казеннокоштным студентам Ніжинського історико-філологічного інституту // Там само. – 2 листопада. Постанова про асигнування в розпорядження Міністра народної освіти та мистецтва 141206 крб. на негайні господарські потреби Ніжинського історико-філологічного інституту // Там само. – 29 листопада.
407. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (X – поч. XX ст.). / Під ред. М. Д. Ярмаченка. – К., 1991. – 381 с.
408. Проект Народного Українського Університету // Університетські вісті. – 1917. - № 1. – С. 11-12.
409. Запрошення Генерального секретаріату народної освіти на відкриття Київського українського університету // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 40-42.
410. Дозвіл студентам українського народного університету користуватись бібліотекою університету Св. Володимира // Відродження. - 1918. – 24 квітня.
411. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні // ВУШ. – 1917. - № 2. – С. 109-112.
412. Українознавство і загальні дисципліни // Університетські вісті. – 1917. - № 1. – С. 2-3.
413. Прожект природничо-математичного відділу Київського українського університету // ЦДАВО України – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 59. Прожект історичного відділу Київського українського університету // – Арк. 60.
414. Статут студентської громади Українського народного університету // Відділ рукописів ЦНБ АН України. – Ф. X. – Спр. 21376. – Арк. 1-2.
415. Статут просвітницької комісії при Головній студентській раді українського народного університету // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 2-2 зв.
416. Бурлака. Мрії та дійсність // Відродження. – 1918. – 2 квітня.
417. З життя української вищої школи // Там само. – 1918. – 1 травня.

418. Бурлака. Українізація вищої школи // Там само. – 1918. – 3 травня.
419. Українізація вищих шкіл // Там само – 1918. – 31 травня.
420. Український та російський університети // Там само. – 1918. – 16 червня.
421. 3 листів п. Міністра освіти до академіка В. Вернадського // Там само. – 1918. – 12 липня.
422. Київський український університет // Там само. – 1918. – 12 липня.
423. В комісії академіка В. І. Вернадського // Там само.– 1918. – 23 липня.
424. Київський український університет // Там само. – 1918. – 26 липня.
425. Небезпека українського університету // Там само. – 1918. – 9 липня.
426. Бурлака. Справоздання про Київський український народний університет // Там само. – 1918. – 27 липня.
427. Пан Гетьман і Київський державний український університет // Там само. – 1918. – 28 липня.
428. Помешкання українського університету // Там само. – 1918. – 31 серпня.
429. Удержавлення Київського українського народного університету. Кам'янець-Подільський український університет // Там само. – 1918. – 7 серпня.
430. 1.000.000 карбованців українському університету в Кам'янці-Подільському // Там само. – 1918. – 25 травня.
431. Київський український університет // Там само. – 1918. – 22 травня.
432. Кам'янецький український університет // Там само. – 1918. – 26 травня.
433. Конкурс // Там само. – 1918. – 16 червня.
434. Кам'янець-Подільський державний український університет // Там само. – 1918. – 17 серпня.
435. Кам'янець-Подільський університет // Там само. – 1918. – 29 вересня.
436. Склад лекторів українського університету // Там само. – 1918. – 6 вересня.
437. Київський державний український університет // Там само. – 1918. – 26 вересня.

438. Виступ гетьмана П. Скоропадського на відкритті Київського державного українського університету // Там само. – 1918. – 8 жовтня.
439. Протокол засідання підкомісії по улаштуванню свята відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 27-28.
440. Киевская мысль. – 1918. – 7 ноября.
441. По організації й постановці справи в народних університетах // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 8-9.
442. Акт // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 49.
443. Закон про заснування богословського факультету К-Подільського державного українського університету // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 72-73. Журнал № 266 фінансової комісії при департаменті державної скарбниці // Там само. – Арк. 74.
444. Закон про відкриття з 1 квітня 1919 р. Правничого факультету при Кам'янець-Подільському державному українському університеті // Вісник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 8 липня.
445. Бурлака. Перші кроки // Відродження. – 1918. – 7 квітня.
446. Про відкриття вищих шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 6-7.
447. Руданський М. В справі заснування педагогічної колегії ім. Ів. Котляревського у Полтаві // Вільний голос. – 1918. – 19 квітня.
448. Положение об учреждении Полтавского юридического факультета // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 11-12.
449. В правлении Товарищества кооперативных обществ Юга России // ЦДАК. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 418. – Арк. 22-22 зв.
450. С.П. Відкриття історико-філологічного факультету у Полтаві // Відродження. – 1918. – 18 жовтня.
451. Наріжний С. Полтавський університет. – Париж, 1936. – С. 4.
452. Новий медичний факультет // Відродження. – 1918. – 26 вересня.
453. Телеграма Міністра освіти І. Огієнка до Депертаменту середньої і вищої школи // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 20.
454. Український народний університет в Чернігові // Відродження. – 1918. – 18 червня.
455. Головні риси і загальні основи проекту Української Педагогічної Академії в м. Києві // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 3-4.

456. Про Київську Педагогічну Академію // Там само. – Спр. 645. – Арк. 2-3.
457. Онопрієнко І. Українські університети у 1917-1919 рр. // Вісник Академії Наук України. – 1992. - № 2. – С. 77- 87.
458. Сушицький Ф. Про вищі українські школи у Києві // ВУШ. – 1917. - № 3-4. – С. 191- 192
459. План преподавания в Киевском Географическом Институте // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп.1 – Спр. 342. – Арк. 7-9. Бурлака. Київський географічний інститут // Відродження. – 1918. – 19 жовтня.
460. Надання прав вищим школам // Відродження. – 1918. – 15 червня; Українське товариство архітекторів // Там само. – 1918. – 21 липня; Електротехнічний інститут // Там само. – 1918. – 2 серпня; Лекції на адміністративному відділі // Там само. – 1918. – 18 вересня; Ветеринарний інститут у Києві // Там само. – 1918. – 29 вересня; Відкриття політехнічного інституту в Херсоні // Там само. – 1918. – 13 вересня.
461. Устав еврейского частного института теологии и общественных наук // ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп. – 1. – Спр. 344. – Арк. 1-6 зв.
462. Постанови в справі організації освіти винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5 – 6 квітня передані ним 5 мая Українській Центральній Раді // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Май. - № 7.
463. Украинские педагогические курсы // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля.
464. З українського життя Слобожанщини // Рідне слово (Харків). – 1917. – 20 травня.
465. По Україні // Там само. – 1917. – 27 травня.
466. До Генерального секретаріату освіти. Лист наставника Ольгопільської учительської семінарії М. Левченка // ЦДАВО України – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 24-24 зв.
467. Совещание училищной комиссии городской думы // Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 8 июня.
468. Экстренное заседание городской думы // Там само. – 1917. – 17 июня.
469. Курсы украиноведения // Черниговский край, ежедневная вечерняя газета. – 1917. – 15 декабря.
470. Салів М. Останні дні гадяцьких українських учительських курсів // Газета Гадяцького земства. – 1917. – 27 июля.
471. Охтирка // Рідне слово (Харків). – 1917. – 21 жовтня.

472. Учительница Мария Шепелева. Что дали Нежинские украинские курсы для народных учителей // Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 25 июля.
473. Примечание редакции // Там само.
474. В Генеральный секретариат освіти. Лист директора першої української гімназії м. Полтави // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 52-52 зв.
475. Робота другого Всеукраїнського учительського з'їзду // Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 11 серпня.
476. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 24 березня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 85-92.
477. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 31 березня 1918 р. // Там само. – Арк. 103-107.
478. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 3 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 108-112.
479. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 8 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 113-117.
480. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 22 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 144-145.
481. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 24 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 146-147.
482. В справі улаштування учительських курсів // Відродження. – 1918. – 21 квітня.
483. В Міністерстві народної освіти // Там само. – 1918. – 25 квітня.
484. Бурлака. Курси українознавства // Там само. – 1918. – 27 квітня
- .
485. Проект влаштування на Україні літніх курсів // ВУШ. – 1918 – 1919. - № 8 – 9. – С. 261 – 263.
486. Протокол наради представників земств, міст та Міністерства освіти 15-17 травня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 1-13.
487. Перенесення лекторських курсів // Відродження. – 1918. – 10 травня.
488. Курси для учителів // Черниговская земская газета. – 1918. – 15 червня.
489. Відкриття лекторських курсів // Відродження. – 1918. – 4 червня.
490. Відкриття курсів для вчителів середніх і вищих початкових шкіл // Там само. – 1918. – 12 червня.

491. Від Міністерства освіти // Там само. – 1918. – 21 червня.
492. До Ради Міністрів Української Держави. Докладна записка в земській справі управління Всеукраїнського земського союзу // ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 3-6.
493. Становище українських учительських курсів // Відродження. – 1918. – 24 серпня.
494. X. З'їзд учительського союзу // Земське діло, видання Харківської губернської народної ради. – 1918. – 7 липня.
495. К вопросу об организации краткострочных курсов для учителей начальных училищ в г. Глухове летом 1918 г. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 158. – Арк. 1-5.
496. Обіжник. До п. Губернських старост від 25 червня 1918 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 93.
497. Обрахунки на утримання курсів учителів // Там само. – Арк. 8-9 зв.
498. Закон про асигнування Міністерства освіти на курси українознавства для учителів від 2 червня 1918 р. // Там само. – Арк. 10.
499. Коротке справоздання про те, що зроблено або знаходиться в стадії розроблення в відділі нижчих початкових шкіл // Там само. – Оп. 1. – Спр. 772. – Арк. 68-70.
500. Інструкція для лекторів української мови на курсах учителів нижчих початкових шкіл // Там само. – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 134-138.
501. До лекторів по історії України на курсах для учителів початкових шкіл // Там само. – Арк. 139-139 зв.
502. Курси для учителів // Черниговская земская газета. – 1918. – 15 юня.
503. Обрахунки видатків на курси учителів середніх та вищих початкових шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 153-153 зв.
504. Звіт завідувача державними курсами українознавства для учителів середніх і вищих початкових шкіл в м. Одесі (10 червня – 11 липня 1918 р.) // Там само. – Спр. 234. – Арк. 99 – 102 зв.
505. Справоздання про курси для учителів вищих початкових і середніх шкіл у м. Полтаві // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 12-13.
506. Доклад колегії губернської народної управи про курси учителів // Там само. – Арк. 5-6.
507. Доклад п. Міністру народної освіти та мистецтва про діяльність департаменту нижчої освіти по відділу нижчої початкової школи (листопад 1918 р.) // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 772. –

Арк. 205-206 зв.

508. Коротке справоздання з навчання української мови на курсах для учителів нижчих початкових шкіл у Києві (з 14 червня по 20 липня 1918 р.) // Там само. – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 116-118.

509. Справоздання про курси учителів у м. Острозі на Волині // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 15-16.

510. Учительські курси // Відродження. – 1918. – 11 вересня.

511. Звіт про курси учителів у м. Кременчузі // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 127-133.

512. Відчит про курси для учителів вищих початкових та середніх шкіл, що відбулись влітку 1918 р. у м. Маріуполі на Катеринославщині // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1-3 зв.

513. Справоздання про курси учителів вищих початкових та середніх шкіл у м. Полтаві // Там само. – Арк. 12-14.

514. Справоздання про курси учителів у м. Острозі на Волині // Там само. – Арк. 15-16.

515. До департаменту нижчої освіти. Лист голови Бердичівської повітової народної управи від 28 листопада 1918 р. // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 286. – Арк. 121-121 зв.

516. До п. Міністра народної освіти та мистецтва. Лист завідувача єврейськими учительськими курсами у м. Києві // Там само. – Оп. 1. – Спр. 772. – Арк. 143-143 зв.

517. Крижанівський О. Про вчительські курси // ВУШ. – 1918 – 1919. - № 3. – С. 166 – 170.

518. Проф. П. Клименко. Ідея та практика вчительських українських курсів // Там само. - № 6 – 7. – С. 52 – 53.

519. Коротке справоздання про те, що зроблено або знаходиться в стадії розроблення в відділі нижчих початкових шкіл // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 772. – Арк. 68-70.

520. Постанова в справі організації освіти // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Май.

521. Збори Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 17 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

522. Збори Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 22 липня 1917 р. // Там само. – Арк. 2-2 зв.

523. Протокол засідання Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 27 липня 1917 р. // Там само.–Арк. 3-4.

524. Протокол засідання Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 31 липня 1917 р. // Там само.–Арк. 5-6.

525. Протокол засідання Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 3 серпня 1917 р. // Там само. – Арк. 7.
526. Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 10, 11, 14, 15, 16 серпня.
527. Протокол засідання Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 14 серпня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.
528. Протокол засідання Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 20 вересня 1917 р. // Там само. – Арк. 21.
529. Протокол засідання Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 1 жовтня 1917 р. // Там само. – Арк. 25.
530. Протоколи засідань Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 15 та 19 листопада 1917 р. // Там само. – Арк. 38, 40.
531. Народа в справі організації народної освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р. План управління освітою на Україні. // Там само. – Спр. 10. – Арк. 48 в – 48 г.
532. Українізація народних шкіл Катеринославського повіту // Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі. – 1917. – 23 квітня.
533. Салів М. Останні дні гадячських учительських курсів // Газета Гадячського земства. – 1917. – 27 юля.
534. Заснування повітової шкільної ради при Липовецькій повітській земській управі // Липовецькі вісті, видає Липовецьке повітове земство. – 1917. – 8 вересня.
535. Повітовий учительський професійний з'їзд // Там само. – 1917. – 4 жовтня.
536. До Генерального секретаріату освітніх справ. Лист комісара по справам народної освіти на Чернігівщині від 10 жовтня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 35-37.
537. Звіт діяльності Шкільної ради // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 28-34.
538. П. Міністр освіти на нараді Ради Міністра // Відродження. – 1918. – 14 травня.
539. Протокол № 54 засідання Шкільної ради від 20 травня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3-8.
540. Протокол № 55 засідання Шкільної ради від 27 травня 1918 р. // Там само. – Арк. 9-13.
541. Протокол № 57 засідання Шкільної ради від 3 червня 1918 р. // Там само. – Арк. 16-17.

542. Наказ № 3 по інституції Міністерства освіти і мистецтва від 2 серпня 1918 р. // Там само. – Спр. 7. – Арк. 27-27 зв.
543. Звіт діяльності Шкільної ради // Там само. – Спр. 6. – Арк. 28-34.
544. Резолюції ухвалені з'їздом губернських та повітових комісарів по освітнім справам 11-14 липня 1918 р. // Там само. – Спр. 14. – Арк. 5-6.
545. Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні // Там само. – Спр. 12. – Арк. 102 - 105.
546. Київський повітовий учительський з'їзд // Відродження. – 1918 . – 10 травня.
547. Засідання шкільної ради 17 червня // Вільний голос, щоденна соціалістична газета (Полтава). – 1918. – 20 червня.
548. В міській шкільній комісії // Там само. – 4 липня.
549. Вільний К. Збори Полтавської повітової шкільної ради // Там само. – 1918. – 18 квітня.
550. Засідання комітету Центральної Ради від 28 квітня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6 - 7.
551. Закон про Головну, губернські, повітові та міські шкільні ради та управи // Вільна Україна (Рівне). – 1919. – 13 квітня. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 176 с.
552. Шкільні ради освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35 - 39.
553. Відновлення діяльності шкільної ради // Рідне слово, літературно-громадська і політична газета (Полтава). – 1919. – 8 серпня.
554. Засідання бюро шкільної ради // Там само. – 1919. – 11 серпня.
555. В Полтавській повітській шкільній раді // Там само. – 1919. – 23 серпня.
556. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К., 1996 . – 360 с.
557. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – 400 с.
558. Статистичні відомості // Вісник педагогічно-профспілкового з'їзду. – 1917. – 16 серпня.
559. Засідання 11 серпня // Там само. – 1917. – 15 серпня.
560. Повідомлення з місць // Там само.
561. Резолюції I Всеукраїнського професійного учительського з'їзду // Там само. – 1917. – 16 серпня.
562. Резолюція по українізації школи первого делегатского союза Киевского областного профессионального учительского союза // Черниговская земская газета. – 1917. – 29 сентября.

563. От информационного бюро Черниговского губернского учительского союза // Там само.
564. Батуринець П. Конотопська повітова українська учительська спілка // Там само – 1918. – 14 июня.
565. Губернское совещание по народному образованию // Там само. – 1918. – 25 октября.
566. Чернігівська учительська спілка // Там само. – 1918. – 7 июня.
567. З життя учительських спілок // ВУШ. – 1918. - № 7. – С. 182-185.
568. Всеукраїнська учительська спілка // ВУШ. – 1917.- № 2. – С. 113-127.
569. Справоздання каси Всеукраїнської учительської спілки за 1917 р. і за 1918 р. по 15 квітня // ВУШ. – 1918. - № 8-9. – С. 281-282.
570. Анкета, яку розіслано Центральним бюро по спілках // Там само. – С. 282 - 284.
571. Всеукраїнська учительська спілка // Там само. – С. 284-289.
572. Додаток. Список українських учительських спілок // Там само – С. 289 - 291.
573. Всеукраїнська учительська спілка // Там само. – С. 284 - 289.
574. В справі шкільної реформи на Україні // Там само – 1918-1919. - № 1. – С. 42 - 47.
575. З життя учительських спілок // Там само. – С. 48 - 50.
576. При Центральному бюро Всеукраїнської учительської спілки // Там само. - № 2. – С. 114-115.
577. Лікарська комісія // Там само. - № 3. – С. 175 - 176.
578. З життя учительських спілок // Там само. – С. 171-181.
579. Лебединська повітова учительська спілка // Там само. - № 2. – С. 115.
580. Мелітопольська повітова учительська спілка // Там само.– С. 115-116.
581. Олександрівська міська учительська спілка на Катеринославщині // Там само. – С. 116 - 117.
582. До бюро Всеукраїнської учительської спілки // Там само. – С. 118.
583. Додаток. Протокол ревізійної комісії № 1 // Там само. - № 8 - 9. – С. 40 - 41.
584. Таблиця складена на основі додатку до журналу "Вільна українська школа". - № 8 - 9. – С. 42 - 43.
585. Додаток. Резолюція II з'їзду делегатів ВУС // Там само. - № 8 - 9. – С. 44 - 48.

586. Додаток. Протокол ревізійної комісії № 2 // Там само - № 8 - 9. – С. 44.
587. Струмок 3. До наказу ч. 22 // Там само. – 1919 - 1920. - № 1-3. – С. 84-87.
588. Пізніші роз'яснення про українські школи // Там само. – С. 89 - 90.
589. Циркуляри і розпорядження ЦБ ВУС // Там само.- № 4-5.– С. 169-170.
590. Шкільна хроніка. // ВУШ. – 1918 - 1919.- № 6-7. – С. 68-73.
591. Там само. – С. 67-68.
592. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. К., 1920. – 128 с.
593. Справоздання Центрального Бюро ВУС // ВУШ. – 1919-1920 - № 4-5. – С. 194.
594. Постанови в справі організації освіти // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. –Травень. - № 5.
595. Перший з'їзд українських учителів на Слобожанщині // Рідне слово, видання Харківського українського організаційного комітету. – 1917. – 29 квітня.
596. Протокол зборів Шкільної ради при Генеральному секретаріаті народної освіти від 17 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.2.
597. На увагу громадянства в шкільній справі // Черниговская земская газета. – 1917. – 4 юля.
598. До земств і громад на Україні од шкільного товариства // Там само.
599. Украинские учебники // Там само. – 1917. – 4 августа.
600. До Генерального секретаріату освіти. Лист комісара народної освіти на Волині М. Черкавського // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 34.
601. Резолюції 2 Всеукраїнського учительського з'їзду в Києві // ВУШ. – 1917. – Вересень. - № 1. – С. 32-35.
602. Протокол засідання Шкільної ради від 23 серпня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13-14.
603. Граматична термінологія і правопис. К., 1917. – 20 с.
604. Географічна термінологія. К., 1917. – 12 с.
605. Програма систематичного курсу арифметики і термінологія. К., 1917. – 16 с.
606. Термінологія і програма систематичного курсу арифметики. Склад Ю. Щириця. Вінниця, 1917. – 20 с.

607. Проф. Є.Тимченко. Шкільна термінологія // Книгарь, літопис українського письменства. – 1917. – Вересень. - № 1. – С. 6-10.
608. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.). – К., Логос, 1996. – 340 с.
609. Видання "Українська школа" // Книгарь. – 1917. – Вересень.- № 1. – Обкладинка.
610. Видавнича хроніка // Там само. – С. 38-40.
611. Діяльність Генерального секретаря по народній освіті з 25 червня по 11 серпня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк. 1-1 зв.
612. Закон від 5 грудня 1917 р. // Вісник Генерального Секретаріату України. – 1917. – 21 грудня.
613. Звіт відділу середньої школи за період грудня – початок січня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 53-53 зв.
614. До Генерального секретаріату освітніх справ. Лист комісара освіти на Волині М. Черкавського від 18 вересня 1917 р. // Там само. – Спр.52. – Арк. 25-26.
615. До Генерального секретаріату освітніх справ. Лист комісара освіти на Волині М. Черкавського від 5 жовтня 1917 р. // Там само. – Арк. 29-31.
616. Звіт про діяльність відділу нижчої освіти з 8 по 15 жовтня 1917 р. // Там само. – Спр. 61. – Арк. 9 - 11 зв.
617. Дещо про тиражі нашої книги // Книгарь. – 1917. – Листопад. - № 3. – С. 160-164.
618. Видавнича хроніка // Там само. – С. 156 - 160.
619. Паночіні С. Книжкова українська продукція в 1917р. // Там само. – 1918. – Січень.- № 5. – С. 243 - 251.
620. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 19 рр. – К., 1920. – 128 с.
621. Видавничий відділ Міністерства народної освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 1-2 зв.
622. Протоколи засідань комісії по складанню підручників для нижчої початкової школи від 14 квітня 1918 р. // Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 2-13.
623. Протокол засідання комісії по складанню підручників для нижчої початкової школи від 16 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 14-14 зв
624. Протокол засідання комісії по складанню підручників української мови від 4 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 30-30 зв.

625. Протокол засідання комісії по складанню підручників української мови від 20 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 31-33.

626. Повідомлення Міністерства освіти Центральної Ради про утворення правописної комісії та її засідання // Там само. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 5-6.

627. Протокол № 1 засідання математичної комісії по складанню підручників для перших чотирьох класів гімназії від 11 квітня 1918 р. // Там само. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 34-36.

628. Протокол № 2 засідання математичної комісії по складанню підручників для перших чотирьох класів гімназії від 17 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 37-40.

629. Протокол № 3 засідання математичної комісії по складанню підручників для перших чотирьох класів гімназії від 24 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 41-42.

630. Протокол засідання комісій географічної спільно з природничою по підготовці шкільних підручників від 25 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 50-50 зв.

631. Склад комісії видавничого відділу по підготовці підручників з латинської, французької та німецької мов // Там само. – Арк. 51- 53.

632. Лист д. Залозному (м. Прилуки на Полтавщині) від Міністерства народної освіти від 26 квітня 1918 р. // Там само. – Спр. 155. – Арк. 13.

633. Лист А. С. Волкову (м. Глинськ) від Міністерства народної освіти від 30 квітня 1918 р. // Там само. – Арк. 14.

634. В Міністерство народної освіти. Лист учителя української мови Козятинської комерційної і вищої початкової школи Ю. М. Грох-Грохальського // Там само. – Арк. 11.

635. У видавничу шкільну комісію. Лист д. Річинського з м Із'яслава на Волині від 20 березня 1918 р. // Там само. – Арк. 27.

636. До Генерального секретарства освіти. Лист З. Охріменка з м. Одеси від 6 грудня 1917 р. // Там само. – Арк. 18.

637. До З. Охріменка. Лист віце-директора видавничого відділу Міністерства народної освіти від 30 березня 1918 р. // Там само. – Арк. 20.

638. Про видавничий відділ Міністерства освіти // ВУШ. – 1918. – Квітень-травень. - № 8-9. – С. 264-265.

639. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1917. – Листопад. - № 3. – С. 156-160.

640. Критика і бібліографія // Там само.– 1917.– Вересень.- № 1.– С. 11-37.

641. Історія літератури // Там само. – 1917. – Грудень. - № 4. – С. 181-191.
642. Нові видання, надіслані до редакції "Книгаря" // Там само. – 1918. – Квітень. - № 8. – С. 483-488.
643. Дмитренко Г. Ціна на книгу // Там само. – 1918. – Січень. - № 5. – С. 239 - 243.
644. Анкета видавничого відділу Міністерства народної освіти // ВУШ. – 1918. - № 8 - 9. – С. 265.
645. Протокол наради представників земств, міст та Міністерства освіти 15-17 травня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 1-13.
646. Видавничий відділ Міністерства народної освіти // Там само. – Спр. 673. – Арк. 1-3.
647. Панові Міністру народної освіти й мистецтва. Доклад видавничого відділу // Там само. – Арк. 10-14.
648. Анкетні відомості повітових управ гетьманського уряду про кількість учнів, підручників та листування з ними про потрібні підручники // Там само. – Оп. 3. – Спр. 48. – Арк. 86.
649. Поділ праці урядовцями видавничого відділу. В комісіях брали участь // Там само. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 53 - 53 зв.
650. Протоколзасідання комісії по розгляду підручників для нижчої школи від 21 травня 1918 р. // Там само.– Спр. 681.– Арк. 2-65.
651. В комісію по розгляду підручників по навчанню мові, упорядника букварика "Ярина" А. І. Воронця // Там само.– Арк. 40-41.
652. Постанова комісії по розгляду підручників для початкової школи від 1 жовтня 1918 р. // Там само. – Арк. 139-139 зв.
653. Доклад видавничого відділу. Загальна діяльність видавничої комісії. // Там само. – Спр. 673. – Арк. 10-14.
654. Таблиця складена на основі матеріалів ЦДАВО України – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 13-13 зв.
655. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 18 червня 1918 р. // Там само. – Спр. 682. – Арк. 1-1 зв.
656. Протоколи засідань комісії в справі видання підручників 18 червня – 18 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 1- 8.
657. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 28 червня 1918 р. // Там само. – Арк. 4.
658. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 2 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 6.
659. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 19 липня 1918 р. // Там само. – Арк. 9.

660. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 2 серпня 1918 р. // Там само. – Арк. 15.
661. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 20 червня 1918 р. // Там само. – Арк. 2-2 зв.
662. Кошторис видавничого відділу Міністерства освіти й мистецтва з 1 вересня по 31 грудня 1918 р. // Там само. – Спр. 673. – Арк. 50-51.
663. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 20 червня 1918 р. // Там само. – Спр. 682. – Арк. 2-2 зв.
664. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 8 серпня 1918 р. // Там само. – Арк. 17-17 зв.
665. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 24 серпня 1918 р. // Там само. – Арк. 24-24 зв.
666. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 3 вересня 1918 р. // Там само. – Арк. 26.
667. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 29 жовтня 1918 р. // Там само. – Арк. 39-40.
668. Спес издавництв, котрим видані Міністерством освіти грошові допомоги при підписанні умов з ними // Там само. – Оп. 2. – Спр. 234. – Арк. 70 - 73 зв.
669. Усього видано // Там само. – Арк. 71.
670. Належить видати // Там само. – Арк. 71 зв.
671. Спес книжок, які видаються на кошти Міністерства освіти // Там само. – Арк. 139-149.
672. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 25 липня 1918 р. // Там само. – Оп. 1. – Спр. 682. – Арк. 11-11 зв.
673. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 2 серпня 1918 р. // Там само. – Арк. 15.
674. Інструкція видавничого відділу Міністерства освіти і завідуючому книжно-торговельними справами книжної контори // Там само. – Спр. 673. – Арк. 32 - 33.
- * У відомості про кількість підручників на складі Міністерства освіти помилково вказано 1 та 12 червня, а не серпня.
675. Відомість про кількість підручників в складі Міністерства народної освіти // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 234. – Арк. 20 зв.
676. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 10 вересня 1918 р. // Там само. – Оп. 1. – Спр. 682. – Арк. 31.
677. Протокол засідання комісії в справі видання підручників від 29 жовтня 1918 р. // Там само. – Арк. 39.

678. Спис видавництв, котрим видані Міністерством освіти грошові допомоги при підпису умов з ними // Там само. – Оп. 2. – Спр. 234. – Арк. 70-71 зв.

679. До пана товариша міністра освіти й мистецтва П. І. Холодного про діяльність відділу в останній час // Там само. – Спр. 673. – Арк. 48-48 зв.

680. Конкурс на підручники // Робітнича газета. – 1918. – 26 липня.

681. Листування з приводу конкурсу на складання підручників з різних предметів українознавства // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 10 - 27.

682. Там само.

683. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1918. – Липень. - № 11. – С. 673-676.

684. Видавнича хроніка // Там само. – Серпень - вересень. - № 12 - 13. – С. 789-794.

685. Відомості по повідомленнях в журналі “Вільна українська школа” про книги, що вийшли чи будуть виходити з друку в різних видавництвах // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 249. – Арк. 3 - 27.

686. Каталог книжок видавництва “Друкарь” // Там само. – Арк. 46-57 зв.

687. Список книжок, які можна купувати по заказах товариства “Час” для шкіл і бібліотек // Там само. – Арк. 40 - 45 зв.

688. Перелік підручників і книг для дітей книгарні видавничого товариства “Криниця” у Києві // Там само. – Арк. 28 - 29 зв.

689. Проспект видань товариства “Вернигора” (1917-1918 рр.). Шкільна секція // Там само. – Арк. 36 - 39 зв.

690. Обіжник видавництва “Дзвін” і “Українська школа” // Там само. – Арк. 61 - 61 зв.

691. Спис відомих Міністерству освіти видавництв на Україні // Там само. – Спр. 234. – Арк. 16 - 18 зв.

692. Приходько А. Книжнова продукція на Україні за часів революції // Голос друку. – 1921. – 36 с.

693. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923). К., Логос, 1996. – 340 с.

694. До Директорії УНР. Лист учительського видавничого товариства “Всеувито” // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10-10 зв.

695. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923). К., Логос, 1996. – 340 с.

696. До видання підручників // Відродження. – 1918. – 24 липня.
697. Скасування мита на книжки // Там само. – 1918. – 11 вересня.
698. Хроніка // ВУШ. – 1918 - 1919. – № 1. – С. 51-61.
699. Доклад про організацію постійної виставки шкільних підручників // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 19-20.
700. Підручники для нижчих шкіл // Відродження. – 1918. – 15 червня.
701. Виставки підручників // Там само. – 1918. – 13 серпня.
702. Волнинок Д. Київські малюнки // Там само. – 1918. – 10 жовтня.
703. Міністру народного просвещения. Письмо управляющего Харьковским отделением книгоиздательского товарищества В. В. Думнова // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 12-13.
704. Пану Міністру шляхів Б. А. Бубенку. Лист міністра освіти М. Василенка // Там само. – Арк. 87.
705. До пана міністра народної освіти. Лист голови української мирової делегації по переговорах з Росією // Там само. – Арк. 60-60 зв.
706. Листи та телеграми до Міністерства освіти й мистецтва // Там само. – Арк. 79 - 80.
707. До Міністерства освіти і мистецтва. Лист Міністерства закордонних справ // Там само. – Арк. 64-64 зв.
708. До голови української мирної делегації. Лист Міністерства освіти і мистецтва // Там само. – Арк. 72.
709. До Міністерства народної освіти. Лист голови делегації в справах мирних переговорів // Там само. – Арк. 73.
710. Панові міністру народної освіти. Доклад видавничого відділу // Там само. – Спр. 673. – Арк. 10-14.
711. Резолюції наради діячів української середньої школи 10-14 січня 1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 90-94.
712. Статистичні відомості про кількість і стан шкіл на Україні і в окремих місцях // Там само. – Спр. 127. – Арк. 1-3.
713. В Міністерстві освіти // Вільна Україна. – 1919. – 11 квітня.
714. Виписка з плану видавничої діяльності товариства “Всеуито” на 1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 11-12.
715. До Директорії УНР. Лист керівництва видавничого товариства “Всеуито” від 13 січня 1919 р. // Там само. – Арк. 10-10 зв.
716. До Директорії УНР. Лист міністра народної освіти І. Огієнка від 17 січня 1919 р. // Там само. – Арк. 13.
717. Реорганізація видавничого відділу при Міністерстві народної освіти // Там само. – Спр. 168. – Арк. 2-2 зв.
718. Пояснювальна записка // Там само. – Арк. 3.

719. Законопроект про асигнування Міністерства народної освіти 50 млн. крб. на видання підручників, книжок для шкільних і інших книгарень, таблиць, мап і іншого приладдя для вчення // Там само. – Арк. 3 зв.

* У січні 1919 р. запроваджено нову грошову одиницю – гривню. З 10 січня по 12 лютого мав відбутися грошовий обмін. Але на практиці здійснити цю реформу було дуже важко через брак грошових купюр. На Лівобережній Україні вона взагалі не розпочалась через наступ Червоної Армії. В архівних матеріалах за 1919 р. згадуються обидві грошові одиниці.

720. В Міністерстві освіти // Життя Поділля. – 1919. – 18 березня.

721. Проект тимчасової організації педагогічно-наукової комісії при Міністерстві освіти й мистецтва // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 9-10.

722. Статут педагогічно-наукової експертної комісії при Міністерстві освіти й мистецтва // Там само. – Арк. 11 - 11 зв.

723. Кошторис видавничого відділу Міністерства освіти і мистецтва на 1919 р. // Там само. – Арк. 15-15 зв.

724. Листування з приводу конкурсу на складання підручників з різних предметів українознавства // Там само. – Спр. 169. – Арк. 10-26.

725. До проф. К. Воблого. Лист видавничого відділу з приводу видання його підручника // Там само. – Арк. 28-30.

726. До пана міністра освіти. Про затвердження складу журі на кращий підручник // Там само. – Арк. 38.

727. До інформаційного бюро департаменту загальних справ. Лист видавничого відділу Міністерства освіти // Там само. – Арк. 39-40.

728. Протокол засідання комісії по розгляду підручників по історії від 16 грудня 1918 р. // Там само. – Спр. 170. – Арк. 17-17 зв.

729. Протокол засідання комісії по розгляду підручників по історії від 23 грудня 1918 р. // Там само. – Арк. 22.

730. Протокол № 18 засідання математичної комісії при видавничому відділі // Там само. – Спр. 171. – Арк. 1-5.

731. Рецензія К. Щербини на “Задачник до початкового курсу арифметики” З. Охріменка // Там само. – Арк. 27- 27 зв.

732. Протокол засідання комісії по розгляду підручників української мови від 17 грудня 1918 р. // Там само. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 18-38.

733. Склад комісії по розгляду підручників української мови // Там само. – Арк. 192 - 192 зв.

734. Протоколи засідання комісії по розгляду шкільних підручників по українській мові для середньої школи // Там само. – Арк. 91 - 191.

735. До губернських і повітових народних управ, учительських спілок, Просвіт, українських видавництв та кооперативів. Лист Міністерства освіти і департаменту середньої школи від 9 березня 1919 р. // Там само. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 37-37 зв.

736. Анкета // Там само. – Арк. 38.

737. До Міністерства народної освіти. Лист голови Подільської губерньської народної управи В. Приходька від 20 лютого 1919 р. // Там само. –

Арк. 24-25.

738. Таблиця складена на основі повідомлення голови Подільської губерньської народної управи Міністерству народної освіти // Там само. – Арк. 24 - 24 зв.

739. Видавничий план на 1919 р. // Там само. – Арк. 24-25.

740. До Ради народних міністрів. Доклад міністра народної освіти А. Крушельницького // Там само. – Спр. 7. – Арк. 22 - 23.

741. До пана міністра народної освіти. Лист голови видавничого бюро Л. Біднової // Там само. – Арк. 24 - 24 зв.

742. Відомість видатків з видавничого фонду (20000000 гривень) Міністерства народної освіти // Там само. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 42-42 зв.

743. Наказ № 108 Міністерства народної освіти від 7 серпня 1919 р. // Там само. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 13 - 14.

744. Украинские учебники // Киевская жизнь. – 1919. – 19 сентября.

745. До видавничого відділу. Лист директора видавничого товариства “Дзвін” // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп 1. – Спр. 172. – Арк. 5-6.

746. Дрібні звістки. Підручники для шкіл // ВУШ. – 1919 - 1920. – жовтень. - № 1 - 3. – С. 89-96.

747. Фонд національної освіти // Рідне слово, літературно-громадська і політична газета, Полтава. – 1919. – 11 серпня.

748. Изъятие украинских книг // Киевская жизнь. – 1919. – 14 сентября.

749. До пана радника міністерства А. Крушельницького, голови педагогічної місії по справах видавництва шкільних книжок і підручників. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 2-4.

750. Дрібні звістки. Підручники для шкіл // ВУШ. – 1919 - 1920. – № 1-3. – С. 89-96.

751. До Міністерства освіти УНР. Лист голови педагогічної місії А. Крушельницького від 18 лютого 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 51-52.

752. Там само.

753. Там само.

754. Там само.

755. До високоповажного п. П. І. Холодного товариша міністра освіти УНР. Лист голови педагогічної місії від 13 травня 1920 р. // Там само. – Арк. 53-53 зв.

756. До п. Міністра народної освіти УНР. Лист радника Міністерства освіти і голови місії А. Крушельницького від 25 травня 1920 р. // Там само. – Арк. 55 - 56.

757. До Міністра освіти УНР. Лист голови місії А. Крушельницького від 3 червня 1920 р. // Там само. – Арк. 58 - 58 зв.

758. До пана Міністра народної освіти УНР. Доклад С. Гаєвського від 25 червня 1920 р. // Там само. – Арк. 59 - 60 зв.

759. До Міністерства народної освіти УНР. Лист А. Крушельницького від 20 вересня 1920 р. // Там само. – Арк. 76.

760. До п. Міністра освіти у Тарнові. Лист А. Крушельницького від 25 вересня 1920 р. // Там само. – Арк. 70-71.

761. Наказ по Міністерству народної освіти ч. 35, 22 вересня 1920 р. // Там само. – Арк. 1.

762. Відпис з касової книги педагогічної місії Міністерства народної освіти УНР у Відні за час від 1 листопада 1919 р. до 1 жовтня 1920 р. (Прибуток) // Там само. – Арк. 16 - 16 зв.

763. Відпис з касової книги педагогічної місії Міністерства народної освіти УНР у Відні. (Убиток) // Там само. – Арк. 17 - 18.

764. Доклад по ревізії педагогічної місії у Відні С. Сірополко від 15 жовтня 1920 р. // Там само. – Арк. 21 - 24.

765. Там само.

766. Там само.

767. Доклад про діяльність українських видавництв, які одержали грошову допомогу від Міністерства народної освіти С.Сірополка від жовтня 1920 р. // Там само. – Арк. 27 - 28.

768. Там само.

769. Там само.

770. Видання, які мають у розпорядженні педагогічної місії Міністерства народної освіти у Відні // Там само. – Арк. 10 - 15.

771. Почему на Украине нет книг // Подольский край, газета политически-общественная й литературная. – 1920. – 3 ноября.

772. До п. керуючого Міністерством народної освіти д. Холодного. Лист голови Директорії і головного отамана військ УНР С. Петлюри від 29 жовтня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 77-77 зв.

773. До пана голови педагогічної місії. Лист керуючого міністерством народної освіти П. Холодного від грудня 1920 р. // Там само. – Арк. 80-81.

774. До п. Міністра освіти УНР в Тарнові. Доклад А. Крушельницького, голови педагогічної місії від 1 січня 1921 р. // Там само. – Арк. 89 - 92 зв.

775. Рахунок коштів педагогічної місії УНР від 1 листопада 1919 р. до 31 грудня 1920 р. // Там само. – Арк. 108 – 109 зв.

776. Там само.

777. Лист А. Крушельницького П. Холодному від 1 січня 1921 р. // Там само. – Арк. 98 – 107 зв.

778. Лист П. Холодного до А. Крушельницького від 26 січня 1921 р. // Там само. – Арк. 82 - 88.

779. Лист Д. Дорошенка до П. Холодного від 10 січня 1920 р. // Там само. – Арк. 94 - 95 а.

780. Наказ по Міністерству народної освіти № 36, затверджений 30 квітня 1921 р. головою Директорії С. Петлюрою // Там само. – Арк. 155.

781. До члена-редактора педагогічної місії Д. Дорошенка. Лист Міністерства народної освіти // Там само. – Арк. 156-157.

782. Листування з А. Крушельницьким // Там само. – Арк. 162-190.

Додатки
Додаток А

Постанови в справі організації освіти, винесені
Всеукраїнським Учительським З'їздом 5-6 квітня 1917 р.
Постанови загальні

- 1) Всеукраїнський Учительський З'їзд вважає необхідним заснувати Всеукраїнську Шкільну Раду для організації шкільної просвіти на Україні ; проект цієї Ради З'їзд просить негайно виробити і здійснити Центральній Українській Раді.
- 2) В справі української самоосвіти учителів З'їзд вважає необхідним поставити повітовим і губернським земствам і містам на Україні вимагання впорядкувати бібліотеки українських книжок з усіх галузей українознавства для учителів, шкіл і народу.
- 3) В цілі демократизації народної початкової школи З'їзд учителів-українців вважає необхідним знести многотипність школи, встановити початкову школу одного типу, яка з одного боку дала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого – підготовила б до середньої школи.
- 4) З'їзд українських учителів вважає потрібним: 1) влаштування педагогічних курсів по змозі і по повітових містах для підготування учителів шкіл, а також курси для підготовки інструкторів для цих курсів; 2) семінарії і інститути повинні стати українськими з осені майбутнього академічного року; 3) при університеті і окружних курсах - влаштування кафедр українознавства для підготовки учителів середньої школи.
- 5) При навчанні Закону Божого в українській школі треба користуватися українською мовою. Школа на Україні повинна бути національною, тобто українською з забезпеченням прав меншостей.

Постанови секції нижчої школи

- Задля розвитку української національної школи З'їзд вважає необхідним:
- 1) Організувати на місцях філії Українського Товариства Шкільної Освіти
  - 2) Заснувати український педагогічний журнал.
  - 3) Видати наново існуючі підручники для народної школи у потрібному часі. Перегляд підручників і складання нових доручити існуючим предметним комісіям при Товаристві Шкільної Освіти.
  - 4) У справі вибору підручника і методи навчання дається повна воля учителів.
  - 5) Українізацію однокласових початкових шкіл повинно перевести з початку нового академічного року. Російська мова як предмет навчання – з третього року.
  - 6) В інтересах педагогічних, а також збагачення літературної мови необхідно перший рік навчання проводити по підручниках, приладжених до діалектичних та інших відмін даної місцевості, і тільки з другого року повинно потроху переходити до підручників, писаних загальною українською мовою.

7) Вищі початкові школи повинно українізувати поволі, відповідно вимогам педагогічного такту. Навчання українських дисциплін вводиться обов'язково у всіх школах нижчого типу.

8) У двокласових сільських школах перший клас треба зукраїнізувати з початку 1917-18 року; в другім класі вводиться обов'язкове навчання предметів українознавства. При переведенню українізації народних шкіл треба додержуватися принципу забезпечення меншостей.

9) Задля забезпечення українізації школи З'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народної просвіти, були увільнені од місць і замінені другими.

Постанови секції народної школи

1) Українські середні школи треба заснувати в найближчому часі.

2) Вони повинні удержуватись на гроші казни.

3) В першу чергу треба відкривати гімназії.

4) Гімназії і середні школи можуть бути з спільним навчанням хлопців і дівчат.

5) Нові гімназії заснувати по великих містах, де людність зросійщена, і по селах з численною людністю; в тих містах, де людність цілком українська, українізувати гімназії існуючі.

6) Професійні школи одкривати по змозі.

7) Навчання української мови, літератури та історії по всіх середніх школах повинно бути обов'язковим.

8) В тих середніх школах, де діти українських батьків складають більшість: а) з початку нового академічного року навчання всіх предметів у підготовчому і першому класах ведеться по-українськи; б) в старших класах вводяться у відповідних формах і розмірі українські дисципліни; в) через два роки всі ці школи треба перевести на українську мову цілком.

9) Заводяться російські паралелі при російських гімназіях там, де російські діти складають меншість.

10) Заводяться українські паралелі при російських гімназіях там, де українські діти складають меншість.

11) З'їзд просить, щоб ті комісії, які складають підручники, порозумівались у справі термінології з галичанами-учителями для того, щоб термінологія була одна для всієї України.

12) З'їзд просить Центральну Українську Раду Шкільну: а) в якнайближчому часі скликати з'їзд українських учителів і громадянських діячів для розгляду підвалин і плану збудування національно-демократичної школи на Україні; б) подбати про повернення українських учителів з Великої Росії на Україну з забезпеченням штатної посади.

Постанови секції вищої школи

Зібрані в секції вищої школи представники української науки, вважаючи українізацію школи на Україні невідкличною потребою українського життя, прийняли такі резолюції в справі реалізації в найближчому часі:

1) Не рiшаючи наперед, як уложиться наука в вищих школах, в якiй мiрi будуть потрібнi вищi школи мiшаного складу або осiбнi школи з рiзною викладовою мовою, потрібно зараз же звернутись до українських учительських сил на вищих школах поза Україною, щоб негайно переносили свої виклади на Україну.

2) Звернутись до професорiв та учителiв вищих шкiл України, якi володiють українською мовою, з закликом, аби зараз же переходили на українську мову або принаймнi відкривали паралельнi курси на українській мовi.

3) Просити Центральну Українську Раду звернутися до мiнiстерства освiти i до вищих шкiл на Україні, аби всiляко улегшували читання курсiв на українській мовi.

4) Для переведення цих резолюцiй в дiло заснувати зараз же секцiю вищої школи при Українськiм Науковiм Товариствi.

5) Центральну Раду просити взяти пiд увагу бажанiсть заснування шкiльного вiддiлу, поки не буде сформована Шкiльна Рада України, i в розпорядження його дiстати потрібнi засоби вiд правительственних i мiсцевих самоуправ:

для приготування учительських сил,

для нагороджування українських викладiв,

для творення паралельних кафедр з українськими викладами.

6) Крiм цих чотирьох кафедр українознавства, що зараз дозволено завести в вищих школах, а саме:

1) iсторiї України,

2) лiтератури,

3) мови та

4) права,

зiбранi вважають потрібним зараз же, з наступаючого 1917-1918 академiчного року, завести ще двi такi кафедри, як

5) iсторiї української етнографiї з оглядом народної творчостi та

6) iсторiї української штуки.

7) Зiбранi вiтають намир Українського Наукового Товариства приступити до органiзування Української Академiї Наук як неминуче потрібного органу для розвитку українознавства i взагалi науки на українській мовi.

8) В iнтересах того ж розвитку українознавства, поставленого в такi неможливи обставини старим урядом, зiбранi вважають неминуче потрібним: заснування або реорганiзацiю публiчних бiблiотек у бiльших мiстах України, так щоб у них центральне мiсце дано українській лiтературi i українознавству,

перенесення на Україну архiвних українських матерiалiв з iнших архiвiв i зiбрання їх у нацiональнiм архiвi України,

перенесення i зiбрання в українськiм нацiональнiм музеї предметiв української старини, якi вивезенi були до рiзних державних i публiчних музеїв поза Україною.

*Передруковано з газети "Вісти з Української
Центральної Ради". - № 5, май 1917 р.*

Додаток Б

Резолюції II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві

Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд, зібраний по постанові 1-го Всеукраїнського З'їзду 10-12 августа 1917 року, підтверджує його резолюції.

Продовжуючи роботу першого Всеукраїнського З'їзду і зважаючи на те, що справа народної освіти на Україні перейшла нині до рук Української Центральної Ради, З'їзд визнає необхідним, щоб Українська Центральна Рада через Генеральний свій Секретаріат перевела в життя такі його постанови:

I. Організація нової школи

1. Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише заховати рідну мову, але змінити також і свій програм. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям.

2. Цю організацію національної школи учительство мусить перевести спільно з представниками народу так: а) щоб школа була єдиною; б) щоб всі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учням підручників, одежі, харчу і т. ін.; в) щоб освіта була обов'язковою і світською.

Примітка: По бажанню батьків може бути заведене навчання релігійне.

3. Єдина школа утворюється на таких підвалинах:

- а) вчення спочатку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить поза межі цього життя, даватиметься приточене до цих меж;
- б) нормальна народна школа повинна бути 7-літньою: методологічно вона збудована на спостереженнях та уявленнях з оточуючого життя;
- в) 7-річна школа повинна бути загальноосвітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини відповідно вимогам життя;
- г) через економічні та інші умови – 7-літню школу не можна зробити зараз загальною; отже тимчасово можна обмежитись курсом перших 4 років 7-літньої школи, проходячи його в сучасній однокласовій школі; курс останніх 3 років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл;
- д) програма гімназії складається з систематичних курсів наук: курс має бути 4-літній;
- е) технічні школи: сільськогосподарські, учительські семінарії і т.п. бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

II. Українізація школи

- 4. Українізація всіх типів шкіл середніх і нижчих повинна переводитися згідно з вимогами педагогіки.
- 5. З 1 сентября 1917 р. в нижчій початковій школі навчання у всіх групах повинно провадитись на українській мові.
- 6. Українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій переводиться в згоді з вимогами першого Всеукраїнського Вчительського З'їзду.

III. Адміністрація школи

- 7. Генеральний Секретаріат Народної освіти повинен мати своїх представників - комісарів в кожному повіті і в кожній губернії:
  - а) на чолі просвітної справи в кожному повіті повинен стояти повітовий комісар по народній освіті, затверджений Генеральним Секретаріатом у згоді з Повітовою Шкільною Радою або призначений ним;
  - б) права комісара поширюються на всі школи повіту, позашкільну і дошкільну освіту, в згоді з представниками національних меншостей;
  - в) комісар входить у Шкільну Раду з правом рішачого голосу;
  - г) комісар затверджує повітових інструкторів по народній освіті, яких можуть рекомендувати центральні або місцеві інституції, по згоді з повітовою Шкільною Радою;
  - д) всякі непорозуміння між комісаром і Шкільною Радою переходять на розгляд Генерального Секретаріату;
  - е) детальну інструкцію комісарам повинен виробити Генеральний Секретаріат;
  - ж) всі постанови по пункту 7 ухвалюється тимчасово, поки не зміняться умови політично-громадського життя на Україні.

IV. Освіта вчителя

8. Закласти "Просвіти" по всіх селах України і заснувати учительські українські спілки по всіх повітах.

9. Організувати кадри лекторів, інструкторів для впорядження на протязі наступного року лекцій і бесід по шкільним і освітнім справам на місцях.

10. Заснувати в Києві наукову-педагогічну академію для виховання кадрів науково і педагогічне освічених лекторів, інструкторів по шкільним справам і учителів середніх шкіл.

V. Підручники і програми

11. Впорядити на літніх вакаціях 1918 р. по всіх повітах України принаймні 1 1/2-місячні повні педагогічно-освітні курси.

12. Просити Секретаріат і Товариство Шкільної Освіти забезпечити школу на Вкраїні підручниками.

13. Просити Генерального Секретаря Народної Освіти по змозі скоріш виготувати детальний програм єдиної школи по плану, ухваленому з'їздом.

14. З'їзд доручає Генеральному Секретареві Народної Освіти скликати предметні комісії з українських педагогів задля розроблення програм по українознавству в середній школі з наступного року.

VI. Вища школа

Потверджуючи постанови Першого Всеукраїнського Педагогічного З'їзду з приводу українізації вищої школи, другий Всеукраїнський Педагогічний З'їзд перш усього нагадує про необхідність здійснити зараз деякі з тих постанов негайно, а саме:

15. Просити Українську Центральну Раду подбати через Генерального Секретаря народної освіти про те, щоб у вищих школах на Україні були заведені виклади курсів на українській мові.

16. Просити засновану при Українському Науковому Товаристві секцію вищої школи негайно подбати про знайдення потрібних засобів від Української Центральної Ради через Генерального Секретаря по народній освіті:

- а) для приготування нових наукових сил для українських викладів;
- б) для утворення паралельних кафедр з українськими викладами.

17. Відкрити з осені 1917-18 академічного року український народний університет у Києві, розробивши в секції вищої освіти при Українському Науковому Товаристві широкий науковий план викладів.

18. Просити Українську Центральну Раду подбати через Генерального Секретаря Народної Освіти про те, щоб якнайскорше:

- а) завести наукову фундаментальну бібліотеку для народного університету;
- б) забезпечити помешкання для українського народного університету;
- в) забезпечити матеріальну сторону викладів.

VII. Організація освіти

19. Тяжке становище дітей робітників і селян і вимоги кращого навчання в школі потребують заснування скрізь при школах українських дитячих народних

садків як літніх, так і річних.

20. Підготовка кадру діячів по дошкільному вихованню вимагає українізації фребелівських інститутів.

21. Просити Генеральний Секретаріат звернути відповідну увагу на русифікаторську роботу деяких земств і урядових інституцій на Україні і вжити відповідних заходів, щоб паралізувати її.

22. Звернути увагу на організацію позашкільної освіти і відкриття книгарень, бібліотек, читалень, народних домів і т. п. інституцій і просити вчительство і все свідоме громадянство, "Просвіти" в першу чергу, якнайближче стати до цього діла.

23. Необхідність захистити дітей від руйнуючого впливу зрусифікованих великих міст потребує:

а) організації інтернатів для дітей селян;

б) організації в учнів середніх шкіл гуртків самоосвіти, клубів, січей, кас товариської взаємної допомоги і т. п.

24. Щоб побільшити культурні творчі сили українського громадянства, українське учительство має стежити за своїми учнями і тих із них, котрі виявляють особливий хист до науки, до мистецтва, до техніки, за допомогою шкільних рад, "Просвіт" і других громадських організацій направляти в відповідні школи.

Треба, щоб земства і городські управи заснували стипендії для дітей бідних батьків.

VIII. Увільнення вчителів

25. Вислухавши доклад про увільнення учителів з війська і вважаючи на велику потребу працівників по організації людності села і проведенню реформ громадського життя. З'їзд просить Українську Центральну Раду вжити всіх засобів, щоб всіх учителів з усіх частин війська, де б вони не стояли, негайно повернути в ті школи, де вони працювали до призиву в військо.

IX. Ставлення до поділу України

26. Справа нормальної організації і природного удосконалення шкільної освіти на Україні вимагає міцного і негайного сполучення всієї України в єдину державу – частину федеральної республіки. Розрив України, хоч і тимчасовий, утворений російським центральним урядом, шкідливо відіб'ється на справі розвитку просвіти українського народу. Приймаючи це на увагу, Всеукраїнський Учительський З'їзд протестує проти антидемократичного поділення України, закликає всіх учителів до роботи по об'єднанню України і просить Центральну Раду, Всеукраїнський Земський і Городський З'їзд вжити всіх заходів для сполучення земель українських і утворення єдиної Шкільної Організації на Україні.

*Передруковано з журналу "Вільна українська школа". –
№ 1, вересень 1917 р. – С. 32-35.*

Додаток В

Проект влаштування на Україні літніх курсів для підготовки учителів єдиної трудової школи при Наркомосі

Типи курсів

Для здійснення єдиної трудової школи в першу чергу необхідно – перше, підготувати працівників цієї школи, і – друге, зацікавити населення новою школою, викликати до неї довір'я.

Друге завдання добре піде вперед, коли буде вирішено перше, бо підготований і свідомо переконаний в перевагах трудової школи учитель буде кращим агітатором за неї на місцях, а його вміння в рамках нової школи задовольнити культурно-освітні і соціально-політичні, практичні й ідейні запитання населення краще від усякої іншої пропаганди притягне до трудового шкільного колективу.

Але це рішення першого завдання утруднюється через недостачу керівників, лекторів і інструкторів для підготовки кадрів учительства. Через те конче потрібно перш за все з тих осіб, що вірять в ідею трудової школи і мають відповідні знання й практику, підготувати армію інструкторів і розіслати їх на курси по території всієї України. Таким чином літні курси повинні бути двох типів:

1. Інструкторські, для підготовки учительських курсів, і
2. Учительські, для підготовки працівників по здійсненню єдиної трудової школи, і власне першого її ступня (від 7-13 років), с. т. того віку, до якого належать учні бувшої народної школи і трьох перших класів середніх шкіл.

Час курсів

На інструкторських курсах буде досить місяця праці – з 15 травня по 15 червня, а на учительських – п'яти тижнів, причому через недостачу лекторів, керівників і інструкторів учительські курси повинні початись після закінчення інструкторських і відбуватися в дві зміни: перша – з 15-го червня по 23-го липня, а друга – з 23-го липня по 1-го вересня.

Програма занять

Для курсів обох типів установлюється одна програма занять, але задля її виконання при інструкторських курсах доведеться вказувати, як навчити всього цього – учителя, а на учительських – учня. З огляду на це - на перших буде більше теоретично-принципальних указівок, а на других – практично-методичних.

Заняття практичного характеру повинні конче дати перш за все початковий мінімум до того, щоб можна було перейти до трудової школи і через те – перш за все ілюструвати активність викладання, а потім і інші, трудніші, завдання нової школи. З цього погляду мінімальна програма занять на курсах буде така:

1.	Історія труда в зв'язку з історією культури	
	10 лекцій	
2.	Еволюція знаряддів труда (праці)	
	4 “	
3.	Теорія і практика трудової школи першого ступня (описання плану робіт і методів, окремо міської і сільської школи)	20 “
4.	Практичні роботи по ліпінню	18 “
5.	ремісництву	8 “
6.	на землі й піску	
7.	Експерсії в природу і майстерні (булочну, м'ясну, овочеву, кравцю, шевцю, ковалю, палітурщику, каменяру, красильню, фабрику і т. д.)	20 “
8.	Практика експерсій в соціальні "ячейки"	

(волость, суд, лікарня, пожарка, базар, кооперативна крамниця і т.д.)	5	“
9. Трудовий принцип в ознайомленні з рідн. оточенням на Україні (природа, побут, народ, календар, звичаї, обряди, виробництво)	16	“
10. Соціальне виховання знання рідного краю	8	“
11. Трудовий принцип в прикладанні до природознавства	10	“
математичн. предметів	6	“
гуманітарн. предметів	8	“
12. Складання шкільного музею	4	“

При добрих умовах бажано розширити заняття щодо таких приблизно тем: історія техніки, філософія індустріальної техніки, сільські знаряддя, філософія знаряддів людської праці, чого може навчити машина, зв'язок технічної і наукової освіти, дитяча трудова "община" (колектив), суспільна санітарія (бульвари, уллиці, каналізація, лікарні, амбулаторії, лікарські каси), історія покорення природи людиною (як людина опанувала природою), етнографічні роботи (записи пісень, обрядів, збирання узорів, убраннів), гуртова (колективна) праця і трудова кооперація при вихованні. Дніпро в його історії, флорі, фауні, торгівлі, виробництві, поезії, музиці (в зв'язку з роботою по складанні колекцій), шкільне самоврядування, сільське господарство.

Поруч з цим проектом, який цими днями прийме реальну форму в Наркомосі, Культ.-просвітня комісія при Ц.Б. В.У.С. виготовила свій проект програми курсів. Ці курси малося організувати на кошти Наркомосу для представників спілок, що входять в В.У.С. Покищо невідомо, чи будуть це окремі курси, чи їх сполучать з курсами Наркомосу.

Програма мала бути такою:

Принципи Єдиної Школи	2 г.
Бесіди з приводу курсу	2 г.
Психо-фізичні й соціальні підвалини Єд. Тр. Школи	4 г.
Бесіди	4 г.
Теорія й практика Трудової Школи (плани, методи)	12 г.
Бесіди	8 г.
Організація школи по "Положенню Єд. Тр. Шк."	6 г.
Бесіди	4 г.
Фінансування школи	2 г.
Бесіди	2 г.
Трудовий принцип в методі рідної мови	4 г.
Бесіди	2 г.

“ “ в методі арифметики	2 г.
Бесіди	2 г.
“ “ в методі елементарної фізики і хімії	2 г.
Бесіди	2 г.
“ “ в методі природознавства	2 г.
Бесіди	2 г.
“ “ в методі елементарної географії	2 г.
Бесіди	2 г.
Трудовий принцип в методі елементарної історії	2 г.
Бесіди	2 г.
Естетичне виховання. Малювання (теорія)	2 г.
“ “ Практика	2 г.
“ “ Ліпіння (теорія)	2 г.
“ “ Практика	8 г.
“ “ Співи і танці	4 г.
Експерсії (теорія)	4 г.
Експерсії в різні промислові заклади по бажанню курсистів	4 дні
Літні колонії та їх організація	4 г.
Практичні працювання в експериментальних школах на протязі 2 - 3 тижнів	72 г.
Еволюція знаряддів праці	2 г.
Всього	174 г.

Ідея цих курсів здобула велику популярність серед учительства столичного й провінціального; надіслано багато запитань з місць, а деякі спілки (Прилуцька, Барська) командировали зразу ж і своїх делегатів.

*Передруковано з журналу "Вільна українська школа". –
№ 8-9, березень-квітень 1918-19 шк. рік. – С. 152-154.*

Додаток Ж

Статут Всеукраїнської Спілки Вчителів і діячів народної освіти, ухвалений Установчими Зборами Спілки

Програма Спілки

§ 1. Всеукраїнська Спілка Учителів і діячів народної освіти засновується для боротьби за ґрунтовну перебудову справи народної освіти на Україні – на підвалинах свободи, демократії та націоналізації школи. Спілка домагається: а) щоб на Україні було заведено загальне, безплатне, обов'язкове, світське початкове навчання; б) щоб кожний (окрема особа чи установа) мав право відкривати на власні кошти приватні школи; в) щоб усією справою народної освіти на Україні керував Український Національний Сейм незалежно від центрального уряду.

Увага. Се не торкається до приватних шкіл – г) щоб у всіх національних школах для українського народу все навчання було українською мовою; так само щоб і інші народи на території України мали право на школи із своєю мовою; д) щоб програми шкіл давали можливість переходити просто з нижчої школи до середньої і далі до вищої; е) вивчення Закону Божого не повинно бути обов'язковим; ж) щоб усе навчання, од нижчого до вищого, згодом стало безплатним.

Увага. З огляду на сучасні умови справи Спілка вимагає, щоб у нижчих школах, учительських семінаріях і інститутах навчання українською мовою було заведено негайно. Щодо середніх і вищих шкіл, то з них навчання українською мовою має запроваджуватись поступенно, тепер же треба вимагати ось чого: щоб у середніх школах якнайскорше розпочати навчання української мови, літератури, географії й історії українського народу, щоб ці предмети було заведено і в університеті. Для учнів з гарним хистом треба негайно скасувати платню за навчання, а як треба буде, то й дати удержання з місцевих коштів або з громадських засобів.

§ 2. З огляду на те, що досягнути такого стану школа може тільки при умові перебудови державного ладу Росії на демократичних підвалинах, члени Спілки, виступаючи в політичній житті, мають обороняти такі головні основи цього ладу: а) загальне, пряме, рівне і таємне виборче право без різниці релігії, статі й національності; б) свободу слова, друку, совісті, зібрань спілок і страйків, незайманість особи, життя й листування; в) перебудову держави на автономно-федеративних підвалинах і г) зокрема - автономію України в її

етнографічних межах.

§ 3. Для досягнення своєї мети Спілка має: а) вільно критикувати (різними способами) сучасний шкільний лад і урядову політику щодо народної освіти; б) організовувати колективні протести вчителів і діячів народної освіти супроти шкідливих для шкільної справи вчинків адміністрації; в) спільно розробляти головні питання народної освіти на підставах вищезазначених принципів і популяризувати їх; г) допомагати діячам освіти в їхніх духових потребах: організовувати бібліотеки, здобувати для вчителів газети й журнали, закладати товариства для спільної праці над самоосвітою, читати для цього лекції і т. д.; д) подавати приступну юридичну допомогу вчителям і учням; е) організовувати взаємне страхування членів Спілки на випадок позбавлення посади за політичну або громадську діяльність; до участі з матеріального боку в цих страхових касах залучати і громадські установи; ж) обороняти окремих членів Спілки і взагалі вчителів, а також учнів од свавільства шкільної і взагалі адміністрації колективними протестами й іншими засобами; з) закликати все громадянство і окремі органи громадського самоврядування до участі в обороні учителів, учнів од свавільства адміністрації і до матеріальної заповомоги членам Спілки, яких покарано за політичну й громадську діяльність; і) організувати товариський суд честі; к) поширити серед народу і переводити в життя г рунтовні ідеї і завдання Спілки; л) в політичній діяльності йти спільно з іншими професійними й політичними організаціями для досягнення загальної мети.

Увага. Спілка дає своїм членам свободу робити так, як того вимагають їхні партійні програми при умові, коли ці програми не суперечать законам 1 і 2, в яких означено програму просвітньої і політичної діяльності Спілки.

Організація Спілки

§ 4. Спілка складається з місцевих автономних груп; в кожній групі повинно бути не менш як 5 членів.

§ 5. Членами місцевих груп, а тому й членами Спілки можуть бути вчителі, а також особи, що були вчителями, і взагалі діячі народної освіти, коли вони визнають статут; кожний член незалежно од внеску в місцеву групу робить внесок у центральну касу Спілки не менше одного рубля на рік.

§ 6. Свою власну організацію, себто порядок обрання членів, норми внесків і т. ін. кожна місцева група виробляє самостійно, але вона у всякім разі повинна мати своє бюро; бюро виконує постанови групи, входить у зносини з Центральним Бюро, подає йому справоздання про діяльність групи і надсилає до центральної каси за всіх членів групи внески, зазначені в параграфі 5.

§ 7. Зазначені групи можуть, коли схотять, сполучатись у місцеві спілки, які в цім випадку й виступають у Всеукраїнській Спілці як окремі одиниці.

§ 8. Центральні органи Спілки: а) з'їзд делегатів місцевих груп і місцевих спілок і б) центральне бюро, обране згаданим з'їздом.

§ 9. Кожна місцева група (або місцева спілка) має право посилати на з'їзд делегатів відповідно кількості своїх членів. Пропорцію установляє для кожних виборів бюро, якщо з'їзд делегатів не зробив щодо цього яких-небудь окремих постанов.

Увага. Місцеві організації, які не мають для обрання делегата потрібної кількості членів, можуть для цього сполучитися з іншими організаціями.

§ 10. Делегатів обирають на рік загальним і прямим голосуванням члени Спілки, що належать до місцевих груп або місцевої спілки.

§ 11. З'їзд делегатів Спілки розглядає справоздання ЦБ і делегатів, установає бюджет і дає інструкцію ЦБ, змінює, коли визнає за потрібне, статут і взагалі вирішує всі справи Спілки.

§ 12. Загальним з'їздом делегатів обирається на рік ЦБ; кількість членів і кандидатів до нього визначає з'їзд.

§ 13. ЦБ приймає до Спілки місцеві групи, порядкує біжучими справами Спілки в межах даної йому інструкції і виконує постанови з'їзду делегатів.

§ 14. Члени Бюро самі поділяють між собою обов'язки (Голови, скарбника, секретаря).

§ 15. З'їзд делегатів Спілки може доручати спеціально вибраним комісіям завідувати окремими справами Спілки під загальним керуванням ЦБ.

Цей статут ухвалено установачим зібранням Спілки, яке визнало всіх членів свого зібрання членами-фундаторами Спілки і доручило їм організувати місцеві групи. Після того, як складеться не менше 5-ти груп, Центральне Бюро повинно скликати перший з'їзд делегатів від них. Спілка ще не сформувалася і цей час учителі-українці входять на загальних основах у склад Всеросійського Союзу Учителів.

*Передруковано з журналу “Вільна українська шкала”. –
№ 1, вересень 1917 р. – С. 13-15.*

Додаток 3
Проспект українських підручників*

Граматика (букварі)

1. Азбука велика (до граматки Неводовського). Комплект друкованих і скорописних літер (96 і 90, всього 186 літ.). Розмір 8 і 16 сант. Вид. "Промінь". Ціна 1 карб. 20 к.
2. Розрізна азбука в листах. "Криниця". 50 коп.
3. Балченко. Буквар, 1917 р. Вид. Педагог. Бюро Полт. Земства.
4. А. Воронець. "Ярина". Друкує Мін. Осв. 300 тис.
5. Б. Грінченко. Українська граматка до науки читання й писання. Стор. 64, 70 коп. 1917 р. "Криниця", 250 тис. Друкує "Всеувито". 100.000 пр.
6. С. Любич. Українська граматка з малюнками. Вид. Фесенко, стор. 32. Одеса, 1918 р. Ціни не зазначено.
7. Матушевський. Граматка. Друкує "Час". 100 тис.
8. Корець (Т. Лубенець). Граматка. Український буквар з малюнками. Вид. 5, поправлене. Ціна 60 коп. Череповський. 100 тис.
9. Неводовський. Українська школа, перший рік. Граматка. Малюнки М. Тарловського. Вид. з додатком "Намалюй", стор. 48. Ціна 85 коп. "Промінь". 1917 р.
10. Петрушевський. Рідне слово. Граматка (Український буквар) з малюнками. Ц. 1 карб. Стор. 68. "Сіяч". 1917 р.
11. Русова. Український буквар. Уложено по підручнику Потебні. Друкує "Всеувито". 50 тис. пр., вид. 3, перероблене, з новими художніми малюнками.
12. Титаренко. Буквар. Друкує "Криниця".
13. Черкасенко. Початок. Буквар. Друкує "Українська школа". 500 тис.
14. Довженко. Буквар для дорослих з читанкою. Вид. Полтавського Земства.
15. Чепіга. Буквар для дорослих. Друкує "Українська школа".
16. Українська граматка для позашкільного навчання і недільних шкіл. Склав гурток учит. Олекс. Т-ва "Просвіта". Вид. "Укр. Вид-во в Катеринославі". Ц. 85 коп. Стор. 40. 1918 р.

Читанки

1. Балченко. Перша книжка по букварі для 1 р. навчання мови. Друкує Пед. Бюро Полт. Земства. 100 тисяч.
2. Білоусенко. "Вінок". Читанка для поч. шк. I, II ч. по 100 тис. III – 50 тис., друкує Полт. Сп. Споживч. Т-в.
3. М. Грінченко. Наша рідна мова. Перша читанка після граматки. (Ця книжка призначається на друге півріччя – січень-лютий-травень для тих шкіл, в котрих будуть вести навчання по букварях Б. Грінченка і С. Русової). Друкує "Всеувито" 30 тис.
4. Б. Грінченко. "Рідне слово". Українська читанка. Перша після граматки книжка до читання. Вид. 3, ст. 197. Ц. 3 карб. 25 коп. "Криниця". 250 тис. 1917 р.

5. Лубенепь (Хуторний). Читанка перша після граматики. Вид. 5 з малюнками. 1918 р. Київ. Череповський. 80 тис. Ц. 2 карб.
6. Лубенець. Читанка. Друга після граматики книжка до читання, зложена по методу виховального читання, з 35 мал. Ц. 3 карб. 7 к. Череповський 10 тис. 1918 р.
7. Лободовський. Дітські пісні, казки й загадки. Читанка після букваря. 1917 р. "Друкар". 40 тис.
8. Неводовський. Українська школа. Перший рік. Первинка. Перша після граматики читанка з малюнками Тарловського. Вид. 2. "Промінь".
9. Педагог. Бюро Полт. Зем. Читанка для старших груп. Друкує Полт. Земство.
10. Педагог. Бюро Полт. Зем. "Віночок". Складна хрестоматія, ч. I і II.
11. "Стежка до дому". Початкова читанка. Складена під ред. І. Труби, ч. I, III вид., стор. 110. Ц. 2 карб. 50 к. Губерн. Катеринослав. Зем. 1917р.
12. "Стежка до дому". Початкова читанка. Склав І. Труба, ч. II, стор. 224. Ц. 2 карб. 50 к. Губ. Земство. 1917 р. 70 тис.
13. Черкасенко. "Рідна школа", ч. I, II, III, IV. Друкує "Українська Школа" по 300 тис.
14. Рудинський. Читанка 2 і 3 групи по принципу складної хрестоматії з 4-х книжок, по добах року. Друкує Полт. Земство.

Читанки для середніх і вищих поч. шкіл

1. О. Стешенко. "Рідні колоски". Читанка для молодших класів гімназій з малюнками, художників: М. Бурачка, М. Жука, Ф.Красицького, ч. I, стор. 160. Ц. 2 карб. 50 коп. 1917. Вид. Т-ва Шк. Освіти.
2. О. Стешенко. "Рідні колоски", ч. II. Читанка по рідній мові для 2 кл. гімназії. Друкує Т-во Шк. Осв. 35 тис.
3. В. Дога. Читанка, ч. I і II для перших 4 класів шкіл середніх. Друкує "Час" по 100 тис.
4. А. Крушельницький. Читанка, ч. I, II, III, IV. Друкує "Вернигора" по 10 тис. пр.

Читанки для дорослих

1. Русова. Перша читанка для дорослих (для недільних і вечірних шкіл). Друкує "Всеуито" 30 тис.
2. Чепіга. Читанка для дорослих. Друкує Полт. Земство.

Граматики і підручники для письменних праць

1. Грох-Грохольський. Корот. поч. гр. укр. мови, ч. етимологічна. Вид. у Казятині.
2. М. Гладкий. Практический курс украинского языка для учительских семинарий, курсов и старших классов средних учебных заведений (зміст: Грам., синтаксис та фразеологія). Ціна 5 карб. Житомир. 1918. Стор.

VIII + 49.

3. Грунський. Українська Граматика. Стор. 48. Ц. 2 карб. Вид. Череповський 6 тис.

4. П. Залозний. Коротка грам. укр. мови, ч. I. Вид 3. Прилуки. 1917 р. Стор. 64. Ціна 80 коп.

5. П. Залозний. Коротка грам. укр. мови, ч. II. Синтаксис. Вид. Прилуки. Стор. 70. Ц. 1 карб. 90 к.

6. О. Курило. Початкова грам. укр. мови, ч. I і II. Друкує "Криниця" по 60 тис.

7.

Володимир Мурський. Коротка грам. укр. мови для шкіл та самонавчання. Етимологіясинтаксис. Друге поправлене видання. Рекомендована Одеською Спілкою вчителів-українців для навчання передусім в середніх школах. Ц. 2 карб. 50 к. Стор. 105. 1918 р. Фесенко.

8. О. Попович. Граматика 1917 р. Вид. "Вернигора" 25 тис.

9. П. Петрушевський. Українська граматика для початкових шкіл, ч. I . Курс першого й другого року, ч. II. Курс третього й четвертого року початкової школи (все в одній книжці). Стор. 57. Ц. 1 карб. 35 к. 1918 р. "Сіач".

10. Пр.-д. Огієнко. Граматика укр. мови, ч. I і II. Основи укр. правопису для 1 і 2 року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх з малюнками. Ц. 1 ч. 70 к., 2-ої 1 карб. 80 к. Вид. Череповського по 30 тис.

11. Пр.-д. Огієнко. Українська граматика. Курс для середньої школи. Друкує Череповський 30 тис.

12. О. Н. Синявський. Вчимось писати (початкова наука письма у школі і дома). Друкує "Союз" у Харкові.

13. П. і П. Терпило. Українська граматика. Підручник для середніх та вищих поч. шкіл. Етимологія. Вид. автор 10 тис. Київ. Стор. 67. Ц. 2 карб.

14. Проф. Тимченко. Українська граматика для середніх і вищих початкових шкіл. Друкує "Криниця" 100 тис.

15. Проф. Тимченко. Українська граматика. 1918. Стор. 168. Ц. 2 карб . 25 к. "Час".

16. Христенко. Книжка для списування з книги (списаний шрифт, пряме письмо). Друкує Полт. Земство.

17. Я. Чепіга. Письменні працювання в школі. Друкує "Українська школа" 50 тис.

18. С.Черкасенко. Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання. Підр. для учнів поч. шкіл, ч. I. Стор. 16. Ц. 40 к. Вид. "Українська Шк."

19. Шерстюк. Коротка українська граматика для школи, ч. I. Вид. 3. 1917 р. Стор. 64. Ц. 1 карб. 29 к. "Вернигора".

Мова й історія письменства

1. Ол. Дорошкевич і Білецький. Хрестоматія по історії укр. літератури для вищих поч. і середн. шк. до 19 віку. Друкує "Криниця" 10 тис.
2. Єфремов. Історія українського письменства. Стор. 458. Ц. 5 карб. Вид. "Вік".
3. С. Єфремов. Історія українського письменства. Коротк. популярн. курс.
4. Лобода і Ревуцький. Хрестоматія по народній літературі для 5 і 6 кл. гімназ. Друкує Т-во Шк. Осв. 20 тис.
5. Пр.-д. Огієнко. Історична хрестоматія укр. мови. Зразки нашої мови з найдавніших часів. Череповський.
6. Пр.-д. Огієнко. Українська культура. Коротка історія культурного життя укр. народу. Стор. 272. Ц. 5 карб. 1918 р. Вид. Череповського.
7. Пр.-д. Огієнко. Курс укр. яз.
8. Пр.-д. Свенціпський. Основи науки про мову українську. Ц. 1 карб. 60 к. Вид. "Час". 40 тис. 1917 р. 10+72.
9. О. Синявський. Короткий нарис української мови. Стор. 56. Ц. 1 карб. 25 к. Вид. "Союз". 1918 р.
10. Проф. Сумцов, О. Плевако і проф. Багалій. Хрестоматія по укр. літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти, ч. I. 6000. "Союз". Стор. 159. Ц. 3 карб. 25 к. Друкує "Союз".
11. Проф. Сумцов. Начерк розвитку української літературної мови. Вид. "Союз". Стор. 40. 1918. Ц. 1 карб.
12. Щепотьєв. Оповідання з історії рідного письменства. Друкує Полт. Земство.

Арифметика

Задачники:

1. Басараб. Задачник до початкового курсу арифметики, ч. I. Ц. 2 карб. Вид. "Друкар" 100 тис.
2. Верещагин. Арифметичний задачник, ч. III. (Курс після дробів). Друкує Міністер. Освіти.
3. Іваненко. Задачник, ч. II. Дроби. Для вищ. поч. і сер. шк. Друкує "Криниця",
4. М. Мукалов. Арифметичний задачник для 1 і 2-го років навчання. Друкує "Співробітник" 15 тис.
5. О. Степовик. Арифметичний задачник, ч. I. Цілі числа. Вид. 2. Полт. Земство. 1917 р.
6. О. Степовик. Арифметичний задачник, ч. II. Прості дроби і десяткові. Вид. 2. Полт. Земство. Стор. 68.
7. Тимошенко. Задачник арифметики для початкових шк. 1917 р., ч. I, II, III. Друкує Полт. Земство.
8. Улицький. "Новий шлях". Методичний арифметичний задачник для поч. шк. Друкує "Криниця".

9. Я. Чепіга. Задачник для початкових народних шкіл, ч. I, II. Ч. II. Дробі. Друкує "Укр. Школа" по 100 тис.

10. Шульгина-Ішук. Задачник до систем, курсу арифм., ч. I. Цілі числа. Друкує "Друкар" I ч. – 35 тис. II ч. – 40 тис.

11. Охріменко. Збірник арифм. задач для шкіл початкових, сільських, міських і нижч. кл. шк. середніх, ч. I. Вид. Фесенко.

Теорія:

1. Тимошенко. Теорія арифметики, ч. II. Друкує Полт. Земство 15 тис.

2. Шарко. Арифметика. Систематичний курс, ч. I. (Цілі числа). Стор. 76. Ц. 1 карб. 10 к. 1917. Т-во Шк. Осв. 30 тис. Ч. II. Друкує Т-во Шкільної Освіти 35 тис.

3. Я. Чепіга. Арифметичні правила для поч. шкіл. Вид. "Українська Школа". 1917 р. Стор. 40. Ц. 70 к.

Алгебра

1. В. Боришкевич. Алгебра. Друкує "Каменяр" 20 тис.

2. Шапошників і Вальцов. Збірник алгебричних задач, ч. I і II. Друкує "Співробітник" по 10 тис.

Геометрія

1. Наглядна початкова геометрія. Друкує "Співробітник" 10 тис.

2. Боришкевич. Геометрія. Друкує "Каменяр".

3. Пр. Доц. Кравчук. Курс геометрії. Друкує "Вернигора" 10 тис.

4. Савицький. Геометрія. Друкує "Зерно".

5. Супрун. Наглядна геометрія. Друкує Полт. Земство.

6. Шахрай. Початкова геометрія. Друкує "Вернигора" 10 тис.

Фізика

1. Баранов. Початкова фізика. Друкує "Всеуито" 25 тис.

2. Огоновський. Фізика. Друкує "Зерно".

3. Л. Сенявик. Фізика для вищ. поч. шкіл. Друкує Полт. Земство.

3. Шиндлер. Фізика. Друк. "Вернигора" 10 тис.

Хімія

1. Б. Дорошкевич. Початкова хімія. Для нижчих сільськогоспод. шкіл. З малюнками. Стор. 54. Ц. 1 карб. 50 к. Вид. "Криниця". 1918 р.

Природознавство

1. О. Власенко і Миколаєв. Природознавство для шкіл вищ. почат. I і II ч. Нежива природа, зоологія і ботаніка. Друкує Полт. Земство.

2. Гр. Коваленко. Анатомія і фізіологія. Коротк. курс для сер. та вищ. Поч. Шк. Друкує Череповський 10 тис.

3. Миколаєв. Ботаніка для вищ. поч. шк. Друкує Полт. Земство.

4. В. Олійник. Курс природознавства, ч. I, II, III. Друкує "Українська Школа" 10 тис.
5. Трояновський. Природа та її явища. Друкує "Всеуuito" 15 тис.
6. Хомик. Підручник природознавства. Друкує "Вернигора" 25 тис.

Історія

1. Білоусенко. "Було колись". Історична читанка для перших кл. сер. шкіл і старш. груп, шкіл початк., ч. I, II.
2. Богданко. Історія рідного краю. Друкує "Вернигора" 25 тис.
3. Проф. Д. Багалій. Історія Слобідської України. Стор. 308. Ц. 6 к. Вид. "Союз".
4. Б. Грінченко. Як жив український нарід. Вид. "Час".
5. М. Грушевецький. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Стор. 162. Ц. 1 карб. 60 к. Вид. 2. Київ, 1917 р.
6. Проф. М. Грушевський. Ілюстрована Історія України. Ц. 8 карб. Друкує Петро Барський накладом автора.
7. Проф. М. Грушевський. Всесвітня історія, ч. I. Стор. 168. Ц. 2 карб. 50 к.; ч. II. Стор. 176. Ц. 2 карб. 50 к.; ч. III. Стор. 144. Ц. 2 карб. 50 к.; ч. IV. Стор. 168. Ц. 2 карб. 80 к. Друкує Петро Барський накладом автора.
8. Гр. Коваленко. Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів з вступним словом про всесвітню історію. Вид. 4. Стор. 212. Ц. 2 карб. 50 к. Вид. Череповський.
9. Гр. Коваленко. Оповідання з української історії для початков. шкіл. Стор. 170. Ц. 2 карб. "Сіяч". 1918 р.
10. Рудинська. Історична хрестоматія з поетичних творів. Друкує Полт. Земство.
11. Проф. Сумцов. Історично-етнографічний побут Слобідської України. Друкує "Союз".
12. Хоткевич. Історія України для шкіл народніх. Полт. Земство.

Географія

1. Богданко. Початкова географія. Друкує "Вернигора" 25 тис.
2. Богач. Загальна географія (Азія, Африка, Америка, Австралія), ч. II. друкує "Вернигора" 25 тис.
3. Богач. Загальна географія. Європа, ч. III. Друк. "Вернигора" 25 тис.
4. Кистяківський. Коротка географія України з малюнками, діаграмами, мапами. Вид. "Співробітник", укр. мовою 30 тис., рос. мовою 15 тис.
5. М. Мукалов. Географія для початкової школи м. Києва. Друкує "Друкар" 15 тис.
6. Постоев. Початкова географія для шкіл Полтавщини. Друк. Полт. Земство.
7. Русова. Початкова географія. Вид. 2. під. редак. геогр. коміс. Т-ва Шк. Освіта. Стор. 116. Ц. 2 карб. "Друкар" 25 тис.

8. Хомик. Коротка географія України, ч. I (фізична), ч. II (фізикоетнограф.). Друкує "Вернигора" 26 тис.
9. Хомик. Загальна географія, ч. I. Друкує "Вернигора" 25 тис.
10. Мирон Кордуба. Географічний атлас. Друкує Міністерство Освіти 50 тис.
11. Етнографічна мапа України. Друкує Мін. Осв. 50 тис.
12. Мапа Європи. Друкує Мін. Осв. 50 тис.
13. Мапа півкуль. Друкує Мін. Осв. 50 тис.
14. Мапа України. Друкує "Вернигора" 5 тис.
15. Східна півкуля. Друкує "Вернигора" 5 тис.
16. Західна півкуля. Друкує "Вернигора" 5 тис.
17. Рудницький. Україна наш рідний край.
18. Рудницький. Коротка географія України. Вид. "Лан", ч. I.
19. Рудницький. Коротка географія України, ч. II.

Німецька мова

1. Ф. Адінгер. "Проказник-Карникель" укр. мовою. Вид. Всеукр. Учит Спілка 15 тис.
2. Л. Леше. Підручник німецької мови. Рік I. Вид. Симоненко. Київ.

Латинська мова

1. Калішевський. Граматика латинської мови. Вид. "Вернигора".

Французька мова

1. Шансель і Глезер. Практичний курс французької мови, ч. I. Друк "Всеуито".
2. Шаланд. Граматика французької мови, ч. I. Друкує "Всеуито".
3. Русова. Французький підручник. Вид. "Просвіта" у Винниці.

Закон Божий

1. Архиепископ Олексій. Молитовник мовою українською і церковно-слов'янською, стор. 46. Ц. 60 коп. Друкує Череповський 20.000.
2. Свящ. Антонович. Історія Старого і Нового Завіту. Друк. "Друкар" 30.000.
3. О. Білоусенко. Життя Ісуса Христа. Уложено за Євангелієм. Стор. 124. Ц. 3 к. 1918 р. Друкує "Криниця" 30.000.
4. Свящ. Ванькевич. Священна історія Старого Завіту. Проскурів, 1917р.
5. Свящ. Ванькевич. Корот. пров. катех. з додатк. Щоденних молитов. 1917 р. Стор. 46. Ц. 60 коп. Проскурів.
6. Свящ. Гаращенко. Молитовник. Стор. 30. Ц. 50 коп. 1917 р. Друкує "Вернигора" 25.000.
7. Зах. Кудриновський. Оповідання з св. письма Старого й Нового Завіту для початк. шкіл. Друкує Полт. Спілка Спож. Т-ва 10.000.

8. Проф. Є. Семака. Історія біблійна Старого Завіту для шкіл народніх. Стор. 103. Ц. 1 карб. 50 к. 1917 р. "Просвіта" у Винниці.
9. Проф. Є. Семака. Історія біблійна Нового Завіту для шкіл народніх. Ц. 60 коп. 1917 р. "Просвіта" у Винниці.
10. Молитви: Господня перед навчанням і по навчанню, плакат. Катерин. Ц. 10 к.
11. В. Степовий. Молитовник. Вид. "Стежка".
12. Євангеліє українською мовою. Ц. 2 карб. 40 к. Вид. Херсонське Земство 20.000 і Всеукраїн. Учител. Спілка друкує 100.000.

Словники

1. Г. Голоскевич. Український правописний словничок з короткими правилами правопису. Для позашк. освіти. Видання 2. "Друкар". Київ, 1918 р. Стор. 192. Ціна 1 карб. 25 к.
2. Огієнко. Орфографічний словник. Порадник української мови. Київ. Видання Череповського (друкується) 10 тис.
3. Український правопис. Частина I. Словничок склав А. Никовський. Київ, 1918 р. Стор. 64. Ціна 1 карб. 50 коп., в палітурці 1 карб. 85 к.
4. Стінний словник старовинних українських слів. Упорядкував В. Старий. Київ, 1918 р. Ціна 75 коп. Вид. "Час".
5. Дубровський. Словник Україно-московський. Вид. 6. Київ. Ц. 8 карб. Стор. 361.
6. Московсько-український словник. Т-во "Час". Ц. 4 карб. 50к. Стор. 236. 1918 р.

* Зазначено й ті, що мають бути надруковані до наступного 1918-19 шкільного року. По відом. Видавн. Відділу Мініст. Осв.

*Передруковано з журналу "Вільна українська школа"-
№ 1, серпень 1918-19 шк. р. – С. 68-72.*

Додаток К
Рецензії на шкільні підручники

А.Воронець. Український букварь „Ярина”. Видання Подільської Губерніяльн. Управи по дорученню М. Н. Освіти. Ціна 2 карб.

Нове придбання для нашої початкової школи примушує нас з особливою увагою поставитись до його, - бо цеж придбання – для дітей, що мусить всебічно задовольнити їхню душу, їхні прагнення на першому ступні освіти. Я з особливою цікавістю переглянув цей букварь ще й тому, що його ухвалила комісія при М. Н. Ос., яко найкращий, і міністерство навіть купило перше видання його.

Що ж я в ньому знайшов?

Метод – звуковий, без натяка на шукання нових шляхів; я б сказав, що надто старий метод в прикладах, який давно залишили методисти нової формації; нема працювань, які вели б до самодіяльності й самотворчости учнів, - все шаблоново і надто ординарно. Єдине, чому автор хотів надати особливої оригінальності буквареві (именно оригівальности, бо тут нема нова торства, а тільки повторювання старих і всім відомих засобів), це малюнки до звукових працювань. Про цілі їх автор не дає вказівок, і кожний учитель мусить збагнути їх ціль і згідно з тим вести працю. От мене ці малюнки й зацікавили. Власне, зацікавило розгадати ідею, яка керувала автором, коли він давав їх до букваря. Тут може бути дві цілі: 1) бесіди по малюнках, які ведуть до вилучування звука, і конкретизація малюнком цього звука і 2) просто бесіди по малюнку для розвитку мови і дитячої уяви. А що саме? Спробуємо розв'язати це питання по малюнках.

Перший малюнок: на передньому плані собака, хлопчик і дві дівчинки, барило, віз, а далі 2 пари волів в плузі, погонич і дядько за плугом, галки. Як бачите, надто багато живих істот і речей. З них 8 живих дієвих осіб, решта речі. Чого хотів автор, накопичуючи в одному малюнкові стільки речей? І для кого він призначав їх? Коли для дітей 7-8 років, які, може, вперше бачать малюнки в книзі, тоді не методично давати їм такі складні малюнки. Кожний малюнок мусить дати одну ідею, викликати одну уяву чогось конкретного, дати образ його, а тут раптом кілька дій, кілька осіб і речей, а значить – і кілька образів і ідей. Як же це можна давати дитині, яка не звикла ще скупчувати увагу не тільки на головнішому, на провідній ідеї. Певно, авторові хотілось цим малюнком добути синтез його, який скупчувався б в звукові *о*, в його конкретизації. Але остаточно ми цього не вирішимо, бо є

під малюнком ще й літера *о*, і п'ять крапок. Так що ж саме? Малюнок цього не дав і навіть більше: він так неграмотно (з боку малювання) виконаний, що коли б ми по ньому захотіли викликати уяви звуків, то діти скоріше скажуть – *гав-гав*, або *ей підождіть*, *агов*, або *соб*, *цабе* і т. ін., але не звук *о*; бо хлопчик, який показує рукою на тих, що орють (певно мусить промовляти *о*), остільки невдало намальований, що на нього навіть і не звернуть уваги діти. На літеру *о* схожі барило 2 колеса в возі, але з чому ж тут подібність? хіба в зовнішньому виглядові, але і то літера *о* намальована вузьким овалом, тоді як колесо і барило широким. Що до 5 крапок, то тут при найсильнішій уязі й змаганні учителя вивести їх синтезом малюнка не можна. Отже, ми з малюнка не бачимо, чого хотів власне автор. І не думайте, що така безпорадність наша тільки в першому малюнкові, майже те ж саме ми можемо сказати про всі 30 малюнків; однаково ми не зможемо психологічно вжити малюнків до конкретизації й виучування звука.

Розглядаючи малюнки з боку другої цілі, а саме бесід по малюнках, то тут досить зазначити, що вони не мають ні систематичности в розполозі матеріялу, ні методичної послідовности і дуже невдало виконані. В малюнкові, хоча він і призначається для дітей, не можна відходити од реальної правди, наприклад на малюнкові (ст. 25) намальовані жуки, остільки не пропорціональні дійсній величині, що тільки викличуть у дітей здивування і запитання, що то є за тварини, бо вони таких ще не бачили. І гине вся праця учителя. І так, що ж хотів дати цими малюнками автор букваря, - остається *його* тайною, а ми б не стали використовувати їх ні для одної з поставлених цілей, коли ж додати до цього погане, друкарське виконання (де які з малюнків уявляють просто твині плями) то, на мій погляд, в букварі „Ярина” ми маємо 30 сторінок попсованого паперу.

Що ж залишається в букварі, коли одкинута ці малюнки? Одні літери й слова, цеб то одна словесна наука, і більше нічого. Візьмемо першу сторінку після 1-го малюнка (ст. 4): маємо на сторінці (в 16-ту частину аркуша) 24 літери *о* (7 друкованих і 17 рукоп.) і все; на другій 17 літер, кілька елементів і одно слово; на третій 22 літ. і 3 слові друк, і вони ж писані і т. д.- літери й слово, слова й літери. Єсть ще між иншин клітки, певно для того, щоб діти самостійно розкладаючи слова на звуки, писали в них відповідні літери. Метод, який можна вжити, в старшому вікові, але не на третьому уроці читання.

Коли я після першого малюнка перекинув лист і побачив на другому боці 24 літери мене охопив жах. Втлумачувати літери цім засобам, це подібно до того, щоб цілком вбивати їх в голову дітям. Воно звичайно – повторювання мати навчання, але 24 рази одну й ту ж літеру і потім ніжодного слова, - та це муки, це схоластика чистої води. Куди ж ми йдемо – вперед чи назад в своїх методичних змаганнях? Невже нам його накидує комісія М. Н. О., яко зразок? О, ні! побережаємося таких зразків, щоб не опинитись нам знову біля буквоскладного методу.

Ну що ж? І далі розглядати його? Неварто гаяти часу: він пішов уже в світ і йому складає присуд наше учительство. А чим більше його пере

глядуеш, тим більше обгортає тебе сум, і перестаєш вірити в творчу потужність нашого педагога. Але ж воно не так! Народ, що в минулому мав чудову освіту, дасть і відповідно своїм силам зразкову працю, аби йому не заважали патентовані педагоги. Школа є осередок вільний і метод в ній тільки зв'язаний з психологією дитини, а не особистими поглядами хоть би й авторів тетів педагогіки.

Я. З.

*Передруковано з журналу “Вільна українська школа”-
№ 4, листопад 1918-19 шк. р. – С. 256 – 257.*

О. Стешенко, Рідні колоски. Читанка для молодших класів гімназії. Частина I. Видання Т-ва Шкільної Освіти. Ст. 160. Київ 1917 р. Ц. 2 р. 50 к.

На привеликий жаль, упорядниці не зазначила в передмові, для якого саме віку дітей призначена її читанка, а примітка в заголовку - „для молодчих класів гімназії” досить невиразна. Це трохи затруднює її розгляд і вживання.

Коли поглянемо на „Рідні колоски”, не дотикаючись практичного вжитку їх, то зауважимо, що більшість писаного, як віршами так і прозою складається з кращих творів, як українських так і світових письменників в гарних перекладах і безумовно можуть дати гарну страву для душі малого читача. Де-які з тих творів використані для шкільної хрестоматії в перший раз. Додамо хіба, що поряд з такими повними життя, сонця і живої радості творами, як “Кузьмик та Семенко”, нам здається якимсь анемичним, і доступним хіба одмеженому колу дітей, твір „Мій подарунок”. Не слід було містити на першій сторінці такого вірша, як „Мати” Т. Шевченко, - цей чудовий твір, даючи прекрасний образ матері, майже зовсім не робить впливу на малого читача. Зайва також байка Глібова „Мурашка та коник польовий”. В російській педагогічній літературі де-що писалось про незручність байки “Стрекоза и Муравей”. Нагадаємо хіба, що коли лінощі треба карати, то жертвою кари вибрана невдало така тварина, як коник польовий. Хіба винен він, що зачарований всім єством „звуками небес”, забув про “насушний”? З технічного боку вірш-байка не визначається, коли мораль одкинути, плястичністю.

А цікаво, чому було в більшій мірі не використати для читанки народні пісень, а також чому в книжці, наче зумисне, обійдено все, що дотикається релігійного життя дитини, хоч би з обрядового боку: Різдвяні свята, Вербна субота, Великдень, Зелені свята і ин., спочадк. про які кращі почуття, милі картини викликають в душі і уяві дитини?

Але коли взяти на розвагу ту мету, яку в передмові до книжки ставить упорядниці, а саме – розвиток мови, дати матеріал для класних робіт і духовну розвагу, то більшість творів для цієї мети здібні. Коли ж подивитись на хрестоматію з практичного боку, як класну читанку, то вона нас не задовольнить. Перше, твори хрестоматії здібні до читання не в молодчих класах, а по своєму змістові хіба в другій групі початкової школи, або де-

які в третій групі. Коли ж так, то недобре, що упорядчиця, як вчена зазначає в передмові, свідомо уникає зробити свою читанку енциклопедією і через те даючи може й пожиточну страву для почуття й волі дитини, зовсім залишає розум, розвиток його. Всяка ж хрестоматія для учнів молодшого віку повинна бути хоч почасти такою енциклопедією. Кілька історичних оповідань або навіть дум, більше оповідань з життя природи, а також географічних – ось що не вадило б тут.

На наш погляд, також хрестоматія перевантажена віршами: з 76 речей, що вміщені в книзі – всього коло двох з половиною десятків написано прозою, а інші байки та вірші. Крім того речі писані прозою занадто довгі, і, не дивлячись на добру мету упорядниці давати закінчені твори, щоб зробити цільне враження, на жаль цільність творів все одно порушується, бо вони не можуть бути розроблені на так званих уроках пояснювального читання за одну годинну лекцію з тими читачами, яким найбільше до смаку будуть ці твори, цеб-то з учнями початкової школи, або підготовчого класу гімназії. Це може найтяжча хиба читанки з практичного боку. Далі, коли упорядчиця так покладається на самодіяльність вчителя, як вона говорить в передмові, то матеріалу треба було дати більше. Бо навряд, чи можна буде учням діставати кілька хрестоматій на рік, а ті 76 речей, що в „Р. К.” будуть занадто обмежувати вчителя – не можна ж йому читати все підряд, а вибирати до смаку ні з чого буде.

Взагалі ж хрестоматія для дітей, скажем, 3 та 4 класу гімназії має матеріал уже занадто легкий, а для молодчих теж мало здатна через зазначені хиби. Через те її можна порадити хіба для позашкільного читання учнів початкової школи.

Малюнки, що оздоблюють читанку, не всі однакові. Так, ілюстративні малюнки Бурячка, що на всю сторінку, напр. на ст. 21, досить невиразні. Користні пояснення слів, що подаються після кожної статті і жаль тільки, що слова ті не йдуть інколи слідом за тою статтею, в якій перший раз трапляються. Напр., в „Мій подарунок” – серватка і ин., в казці Андерсена: рушниця, дах, піддаток.

Трапляються прикрі друкарські помилки. Напр. На ст.105 - „иншої осені”, що зовсім міняв зміст речення. Друк добрий, чіткий.

Ф. Письменний

*Передруковано з журналу “Вільна українська школа”. -
№ 8-9, квітень-травень 1918 р. – С. 270-271*